

De erfenis van de oudheid voor de mens van nu

Van Robert Nouwen verscheen eerder bij Davidsfonds Uitgeverij:

Caesar in Gallië

De Romeinen in België

Keizer Augustus en de Lage Landen

Andere boeken over de oudheid bij Davidsfonds Uitgeverij:

Jo Claes, *Romeinse sagen en verhalen. Schatkamer van kunst en taal*

Jo Claes, *Griekse mythen en sagen. Schatkamer van kunst en taal*

Lien Foubert, *Agrippina. Keizerin van Rome*

Rogier Eikeboom, *De canon van Latijnse teksten*

Rogier Eikeboom, *Homerus. De wrok van Achilles*

Christian Laes, *Kinderen bij de Romeinen. Zes eeuwen dagelijks leven*

Christian Laes en Johan Strubbe, *De jeugd in het Romeinse Rijk.*

Wilde haren, jonge jaren?

Arnold Provoost, *De eerste christenen. Hun denken en doen*

Arnold Provoost, *De Oude Grieken en Romeinen. Hun denken en doen*

Bernard Van Daele, *Het Romeinse leger*

Bernard Van Daele, *De Romeinse marine*

Bernard Van Daele, *Wakend over Rome.*

Soldaten in de hoofdstad van het Romeinse keizerrijk

Peter Van Deun, *Byzantium. Een spektakel van kunst en cultuur*

(4de eeuw-1453)

**DE ERFENIS VAN
DE OUDHEID
VOOR DE MENS
VAN NU**

ROBERT NOUWEN

 DAVIDSFONDS
UITGEVERIJ

Nouwen, Robert
De erfenis van de oudheid voor de mens van nu

© 2011, Robert Nouwen en Davidsfonds Uitgeverij nv
Blijde Inkomststraat 79, 3000 Leuven
www.davidsfonds.be

Omslagontwerp: Maarten Deckers
Omslagfoto: Harmodius en Aristogiton,
tirannenmoordenaars en 'beschermers'
van de Atheense democratie

Vormgeving binnenwerk: Daniël Peetermans

D/2011/0240/02
ISBN: 978-90-5826-766-5
NUR: 683-695

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand
en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze,
hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen
of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

Inhoud

Met beide voeten in de eigen tijd...	6
1. De geboorte van de menselijke waardigheid	12
1.1 De Perzische erfenis	13
1.2 Marathon en de strijd om het Westen (490 v.C.)	18
1.3 Vrijheid en het Griekse mensbeeld	26
1.4 De maatschappelijke realiteit	34
1.5 De Romeinse humanitas	43
1.6 De pijn van het onvermogen	48
2. Het democratische experiment	55
2.1 Theocratie in de steden van het Tweestromenland	57
2.2 De poleis van de Grieken	61
2.3 Het aristocratische Sparta	66
2.4 De Atheense democratie en de grafrede van Pericles	71
2.5 De res publica	81
2.6 Keizer Augustus en het 'herstel' van de res publica	88
3. De communicatiespecialisten	98
3.1 De presentatie van een theocratie	99
3.2 Democratie en het ontstaan van de debatcultuur	103
3.3 Het Parthenonheilgdom en de Atheense democratie	113
3.4 Onder historici en journalisten	118
3.5 De politieke communicatie van keizer Augustus	129
3.6 Crisiscommunicatie in het Romeinse Rijk	136
4. De globale wereld	141
4.1 De Griekse wereldburger	142
4.2 Het universele burgerschap	149
4.3 Samenlevingsproblemen in een grootstad	156
4.4 Het 'einde' van de gezinslandbouw	161
4.5 Handel over verre afstanden	170
4.6 Economische globalisering en cultuurimperialisme	177
5. Nadenken over vrede	183
5.1 Het goddelijk geïnspireerde imperialisme	184
5.2 Democratie en hegemonie	188
5.3 De Romeinse wereldorde	194
5.4 De vrede van de keizer	200
5.5 Vredescommunicatie tijdens de 4de eeuw	207
5.6 Van Romeinse vrede tot vrede van God	215
Epiloog	224
Beknopte bibliografie	226
Noten	231

Met beide voeten in de eigen tijd...

In 1947 verscheen in de Keurreeks van Davidsfonds Uitgeverij het boekje *Hellas en de West-Europese cultuur*, geschreven door Willy Peremans. Hierin verdedigde de auteur het humanisme, geworteld in de Grieks-Latijnse traditie. De gruwel van de twee wereldoorlogen had in Europa diepe wonden geslagen. Een bovenmenselijke taak wachtte de Europese leiders om uit het puin, veroorzaakt door het geweld, een nieuwe maatschappij op te bouwen. Het was daarom belangrijk de wereld te verstaan in en door het verleden. De Griekse geschiedenis, die volgens de auteur dé bakermat is van de West-Europese cultuur, leverde een onmiskenbare bijdrage aan de ontwikkeling en de vorming van Europa. En zo verschaft Peremans een beknopt maar vrij systematisch

Where is my vote? De kreet verwijst naar al de stemmen die vermist zijn tijdens de laatste verkiezingen in Iran (2009).

overzicht met als doel die bijdrage van de Griekse cultuur te duiden. In 1950 publiceerde Pieter Lambrechts bij het Willemsfonds *Wat Hellas en Rome ons gaven*. Hierin behandelde hij op een meer uitvoerige wijze de bijdrage van de Grieks-Romeinse wereld aan de westerse cultuur. Hij wilde doordringen tot het wezen en het genie van beide volkeren en aantonen welk aandeel zij hebben gehad in de vorming van de West-Europese samenleving. Die bijdrage van de Grieken en de Romeinen duurt tot de dag van vandaag. Literatuur en beeldende kunsten blijven de hedendaagse kunstenaars en auteurs inspireren. Willy Peremans merkte in zijn inleiding terecht ook op dat 'iedere tijd opnieuw zijn standpunt tegenover de oudheid heeft te bepalen'. Iedere tijd heeft immers zijn eigen vragen. Iedere historicus staat met beide voeten in zijn eigen tijd.

Al sedert de antieke oudheid zoekt de mens naar antwoorden op vraagstukken over vrijheid, menselijkheid, gerechtigheid, globalisering, economie... Al deze thema's zijn op een of andere manier verbonden met het experiment van de democratie. Het antieke Athene wordt nog altijd gezien als de stad waar de democratie zich voor de eerste maal in haar volheid ontplooidde. Dit politieke systeem geniet vandaag wereldwijd de voorkeur. Plato indachtig liep het Griekse denken echter niet altijd erg hoog op met de democratie, met de heerschappij van het 'gepeupel'. Het volk was immers wispelturig en onbekwaam, en daarom niet in staat te besturen. Maar het Griekse denken bracht wel enkele wezenlijke waarden voor de democratie voort: de rede, de vrijheid, het kritische onderzoek... Die zijn vandaag de intellectuele en ethische instrumenten in het westerse denken. Vooral het persoonlijke kritische onderzoek, in het Grieks '*historia*' genoemd, is een bijzondere verworvenheid. Het bleek immers een van de belangrijkste hulpmiddelen voor het denken en doen van de westerse mens en het staat als een stevige buffer tegenover al de fundamentalistische stromingen die zich de methodische twijfel niet eigen hebben weten te maken.¹ De uitgangspunten waarop de Atheense democratie ondertussen was gebaseerd, waren gelijkheid voor de wetten en vrijheid van spreken. Socrates was er ongelooft sterk aan gehecht en bereid ervoor te sterven.

Onze democratie is inmiddels in weinig nog vergelijkbaar met de Atheense democratie. De directe participatie van het volk is verdwenen en in de plaats daarvan spreken de verkozenen in het parlement namens de kiezers die zij vertegenwoordigen. De moderne democratie is een representatiedemocratie. Gelijkheid voor de wet en vrijheid van spreken bleven echter bewaard. Maar het is niet meer mogelijk om als burger zelf aan het politieke debat in de hoogste vergadering deel te nemen en over voorstellen allerhande een stem uit te brengen. Als wij Herodotus² erop nalezen, lijkt ons staatsbestel eerder op een oligarchie zoals de Griekse historicus die beschrijft. Hoewel de vooraanstaande plaats van de aristocratie in de politieke besluitvorming te Rome en de houding van Cicero ten aanzien van de aristocratische privileges in onze hedendaagse samenleving niet acceptabel zijn, neemt dit niet weg dat talrijke hedendaagse democratieën niet zo ver afstaan van zijn model van de Romeinse Republiek. Vooral de spreiding van de macht door de scheiding van de machten is van een beslissende betekenis.³

In de hedendaagse staten, waarin een voortdurende directe raadpleging van alle burgers zoals eertijds in Athene niet langer mogelijk is, ligt in die machtscheiding de belangrijkste garantie voor de democratische vrijheid.

De laatste jaren zagen nogal wat publicaties die de antieke geschiedenis met de actualiteit confronteren het daglicht. Enkele opmerkelijke voorbeelden kunnen hier volstaan. In 1987 betoogde Gerhard F. Mehrrens met zijn essay *De nieuwe Romeinen. Een cultuurfilosofische verkenning* dat de Amerikanen, die de grootste democratie ter wereld vormen, de ‘Romeinen van vandaag’ zijn. *Roma aeterna*, als cultureel en economisch centrum van een eengeworden wereld, is de voorafspiegeling van *America aeterna*. In zijn boek over de moord op Caesar ventileerde de linkse publicist Michael Parenti zijn marxistische visie op de geschiedenis. Caesar wordt hierin bijna verheven tot een progressief vakbondsleider die vooropging in de antikapitalistische klassenstrijd. De moord op Caesar betekende volgens Parenti het dramatische einde van de democratie te Rome. Wanneer we anderzijds *Rome. Droombeeld van Europa* van de Londense burgemeester Boris Johnson lezen, merken we ogenblikkelijk dat een bevolgen politicus het woord heeft genomen die soms zijn wensen als waarheid profileert. Fik Meijer is veel genuanceerder dan beide vorige auteurs. In 2008 publiceerde deze historicus onder meer het boekje *Lessen in beschaving. Athene, Rome en Washington*. Daarin beschreef hij de opvallende overeenkomsten tussen de drie genoemde supermachten. In relatie hiermee kunnen wij de publicaties van Peter Havens en Roger Scott vermelden. Zij confronteren het democratische imperialisme van Athene en de Verenigde Staten met elkaar. Wat Athene en Rome eertijds in Griekenland en Europa en ook in delen van Azië en Afrika teweegbrachten, herhaalt zich vandaag vanuit de Verenigde Staten op wereldschaal. In *De vloek van Oedipus* ten slotte geeft Michiel Leezenberg een verrassend actuele kijk op het functioneren van de Atheense democratie die leidt tot een subtiele en fijnzinnige confrontatie met onze eigen samenleving.⁴

In 1991 vond de operatie Desert Storm plaats, waarbij het Iraakse leger van de verafschuwde dictator Saddam Hoessein uit Koeweit werd verdreven. Na deze Golfoorlog is er voortdurend sprake van ‘een nieuwe wereldorde’ en het begrip ‘pax Americana’, naar analogie van ‘pax Romana’, deed zijn intrede. Een tijdperk dat zich zou karakteriseren door vrijheid, gerechtigheid, mensenrechten en democratie was aangebroken. Deze westerse idealen, vastgelegd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, zouden zich overal in de wereld doorzetten. Ondertussen is de situatie op wereldvlak nog minstens even precair als twintig jaar geleden, toen de eerste Golfoorlog uitbrak en Mehrrens zijn essay schreef. Tegen het westers kapitalistische samenlevingsmodel, dat zich via de politieke en economische globalisering geleidelijk wereldwijd verspreidt, bestaat onder meer in de islamitische wereld op zijn minst een grote weerstand. Sedert 1979 heeft bijvoorbeeld Iran het westen uitgedaagd en talrijke vraagtekens geplaatst bij de westerse concepties van beschaving. Ongetwijfeld had dat een boeiend en verrijkend debat opgeleverd indien dit niet gepaard was gegaan met on-

menselijke onderdrukking en terreur. De terroristische aanslagen van 11/9/2001 op de WTC-torens schudden de wereld door elkaar. Conflicten en onrusthaarden in Irak, Pakistan, Afghanistan en Israël raken maar niet opgelost. De standpunten die bepaalde islamitische landen en organisaties innemen, lijken bij velen bovendien de idee te bevestigen dat er in dergelijke landen nauwelijks ruimte is voor mensenrechten en democratie. Het streven van sommige regimes naar een uitgesproken theocratie waarbij politiek en godsdienst nauw verweven zijn en het goddelijke gezag door de directe toepassing van de sharia wordt gerealiseerd, is daar beslist niet vreemd aan. De onderdrukking van de oppositie in Iran in 2009 door de ultraconservatieve president Mahmoud Ahmadinejad met de goedkeuring van de hoogste geestelijkheid lijkt die visie enkel maar te bevestigen. In tegenstelling tot wat veel westerlingen denken, bezit de islam echter sterke democratische eigenschappen. Volgens de befaamde Marokkaanse sociologe Fatima Mernissi zijn deze eigenschappen door machtsmisbruik en een starre, onjuiste lezing van de Koran niet tot ontwikkeling gekomen.⁵

Tegelijk is het duidelijk dat de pax Americana een gewapende vrede is, dat de Verenigde Staten vanuit hun legitimatie dat zij de democratie vertegenwoordigen erg gemakkelijk optreden als een soort politieagent, officieel om de westerse waarden te vestigen en te vrijwaren, zelfs als die niet stroken met de normen en waarden van andere volkeren, officieus zeker ook om de eigen politieke, militaire en economische belangen te verdedigen en veilig te stellen. In 2000 publiceerde Project for a New American Century (PNAC), een in 1997 opgerichte denktank en pressiegroep waarvan de *Statement of Principles* onder andere door Dick Cheney, Paul Wolfowitz, Donald Rumsfeld en Francis Fukuyama ondertekend werd, het negentig pagina's tellende rapport *Rebuilding America's Defences*. Hierin lezen wij het volgende:

Indeed, the United States has for decades sought to play a more permanent role in Gulf regional security. While the unresolved conflict with Iraq provides the immediate justification, the need for a substantial American force presence in the Gulf transcends the issue of the regime of Saddam Hussein.⁶

Een dergelijk standpunt is niet verwonderlijk voor een organisatie die zich op de eerste pagina van haar website voorstelt als een educatieve organisatie met het oog op de verdediging van het wereldleiderschap van de Verenigde Staten. Zij past volledig in de buitenlandpolitiek van president G.W. Bush. Hij proclameerde de strijd tegen terroristische organisaties zoals Al Qaida en schurkenstaten zoals Irak als een van de belangrijkste prioriteiten voor de internationale gemeenschap. En die oorlog tegen de terreur zou worden gevoerd onder het wereldleiderschap van de democratische Verenigde Staten. Op de website van Project for a New American Century is ook het volgende te lezen:

The Project for the New American Century is a non-profit educational organization dedicated to a few fundamental propositions: that American leadership is good both for America and for the world; and that such leadership requires military strength, diplomatic energy and commitment to moral principle.⁷

Anders gezegd, het wereldleiderschap van de Verenigde Staten is militair en imperialistisch, en oorlogen op grond van morele principes zijn gerechtvaardigde oorlogen. Deze passus vertoont een opmerkelijke overeenkomst met zowel de grafrede van Pericles als de boodschap die keizer Augustus aan de bevolking van Rome communiceerde via de Ara Pacis, het altaar van de vrede, en het Forum Augusti met de Marstempel.

Terwijl de conflicten in bijvoorbeeld het Midden-Oosten en Afghanistan verder woeden en de oorlog tegen het terrorisme nooit echt uit het nieuws is, wordt een communicatie gevoerd waarin de begrippen ‘vrijheid’, ‘democratie’ en ‘vrede’ een vooraanstaande rol spelen. Vrijheid en vrede zijn uitdrukkingen van intens beleefde opvattingen omtrent het samenleven van mensen. Die opvattingen houden de erkenning in van onder meer de mensenrechten, waarvoor in de internationale diplomatie de natuurlijke voorwaarde is. Aldus kon G.W. Bush in een toespraak van 2004 voor het U.S. Army War College verklaren dat

‘Helping construct a stable democracy after decades of dictatorship is a massive undertaking. Yet we have a great advantage. Whenever people are given a choice in the matter, they prefer lives of freedom to lives of fear.’¹⁸

Het vredesverlangen bij de burgers, waar ook ter wereld, is uiteraard een evidentie. Maar de vredescommunicatie, die op dit verlangen inspeelt, leidt al te vaak tot een eenzijdige vredesideologie. Herinner de gedachten die Pericles aan het einde van het eerste oorlogsjaar in 431 v.C. uitsprak tijdens zijn grafrede voor de Atheense gesneuvelden: ‘Wij onderscheiden ons van de anderen. Want vrij en soeverein is onze vorm van samenleven. Daarom is Athene een leerschool voor Hellas.’ Deze gedachten getuigen van een niet te miskennen superioriteitsgevoel, waardoor Pericles zonder veel omhaal de democratie koppelde aan de Atheense hegemonie in de Griekse wereld. Zo overtuigd waren de Atheners van hun gelijk dat zij van oordeel waren dat de democratie overal ingang moest vinden. En zo kan zelfs een vredesideologie tot oorlog leiden. Ook de Romeinse vredesidee vertrok vanuit een gerechtvaardigde heerschappij over andere volkeren. De vrede tussen Rome en andere volkeren is een gewapende vrede die enkel mogelijk is onder de voorwaarden zoals die door Rome zijn gesteld. De pax Romana was in wezen een vrede, gebaseerd op militaire overheersing. De

realisatie ervan had de installatie van een politieke superioriteit tot doel, eerder dan het behoud van vrede tegen welke prijs dan ook.

Kennis van de geschiedenis van de oudheid heeft net als die van de filosofie of de klassieke talen en literatuur geen praktisch nut. Dat wordt toch vaak beweerd.⁹ Is dit nut echter nodig? Heeft de geschiedenis überhaupt nood aan legitimiteit?¹⁰ Eigenlijk zijn dergelijke vragen naast de kwestie. De hedendaagse gevoeligheid voor vredesideologie, macht en propaganda schenkt de Griekse en Romeinse geschiedenis in ieder geval een stevig actualiteitsgehalte. In de actualiteit ligt de vitaliteit van de geschiedenis. In de geschiedenis ligt de reflectie over de actualiteit. De historicus ontwikkelt een dynamische omgang met heden en verleden. Wanneer wij bijvoorbeeld de staatkundige geschriften van Plato lezen, moeten wij ons rekenschap geven van talloze verschillen tussen het Griekenland van de 5de-4de eeuw v.C. en onze maatschappij. Maar ondertussen dwingt de lectuur van Plato ons tot nadenken over de hedendaagse staatsvormen, over de democratie en haar betekenis in een geglobaliseerde wereld. Ondanks vele objectiveerbare gebeurtenissen lijkt er nooit een plaats voorbehouden voor het absolute gelijk, maar vertoont de nagestreefde (historische) waarheid vele varianten. Door de dynamische omgang met de geschiedenis heeft iedere historicus trouwens een publieke verantwoordelijkheid. Het is niet de verantwoordelijkheid die iemand als Michael Parenti zich toe-eigent in zijn marxistisch geïnspireerde engagement voor een rechtvaardige maatschappij. Veeleer ligt de verantwoordelijkheid in het oprecht zoeken naar de waarheid. De reflecties over en de zoektocht naar de historische waarheid in al haar variaties behelzen niet alleen het recente verleden, maar strekken zich uit over de hele menselijke geschiedenis tot op de dag van heden.

Mij rest nu enkel nog een woord van dank. Op de eerste plaats geldt die dank Prof. Dr. Arnold Provoost en Dr. Geert Hellemans die zo vriendelijk waren grote delen van het manuscript kritisch na te lezen. Hun opmerkingen heb ik met de grootste dank aanvaard. Uitgeverij Davidsfonds beschikt over een schitterend team. Zij hebben ervoor gezorgd dat ik mijn tekst in deze mooi verzorgde publicatie aan jullie, de lezers, mag presenteren. Op 30 oktober 2009 overleed mijn moeder. De warme gedachte aan haar was tijdens het schrijven nooit ver weg. Ik draag met vrede in het hart dit boek aan haar op.

Robert Nouwen

De geboorte van de menselijke waardigheid

Vrijheid, gelijkheid, mensenrechten... Hoe vaak duiken deze begrippen niet op in de welluidende toespraken van de internationale leiders? In West-Europa worden zij als vanzelfsprekend ervaren. Het jaarlijkse rapport van Amnesty International toont echter telkens weer aan dat in talrijke landen grove schendingen van vrijheid en mensenrechten zowat dagelijkse kost zijn. In Iran, en niet in Griekenland, zouden de heilige verworvenheden van de westerse cultuur, die onder meer via de Magna Charta van 1215 hebben geleid tot de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948, ontstaan zijn. Volgens de propaganda van Mohammed Reza Pahlavi, de laatste sjah, zou in Perzië, het huidige Iran, de bakermat van het concept van vrijheid en mensenrechten liggen. De dagelijkse realiteit ontsluit momenteel een heel ander gelaat. Na de bekendmaking van de uitslagen van de Iraanse verkiezingen van 12 juni 2009 kwamen vele honderdduizenden mensen op straat. Zij protesteerden tegen de herverkiezing van de ultraconservatieve president Mahmoud Ahmadinejad. Die kon immers enkel op grootschalige verkiezingsfraude gebaseerd zijn. De ordediensten en de beruchte Baseej-milities onderdrukten op een brutale wijze die protesten. Het aantal arrestaties van activisten, journalisten en intellectuelen liep in de honderden. Zij werden door agenten thuis opgepakt zonder kans op een wettelijke verdediging en incommunicado vastgehouden. Het regime verordende dat zij voor een speciale rechtbank moesten verschijnen. De opperste leider ayatollah Ali Khamenei herhaalde dat de aanstokers van de onlusten zwaar gestraft zouden worden, desnoods met de doodstraf. Wanneer westerse landen hun bezorgdheid uitten over de schending van de mensenrechten, deed het regime van de ayatollahs dat steevast af als een ontoelaatbare inmenging in de binnenlandse aangelegenheden van Iran. Het waren de zwaarste rellen sedert de Iraanse Revolutie van 1979, toen de prowesterse sjah Mohammed Reza Pahlavi werd afgezet ten gunste van de islamitische republiek onder leiding van ayatollah Khomeini.

1.1 De Perzische erfenis

Toen Cyrus in 559 v.C. de troon besteeg, besloeg zijn rijk slechts een klein gebied in zuidoostelijk Iran. Het was het Perzische kernland waarover zijn familieleden als vazal van de machtige Meden reeds generaties heersten. Als leider van de Achaemeniden was hij het belangrijkste clanhoofd. Door zijn overwinning in 550 v.C. op Astyages werd hij de koning van de Perzen en de Meden.¹¹ Perzië werd het centrum van het rijk. Cyrus was een opmerkelijk succesrijk veroveraar en breidde zijn macht gestaag uit. Hij groeide zo uit tot de grondlegger van het Achaemenidische Rijk, dat tussen 550 en 330 v.C. het Nabije Oosten beheerste. Croesus, de koning van Lydië, zag hoe het Perzische leger de hoofdstad Sardis na een beleg van twee weken innam en hoe Cyrus zich zijn legendarische rijkdommen toe-eigende. De verovering van het Lydische koninkrijk ging gepaard met de annexatie van de Griekse steden op de kust van Klein-Azië.¹² In 539 v.C. viel Cyrus Babylonië binnen. Het Perzische leger ontmoette de Babylonische troepen bij Opis, ten oosten van de rivier de Tigris en versloeg hen.¹³ Cyrus controleerde nu het grootste deel van het Nabije Oosten. Hij stichtte het schitterende Pasargadae, de stad van de Perzen met de prachtige paleizen en tuinen, de eerste hoofdstad van de Achaemeniden.¹⁴ In 530 v.C. liet hij het leven

Pasargadae, het graf van Cyrus de Grote, stichter van de dynastie der Achaemeniden, vorst van vrede en rechtvaardigheid (Mahmoud)

tijdens een militaire campagne in Centraal-Azië. Zijn stoffelijke resten werden teruggebracht naar Pasargadae, waar ze in een vorstelijke tombe werden bijgezet. Zijn rijk was wellicht het meest uitgestrekte dat de antieke wereld tot dan toe had gekend. De talloze veldtochten en veroveringen beletten ondertussen niet dat hij als een ideale vorst de geschiedenis inging.

In 1879 werd in Babylon de zogenaamde Cyrus-cilinder opgegraven door de Assyrisch-Britse archeoloog Hormuzd Rassam. Hij werd gevonden onder de fundamente van de stadswallen van Babylon, op de plek waar hij opzettelijk was achtergelaten. Deze cilinder in klei, die dateert uit 539-530 v.C., is beschreven met een Babylonisch spijkerschrift en doet verslag van Cyrus' verovering van Babylonië in 539 v.C. en de gevangenneming van Nabonides, de laatste koning van Babylonië. In de tekst vermeldt Cyrus dat hij door de Babylonische oppergod Mardoek was uitverkoren om Nabonides te verdrijven. Deze inslechte koning zou de tempels hebben gesloten, de godenbeelden uit de provincie naar Babylon hebben overgebracht en de Babyloniërs allerlei herendiensten hebben opgelegd. Geregeld wordt deze tekst genoemd als het eerste mensenrechtendocument.¹⁵ Aan de grondslag hiervan ligt de propaganda van de voormalige Perzische sjah Mohammed Reza Pahlavi, die in 1971 miljoenen spendeerde om de 2500-jarige Perzische dynastie te huldigen.¹⁶ Het heeft er alle schijn van dat de voormalige sjah van Iran met de Cyrus-cilinder het historisch beeld van het totalitaire Perzië heeft willen wegnemen. Hij herdacht tijdens die plechtigheden Cyrus de Grote als een ideale heerser en de grondlegger van het Achaemenidische Rijk. De antieke teksten waren hem daarin reeds voorgegaan. De Cyrus-cilinder noemde hij een mensenrechtendocument. Bij deze gelegenheid schonk hij een replica aan de Verenigde Naties.¹⁷ De propaganda van de sjah werd tot voor kort nooit echt weerlegd. Dankzij het internet circuleerden gedurende jaren de meest fantastische vertalingen van de cilinder. Shirin Ebadi citeerde zelfs een dergelijke vertaling toen zij in 2003 de Nobelprijs voor de Vrede accepteerde. Daartegenover staat dat de academische historici nauwelijks aandacht schonken aan dit propagandistische misbruik van de geschiedenis.¹⁸ Gelukkig gaf Matthias Schulz in het Duitse opinieblad *Der Spiegel* (2008) tegenwind en noemde hij Cyrus de 'valse vredesvorst'.¹⁹ En ook historici nuanceren de geïdealiseerde voorstelling van zaken stilaan.²⁰

Niettemin is de boodschap van de Cyrus-cilinder opmerkelijk. In feite hoort de tekst thuis in een lange traditie in Mesopotamië, waar de koningen sedert het derde millennium v.C. hun regeringen startten met verklaringen van hervormingen. Maar terwijl zijn voorgangers vooral hun heerschappij en overwinningen verheerlijkten, ging Cyrus er in de tekst van de Cyrus-cilinder prat op dat hij alles had hersteld: herendiensten werden afgeschaft en de godenbeelden mochten terug naar hun tempels. Cyrus presenteerde zich als een vorst van vrede en rechtvaardigheid. De volgende passages geven een mooi inzicht in de tekst. De koninklijke preambule is vrij conventioneel. Daarop volgt echter de beschrijving van de gunst van de Babylonische god Mardoek aan Cyrus:

*Toen ik Babylon binnentrok als een vriend en onder gejubel en blijdschap de zetel van de regering in het paleis van de heerser vestigde, vervulde Mardoek, de grote heer, de harten van de grootmoedige inwoners van Babylon met liefde voor mij en spande ik mij dagelijks in om zijn aanbidding te bevorderen. Mijn talrijke troepen trokken in vrede rond in Babylon en ik stond niemand toe enige plaats van het land van Soemerië en Akkad te terroriseren. Ik streefde naar vrede in Babylon en in al zijn andere heilige steden [...]*²¹

Wat verder op de Cyrus-cilinder lezen wij het volgende:

Ten aanzien van de gebieden [...] zo ver weg als Assoer en Susa, Akkad, Eshnunna, de steden van Zamban, Me-Toernoë en Der, alsook het gebied van de Goetiërs, heb ik aan deze heilige steden aan de overzijde van de Tigris, die al lange tijd ruïnes waren, de beelden teruggegeven die zij hadden geherbergd en heb voor hen permanente heiligdommen ingericht. Ook heb ik al hun voormalige bewoners bijeengebracht en aan hen hun huizen teruggegeven. Daarnaast heb ik in opdracht van Mardoek, de grote heer, alle goden van Soemerië en Akkad die Nabonides tot woede van de heer der goden Babylon had binnengebracht, onbeschadigd teruggeplaatst in hun voormalige onderkomens, de plaatsen die hen gelukkig maken.

De toon is heel anders dan die op bijvoorbeeld het Prisma van Taylor, dat een verslag uitbrengt van de acht veldtochten die de Assyrische koning Sanherib tussen 701 en 681 v.C. ondernam tegen de volkeren die zich weigerden te onderwerpen. Het prisma moest de verwezenlijkingen van Sanherib voor de toekomst en voor de goden bewaren. Het gaat prat op de vernietiging van talrijke steden, de deportatie van duizenden mensen en de wreedheid van het zegevierende leger. De nadruk wordt gelegd op de onderwerping in de strijd. De volgende passus geeft een goed voorbeeld:

[...] Wat betreft de Judeeër Hizkia, welke niet onderdanig was aan mijn juk: zesenvertig van zijn sterke, ommuurde steden, evenals de kleine steden in hun gebied, welke

niet geteld zijn, heb ik door het neerhalen met stormrammen, door de aanvoer van belegeringsmachines en door het aanvallen en bestormen te voet met mijnen, tunnels, en doorbraken overwonnen en veroverd.

200.150 mensen, groot en klein, man en vrouw, paarden, muilezels, ezels, kamelen, runderen en schapen ongeteld, heb ik weggevoerd en als buit gerekend. (Hizkia) zelf heb ik, als een vogel gekooïd, opgesloten in Jeruzalem, zijn koninklijke stad. Ik gooide grondwerken tegen hem op – de enkeling die uit de stadspoort kwam, liet ik terugkeren naar zijn ellende. Zijn steden, die ik had geplunderd, sneed ik af van zijn land en gaf ze aan Mitinti, koning van Ashdod, Padi, koning van Ekron, en Silli-bêl, koning van Gaza. En zo nam ik zijn land af.

Ik verhoogde de eerdere schatting, en eiste de overgave van hun land en verwachtte geschenken voor mijn majesteit. Wat betreft Hizkia, hij ondervond de angstaanjagende overmacht van mijn grootheid [...]”²²

Ondanks die verschillende toon in vergelijking met de trotse verklaring van Sanherib, blijft ook de tekst van Cyrus louter propaganda. Deze propaganda bleek erg effectief. In de overlevering oogstte de Perzische vorst veel bewondering omwille van zijn grote edelmoedigheid en zijn streven naar vrede. Het werkje van Xenophon over de opvoeding van Cyrus (Κύρου παιδεία), waarin diens jeugd wordt geïdealiseerd, is hiervan een mooi voorbeeld.²³ Als een welwillend heerser kreeg hij zozeer het respect van zijn onderdanen, dat zij wens-ten door hem geleid te worden en hij erin slaagde bij allen het verlangen te wekken hem te behagen.²⁴ Maar, enige kritische zin is hier toch op zijn plaats. Enkele tientallen vergelijkbare teksten, geschreven door Babylonische vorsten uit het tweede en eerste millennium, bleven bewaard. Al deze vorsten stellen een einde aan overbodige herendiensten. Zij laten allemaal vervallen tempels repareren en godenbeelden weer op hun oorspronkelijke plaatsen brengen. De Cyrus-cilinder is zo, net als de andere cilinders, een vorstenspiegel: een agenda van wat de ideale vorst hoort te doen. Maar de propaganda van Cyrus blijkt toch van een iets andere soort en vloeit voort uit een ander stelsel van normen en waarden. De tekst ademt gematigdheid, eerlijkheid en rechtvaardigheid uit. Tegelijk is het opvallend dat sommige Babyloniërs blijkbaar geloof hechtten aan de propaganda van Cyrus. In het Bijbelboek Jesaja kunnen wij het volgende lezen:

Dit zegt de Heer, je bevrijder, [...] Die over Cyrus zegt: 'Dit is mijn herder, alles wat ik wil, brengt hij ten uitvoer: hij geeft opdracht om Jeruzalem te herbouwen en voor de tempel de fundering te leggen.' Dit zegt de Heer tegen Cyrus, zijn gezalfde, die hij bij de rechterhand neemt, aan wie hij volken onderwerpt, voor wie hij koningen ontwapent, voor wie hij deuren opent – geen poort blijft gesloten: Ik zal voor je uit gaan, ik zal ringmuren slechten, bronzen deuren verbrijzelen, ijzeren grendels stukbreken. Ik zal je verborgen schatten schenken, diep weggeborgen rijkdommen. Dan zul je weten dat ik de Heer ben, de God van Israël, die jou bij je naam roept. [...] Ik heb je omgord met wapens, ofschoon je me niet kende. Zo zal iedereen, van oost tot west, weten dat er niets is buiten mij. Dit zegt de Heer, de Heilige van Israël, die Israël gevormd heeft: [...] Ik ben het die Cyrus laat komen in gerechtigheid, steeds opnieuw baan ik voor hem de weg. Hij zal mijn stad herbouwen; hij geeft mijn ballingen de vrijheid terug, zonder betaling of steekpenningen te eisen – zegt de Heer van de hemelse machten.²⁵

Cyrus treedt in deze tekst naar voren als de uitverkorene, als de geroepene van God. God is op aarde om orde op zaken te stellen en Cyrus is zijn instrument. Inmiddels is duidelijk dat Cyrus klaarblijkelijk aan ieder volk een zekere religieuze en culturele autonomie toestond, weliswaar binnen het kader van wat men rijksloyauteit zou kunnen noemen. Laat er ondertussen ook geen twijfel over bestaan dat deze zogenaamde vredesvorst een meedogenloze man was met uitzonderlijke ambities. Hij was een veroveraar²⁶ en zeker niet de eerste die zich als een bevrijder van het volk voordeed. Het valt dan ook erg te betwijfelen of hij werkelijk door de Babyloniërs als een held werd binnengehaald. Het feit alleen al dat Nabonides zich enige dagen verborgen kon houden, doet eerder het tegendeel vermoeden.

1.2 Marathon en de strijd om het Westen (490 v.C.)

Is de historische bijdrage van de Perzen aan de ideeën van vrijheid en mensenrechten relatief beperkt gebleven? Dat kan in ieder geval niet met zekerheid worden gezegd. Ondanks de propagandistische toon van de overgeleverde teksten worden belangrijke waarden zoals vrede en gerechtigheid benoemd. De bijdrage van de Grieken is echter van een heel andere aard. Zij gaven het ontstaan aan een aantal belangrijke filosofische concepten die tot op de dag van vandaag doorleven.²⁷ Hippocrates, de beroemde Griekse geneesheer die leefde op de overgang van de 5de naar de 4de eeuw v.C., schrijft in zijn theorieën een bepalende rol toe aan de invloed van het klimaat op het fysieke en psychische karakter van zowel de enkeling als de gemeenschap waarin hij leeft.²⁸ De Europeanen zijn moedig, maar ook oorlogszuchtig, terwijl de Aziaten naast wijs en beschaafd ook onverschillig en vadsig zijn. Het goud, de verfijnde kleding, de schitterende juwelen, dat alles veroordeelden de Grieken als verwijfd en wuft. De Europese volkeren hechten grote waarde aan hun vrijheid en zijn bereid hiervoor te vechten. De Aziatische volkeren daarentegen aanvaardden gemakkelijker de onderwerping in

Grafheuvel voor de Atheense hoplieten die sneuwden in de veldslag bij Marathon in 490 v.C. (DG-Campos)

ruil voor welvaart en rust. Dit is een sterk ideologisch schema dat twee levensopvattingen, die fundamenteel van elkaar verschilden, tegenover elkaar plaatst. Het weerspiegelt de geestesgesteldheid van mensen die de stempel dragen van de strijd tussen de Griekse steden en het Perzische Rijk. Deze ideologie is ook aanwezig in het filhellenisme van de 18de eeuw, zoals dat werd gepropageerd door J. Winckelmann. Hebben de Perzische oorlogen (500-479 v.C.) het verloop van de wereldgeschiedenis bepaald? Waren de Perzische oorlogen een groot, etnisch getint conflict tussen Griekenland en Perzië? Een botsing tussen beschavingen? Vanuit hedendaags standpunt een clash tussen 'het Westen' en 'het Oosten'? Het antwoord op deze vragen is niet zo eenvoudig, vooral ook omdat ieder antwoord sterk gebukt gaat onder beeldvorming achteraf. Dankzij de Griekse overwinning kon de idee van de democratie in Athene tot volle ontplooiing komen. Een overwinning van de Perzen zou veel van wat de Griekse cultuur zo uniek maakt mogelijk in de kiem hebben gesmoord. Van de Griekse erfenis aan het antieke Rome en het moderne Europa zou misschien nauwelijks sprake geweest zijn. Ten slotte kunnen we de vraag stellen of onze westerse beschaving, gestoeld op waarden als vrijheid, democratie, humanisme en christendom, wel ooit een kans zou hebben gehad. In dat licht is de geschiedenis van de Perzische oorlogen nog bijzonder actueel.²⁹

Dat Perzische Rijk was omstreeks 500 v.C. het eerste wereldrijk in de geschiedenis. Het was weliswaar nog niet gekleurd door een overweldigende en schitterende geschiedenis die tot een diepe eerbied stemde. Maar zijn expansie sedert de veroveringen van Cyrus was toch van die aard dat het een zeker ontzag inboezemde. Het bezat een overvloed aan goud en manschappen. Het was een echte supermogendheid, ongeëvenaard in macht en ambitie. Hoe de Perzen die status hadden verworven, beschreef de Griekse geschiedschrijver Herodotus (ca. 485-425 v.C.) in zijn *Historiae*. Hij heeft met een meer dan gewone belangstelling de niet-Griekse volkeren bestudeerd en zijn bevindingen neergeschreven in een aantal antropologische en etnologische uiteenzettingen die in zijn geschiedenis van de Perzische oorlogen zijn opgenomen. Darius I de Grote, uit het geslacht van de Achaemeniden, was de koning die van 521 tot 486 v.C. over Perzië heerste. Zijn heerschappij steunde op een ideologie die haaks stond op de Griekse vrijheidszin. Het beeld dat de Perzen van de Grieken hadden, was vermoedelijk niet erg flatterend. Per slot van rekening betekenden de twee leidende steden, Athene en Sparta, nauwelijks iets in vergelijking tot de Perzische macht. Zij lagen ver van de beschaving, hun land was arm en achterlijk, een lappendeken van stadstaten die voortdurend met elkaar overhoop lagen. Van zoiets als een Griekse eenheid kon men nauwelijks gewagen. Wel bezaten de Grieken een duidelijke etnische en culturele verbondenheid die tot uiting komt in de termen 'Hellas' en 'Hellenen'. De heiligdommen, en vooral de orakels van Delphi en Olympia, droegen die gedachte aan de pan-Helleense herkomst uit.

Het beeld dat de Grieken van de Perzen hadden, was erg complex. Het zat vol met tegenspraken. Algemeen genomen waren de Perzen voor de Grieken barbaren, net als de meeste andere niet-Grieken trouwens, en verder onderont-

wikkeld, achterlijk, pronkzuchtig, verwijfd en decadent. Het feit dat de Perzen over een groot, welvarend en machtig rijk heersten, veranderde daar niets aan. Dat rijk werd op een tirannieke wijze geregeerd. Had dit beeld te maken met een vorm van jaloezie omdat de Perzen, en niet de Grieken, zo'n groot deel van de mediterrane wereld beheersten? Herodotus roemt in ieder geval hun dapperheid en spreekt zijn waardering uit ten aanzien van hun zin voor rechtvaardigheid en waarheid.³⁰ Dat wordt mutatis mutandis ook door andere bronnen bevestigd, zoals in het opschrift op het graf van Darius de Grote (521-485 v.C.) in Naqš-i Rostam:

'Bij de gunst van Ahuramazda ben ik de man die de waarheid liefheeft en de leugen verafschuwt. Het is niet mijn wens dat de zwakkere het slachtoffer wordt van de machtige; noch is het mijn wens dat de machtige het slachtoffer wordt van de zwakke. Wat juist is, dat is mijn wens, ik ben geen vriend van leugenaars. [...]

Als ruiter ben ik een goede ruiter. Als boogschutter ben ik een goede boogschutter, te voet zowel als te paard [...].'³¹

Men kan niet ontkennen dat dit grote opschrift op Darius' graf een flink stuk propaganda was. Maar tegelijk maakt deze inscriptie net als andere duidelijk dat de vorst onderworpen was aan ideeën over rechtvaardigheid, waarheid en leugen, goed en kwaad. Deze ideeën waren uitgesproken Iraans en mazdeïstisch van karakter. In ieder geval is het Griekse beeld van de Perzen niet meer of niet minder een karikatuur.

Wat waren de oorzaken voor de Perzische oorlogen? De Griekse geschiedschrijver Herodotus legt een sterke nadruk op de Griekse vrijheidszin.³² Het Griekse woord hiervoor is *eleutheria*. Het is een sleutelwoord in het werk van Herodotus. Daartegenover staat de verknechting van het individu. Die is het resultaat van de willekeur van het oosterse despotisme. De Perzische koning Xerxes is hiervan de typische belichaming. Maar klaarblijkelijk was er toch meer aan de hand. Indien men Herodotus mag geloven, bestond er tussen de Grieken en de Perzen een soort ervijandschap waaraan enkele vrouwenkwesties ten gronde lagen. Onder meer de roof van Helena, de echtgenote van de Spartaanse koning Menelaus, door Alexander, de zoon van Priamus van Troje, wordt hier door Herodotus geciteerd. De daaropvolgende verwoesting van Troje was volgens de Perzen buiten proportie - vrouwen worden immers niet zonder hun instemming geschaakt - en dus voldoende voor een eeuwen durende vete met de Grieken.³³

Hoe dan ook, het conflict startte in Klein-Azië met de Ionische opstand. De Grieken hadden Ionië al vroeg gekoloniseerd. Verspreid langs de kust lagen de welvarende steden te schitteren: Ephesus, Priëne en Milete om er enkele te noemen. Zij waren even Grieks en even twistziek als de steden in het oude

moederland aan de overzijde van de Egeïsche zee. Hoewel zij verenigd waren in de Panionische Bond bleken zij geen partij voor Harpagus, een van de meest gewaardeerde bevelvoerders van Cyrus. De Griekse steden van Ionië werden een voor een brutaal door het Perzische leger onderworpen.³⁴ Politiek gezien waren ze van toen af onderdanen van de grote Perzische vorst; ze moesten belastingen betalen en soldaten leveren. Op economisch en cultureel vlak genoten zij vrijheid. Wel trachtten de Perzen in de Griekse steden de *tyrannis* te installeren. Het gaat om een specifieke bestuursvorm uit de Griekse oudheid die bijzonder tussen 600 en 200 v.C. voorkwam. Specifiek was het een vorm van alleenheerschappij die volgens Thucydides (ca. 460 - 400 v.C.) gebaseerd was op economische rijkdom en die te onderscheiden was van het erfelijke koningschap.³⁵ Deze bestuursvorm stond haaks op de Griekse vrijheidszin. Tenslotte voelden zij zich belemmerd in hun handelsrelaties en de situatie werd nog bedenkelijker toen koning Darius in 512 v.C. een expeditie ondernam naar het noorden, richting Thracië. Het verstoren van de handel met de regio van de Zwarte Zee betekende onder meer voor Milete een ernstige verliespost.

De Ionische steden waren dus de eersten om tegen de Perzische koning in opstand te komen. De directe aanleiding was een mislukte expeditie van Aristagoras, de tiran van Milete, tegen Naxos. Aristagoras vreesde ervoor dat hij vanwege deze mislukking door de Perzische koning zou worden afgezet. Hij buitte de vijandige stemming van de Ionische steden jegens de Perzen uit en riep hen op tot de oorlog. Hoewel Hecataeus van Milete voor het avontuur waarschuwde, gingen de Ioniërs op het verzoek in en zochten op hun beurt hulp bij de Griekse steden in het moederland. Athene zond twintig schepen en Eretria vijf. De overige steden weigerden en vonden hiervoor telkens wel een andere reden. Zo had een handelsstad als Corinthé weinig te winnen wanneer zij directe concurrenten te hulp snelde. Hoewel de opstandige steden aanvankelijk wat successen boekten, was de uitslag van de oorlog een uitgemaakte zaak. In 494 v.C. werd de Ionische vloot vernietigd bij het eiland Lades. De Perzische troepen namen Milete in en verwoestten de stad. De overlevenden werden als slaven weggevoerd. De Apollotempel van Didyma werd geplunderd en platgebrand. In 493 v.C. ten slotte werden de laatste opstandelingen verslagen. Eenmaal deze klus geklaard, startten de voorbereidingen voor de strafexpeditie tegen Athene en Eretria, de bondgenoten van de Ioniërs. Athene zelf, waar inmiddels de democratie was ingevoerd, was op dat ogenblik politiek erg verdeeld. Themistocles (ca. 524-460 v.C.), een van de meest briljante, maar ook eerzuchtige politici, was in 493 v.C. tot archont verkozen. Hierdoor was hij een van de belangrijkste gezagsdragers van Athene. Hij was een groot voorstander van de uitbouw van een sterke vloot. Zijn belangrijkste tegenstrever op dat ogenblik was Miltiades (ca. 550-489 v.C.). Hij was door Pisistratus naar de Chersonesus gezonden om de Atheense invloed aldaar veilig te stellen. Daar, in Thracië, had hij als een tiran geheerst en was zo schatrijk geworden.³⁶ Na de mislukking van de Ionische opstand was Miltiades in 494 v.C. uit schrik voor de Perzen naar Athene gevlucht. In 490 v.C. werd hij tot strateeg verkozen en hij wist de Atheners ervan te overtuigen de vlootpolitiek van Themis-

tocles te laten voor wat ze was. Ook in Sparta was de politieke toestand allerminst rooskleurig. Het was militair de sterkste stadstaat van Griekenland. Maar zijn macht werd volledig verlamd door de tweespalt tussen de twee koningen Cleomenes en Demaratus. Bovendien bestond er een sterke tegenstelling tussen de beide koningen en de eforen, de vijf hoogste ambtenaren van Sparta.

Het zag er allesbehalve gunstig uit voor de Grieken. Bij de aanvang van de zomer in 490 v.C. voer de Perzische vloot uit, eerst naar Naxos.³⁷ In 502 v.C. had Naxos de Ionische opstand tegen de Perzen gesteund. Nu werd het daarvoor gestraft. Ook Eretria werd om dezelfde reden verwoest. Op het einde van de zomer landden de Perzen op de kustvlakte bij Marathon. Volgens Herodotus rukten zij met een bijzonder groot leger op, meer dan twintigduizend soldaten. Het was ongetwijfeld een angstwekkend schouwspel. Niet minder dan zeshonderd triremen lagen daar voor anker om het Perzische leger aan land te brengen.³⁸ Op de achtergrond schitterde het water verblindend in het zonlicht. Enkel de Atheners en de Plataeërs wachtten hen op. Het Griekse leger onder leiding van Miltiades bestond uit nauwelijks meer dan tienduizend hoplieten. Herodotus beweert dat de Spartanen wel wilden helpen, maar door godsdienstige bezwaren verhinderd waren te vechten voor de volgende volle maan.³⁹ De geschiedschrijver geeft een vrij uitvoerig verslag van het treffen.⁴⁰ Toen de opstelling van het leger voltooid was en de offers gunstig waren uitgevallen, stormden de Atheners in looppas op de Perzen af. Het leek een ongelijke strijd omdat de Grieken sterk in de minderheid waren. De slag bij Marathon duurde lang. De Perzen hadden echter hun vijanden onderschat. De Atheners en de Plataeërs kregen de overhand en overwonnen het leger van de barbaren. Toen die vluchtten, achtervolgden zij hen tot aan de zee. Ondanks de Griekse druk slaagden de Perzen erin in te schepen. Zij voeren om kaap Sunium heen. Miltiades en het Griekse leger stonden hen echter voor Athene op te wachten. De Perzen konden niets anders dan huiswaarts te varen.

Terwijl de Grieken de overwinning uitbundig vierden, was de nederlaag voor de Perzen zeker geen catastrofe. Eigenlijk hadden zij de Grieken gewoon onderschat.⁴¹ Het was voor Darius nu duidelijk dat hij de zaken grootser moest aanpakken wilde hij de Grieken onderwerpen. Hij overleed echter in 485 v.C. en werd opgevolgd door zijn zoon Xerxes. De oorlogsvoorbereidingen startten vanaf 483 v.C. en Xerxes nam allerminst genoegen met half werk. Volle vier jaar na de onderwerping van Egypte was hij bezig met de uitrusting van een reusachtig leger van maar liefst tweehonderdduizend manschappen en achtduizend paarden. Volkeren werden gesommeerd schepen voor de vloot te leveren. De contingenten uit de talrijke naties en volkeren worden door Herodotus opgesomd.⁴² Grote werken werden uitgevoerd. Zo liet hij de Athos doorgraven en over de Hellespont een brug slaan voor de tocht van Azië naar Europa.⁴³ Dit waren geen voorbereidingen om een grensgeschil te beslechten. Neen! Wat Xerxes voor ogen had, was een grote veroveringsoorlog die de Perzische macht veel verder dan Hellas moest brengen.

Ondertussen was de politieke toestand in Athene er niet eenvoudiger op

geworden. De rivaliteit tussen Themistocles en Miltiades laaide opnieuw hoog op en kon niet anders dan eindigen in een conflict waaruit een van beiden als overwinnaar zou komen.⁴⁴ Een jaar na de Griekse overwinning bij Marathon leidde Miltiades een strafexpeditie tegen Paros. Die liep echter op een sisser uit. Zelf werd hij tijdens de belegering ernstig verwond en hij overleed kort daarop.⁴⁵ Voor Themistocles lag de weg nu open. Hij was van oordeel dat de Perzen wraak zouden nemen voor hun nederlaag bij Marathon. Volgens hem kon enkel een versterkte vloot Athene voor een totale nederlaag behoeden. Naar aanleiding van de oorlog tegen Aegina, die in 488-487 v.C. opnieuw was opgelaaid, stelde de gewiekste politicus voor de oorlogsvloot verder uit te bouwen. Themistocles had echter voor de realisatie van zijn plannen beduidend meer financiële middelen nodig dan de belastinggelden konden opbrengen. In 483-482 v.C. ontdekte men een nieuwe zilvermijn in het Lauriumgebergte. Normaal werden de inkomsten hieruit onder de burgers verdeeld. Maar Themistocles slaagde erin de opbrengsten te laten bestemmen voor de versterking van de haven van Athene en de bouw van oorlogsschepen.⁴⁶ Gedurende zowat anderhalf jaar bouwden de Atheense scheepsbouwers gestaag triremen, totdat de vloot uit zowat tweehonderd stuks bestond en Athene de eerste zeemacht in de Egeïsche wereld werd. De Griekse steden bleven ondertussen als steeds erg verdeeld. Athene en Sparta konden onder meer de adel van Thessalië en Boeotië, die erg Perzisch gezind was, niet overhalen om tot de coalitie toe te treden. Ook Argos bleef afzijdig omwille van zijn vijandschap met Sparta. In de herfst van 481 v.C. kwam de Helleense Liga onder het voorzitterschap van Sparta samen in het congres van de Isthmus.⁴⁷ Enkele machtige stadstaten zoals Argos, Syracuse en de zeesteden van Kreta bleven afwezig, maar de geschillen tussen de aanwezigen werden bijgelegd. De discussies gingen voor een groot deel over de Perzische dreiging. Xerxes beschikte over schier onuitputtelijke reserves en men was bijgevolg van mening dat enkel ter zee een beslissing ten gunste van Griekenland kon worden geforceerd. Daarom was het belangrijk dat een gecoördineerde actie van het Perzische landleger en de vloot werd verhinderd.

In de zomer van 480 v.C. trok Xerxes met zijn reusachtige leger de Hellepont over. Leonidas, de koning van Sparta, zou trachten met 300 Spartaanse hoplieten en nog 3700 andere Grieken de Perzen tegen te houden in een nauwe pas in de bergen bij Thermopylae. Ondertussen zou de Helleense vloot bij Artemisium op de noordelijke punt van het eiland Euboea de Perzische oorlogsvloot tegen proberen te houden. Bij Thermopylae waren de Spartaanse hoplieten twee dagen lang ongenaakbaar. Er was voor de Perzen ondanks zware verliezen geen doorkomen aan. Maar het verraad van Ephialtes deed de krijgskansen keren. Hij loodste de Perzen via een andere pas om het Griekse leger heen. Leonidas zag het gebeuren en realiseerde zich dat deze zaak verloren was. Hij zond de bondgenoten weg en bleef achter met 300 Spartanen en 1100 krijgers van Thespieae en Thebe. De strijd was afschuwelijk, de Spartanen en hun achtergebleven medestanders sneuvelden tot de laatste man.⁴⁸ Voor de Spartanen werd een mooi grafscript geplaatst, waarvan de tekst luidt:

*Vreemdeling, meld als gij komt in Lacedaemonië, dat wij hier liggen, omdat wij trouw bleven aan 't laatste bevel.*⁴⁹

De Perzen hadden nu Midden-Griekenland in handen. Thespieae brandde en Thebe werd gedwongen zich bij de Perzen aan te sluiten. Attica werd verwoest, Athene geplunderd. De bevolking vluchtte naar de eilanden Salamis en Aegina en de kusten van de Peloponnesus. Het besluit van de volksvergadering met betrekking tot deze evacuatie bleef bewaard.⁵⁰ Terwijl de Perzen de Spartaanse gelederen bij Thermopylae trachtten te doorbreken, was de Griekse vloot met de Perzische slaags geraakt bij Artemisium. Het strijdgewoel duurde verscheidene dagen en hevige stormen teisterden de Perzische vloot. De omvang van die vloot liet bovendien niet toe in de zee-engte te manoeuvreren. Hierdoor konden de Perzen hun numerieke overwicht niet uitbuiten. Herodotus geeft een uitvoerig verslag van het krijgsverloop en stelt de afloop wat al te optimistisch als een Griekse overwinning voor.⁵¹ In feite eindigde de strijd daar onbeslist en de geschiedschrijver kan niet verbergen dat de Grieken toch aanzienlijke verliezen hadden geleden. Xerxes had alle redenen tot tevredenheid. De Griekse vloot trok zich gehavend terug in de bocht van Salamis.

In september 480 v.C. kwam de tweede Perzische oorlog in een beslissende fase. Themistocles was er door een list in geslaagd de Perzische armada in een voor de Hellenen gunstige positie te manoeuvreren.⁵² De zee-engte tussen Piraeus en Salamis en wel het smalste gedeelte ervan was perfect. Door de bijzonder beperkte manoeuvreerruimte werd de Perzische overmacht compleet tenietgedaan. Bovendien waren de Perzen gehaast. Het najaar naderde en de ravitaillering van het reusachtige leger schiep in normale omstandigheden al ernstige moeilijkheden.

Zonen van Hellas, sta op! Vecht voor de vrijheid van jullie vaderland, voor de vrijheid van jullie vrouwen en kinderen, voor de tempels van de goden en de graven van jullie voorouders!

Zo klonken volgens Aeschylus de kreten voor de zeeslag van Salamis.⁵³ De strijd duurde twaalf uur en de Grieken vochten voor hun vrijheid. De Perzen bleken toch enigszins aangeslagen door de verliezen die ze bij Artemisium hadden geleden en bovendien waren de Ioniërs, die al dan niet gedwongen aan hun zijde streden, maar half bij de zaak. De trotse Perzische oorlogsvloot werd volledig verslagen. Het was volgens Aeschylus de wil van de goden; het was ook een keerpunt in de oorlog. De Perzische opmars was voorlopig gestuit. Toen Xerxes van de catastrofe op de hoogte was gesteld, trok hij zich in Sardes terug. Het Perzische leger overwinterde onder leiding van Mardonius in Thessalië. Maar de oorlog om Hellas was nog niet beslist.

Na de overwinning bij Salamis stak de legendarische rivaliteit onder de Hellenen weer de kop op. Niet alleen verloor de gevierde strateeg van deze overwinning, Themistocles, reeds snel zijn leidersplaats in Athene, maar ook tussen Athene en Sparta leek de vriendschap over.⁵⁴ Dat had onder meer te maken met de lauwe houding van Sparta, dat enkel de *isthmus* (landengte) van Corinthe wilde versterken terwijl voor Athene de Perzische dreiging bleef bestaan.⁵⁵ Mardonius stelde aan de Atheners voor een bondgenootschap te sluiten. Athene verwierp dat echter, ook toen Mardonius in de lente van 479 v.C. met het Perzische leger naar het zuiden oprukte. Athene werd opnieuw onder de voet gelopen en voor de tweede maal werden de inwoners gedwongen de stad te verlaten en zich op Salamis in veiligheid te stellen. De Spartanen aarzelden, maar stuurden uiteindelijk toch versterking. Pausanias, een erg intelligente en koelbloedige veldheer, voerde het commando. In Boeotië bij Plataeae, niet zo ver van Thebe (dat de kant van de Perzen had gekozen), ontmoetten de beide legers elkaar. Aanvankelijk verliep de strijd niet zo gunstig voor de Grieken. De Perzische cavalerie bracht hen aan het wankelen. De Spartanen echter waren onwrikbaar en toen Mardonius zelf sneuvelde, vluchtten de Perzen massaal. De overwinning bij Plataeae was voor de Griekse vloot, die bij Delos gemeerd lag, het sein om over te steken naar Samos. Bij kaap Mycale versloeg ze wat restte van de Perzische vloot. De Atheners hadden zich zware offers moeten getroosten. Hun stad, die zij hadden moeten verlaten, was compleet verwoest. Maar in ruil daarvoor hadden zij bij al de Grieken een nooit geëvenaard prestige verworven.

De Griekse overwinning op de Perzen in de veldslag bij Marathon van 490 v.C. is voor de geschiedenis van de westerse beschaving een belangrijk symbool. De Atheners hebben dat reeds zo ervaren. In de voorgeschiedenis van de Peloponnesische oorlogen was deze veldslag de enige die Thucydides expliciet vermeldde, en niet bijvoorbeeld de zeeslag bij Salamis.⁵⁶ In 1971 werd trouwens een opschrift gevonden dat zowat twee eeuwen na deze gebeurtenissen getuigde van een cultus ter ere van Zeus de Bevrijder en een atletiekwedstrijd als hulde aan de dappere mannen die voor de vrijheid van de Grieken hadden gestreden tegen de Perzische barbaren.⁵⁷ De Hellenen ervoeren toen dat zij die Perzische wereldmacht konden weerstaan. Volgens Thucydides ontvingen de gesneuvelde soldaten van Marathon de bijzondere eer van een begrafenis ter plaatse.⁵⁸ Hun dapperheid was volgens de geschiedschrijver immers uitzonderlijk. De dichter Simonides van Keos (ca. 556-468 v.C.) dichtte een grafscript voor de grafheuvel van de Atheners:

De Atheners verdedigden de Grieken in Marathon en vernietigden de macht van de in goud geklede Meden.

De grafheuvel die de Atheners opwierpen voor hun gesneuvelden werd in de jaren tachtig van de 19de eeuw opgegraven door Duitse archeologen. In een nabije geul vonden ze ook haastig begraven Perzen. Maar het monument heeft

nu amper nog toeristische aantrekkingskracht. Toch heeft deze grafheuvel een hoge symbolische waarde. De Griekse schrijvers wezen er bij herhaling op dat de inzet van deze oorlog de bescherming van de vrijheid tegen het despotisme van het Perzische Rijk was. Herodotus verwoordde het aldus:

Kortom, wie nu zou zeggen dat de Atheners de redders van Griekenland zijn geworden, die zou niet bezijden de waarheid zijn, want welke richting ze ook uitgingen, daar moest de beslissing vallen. Doordat zij het voortbestaan van de vrijheid van Griekenland verkozen, waren zij het ook, die verder de hele Griekse wereld, voor zover die niet aan Perzische kant stond, de bezieling gaven en – na de goden – de koning hebben teruggeslagen.⁵⁹

Vrijheid was voor de Grieken heilig. In 514 v.C. werd Hipparchus, de zoon van Pisistratus, gruwelijk vermoord door Harmodius en Aristogiton. Zij moesten dat met hun leven bekopen. De moord voltrok zich tijdens een ordinaire amoureuze ruzie, maar beide tirannenmoordenaars werden enkele jaren later, na de verdrijving van Hippias in 510 v.C., tot de beschermers van de prille democratie gebombardeerd en genoten spoedig de grootste eer.⁶⁰ Op de Atheense agora werden ze in schitterende bronzen beelden vereeuwigd.⁶¹ Hun ernstige gelaat had aristocratische trekken en hun gespierde lichamen waren aan de heroën gelijk. Het was een schepping van Antenor (na 510 v.C.). De troepen van koning Xerxes, die tijdens de tweede Perzische oorlog in 480 v.C. Athene compleet leegplunderden, sleepten deze beelden weg. Ondanks de verwoesting van de stad hadden de Grieken de machtige oosterse vijand verslagen. Reeds in 477 v.C. richtte het zegevierende Athene een tweede beeldengroep op. De beeldhouwers Critius en Nesiotes creëerden dit kunstwerk. Het was een waarschuwing voor iedereen die de Griekse vrijheid bedreigde.

1.3 Vrijheid en het Griekse mensbeeld

De oorlog tegen de Perzen was voor Herodotus geen nationale oorlog. Want er was op dat ogenblik geen sprake van een Griekse natie in de strikte betekenis. Hellas was immers een toonbeeld van geografische en politieke versnippering. De talloze staten en staatjes waren politiek, economisch en godsdienstig van elkaar onafhankelijk en vaak stonden zij zelfs als vijanden tegenover elkaar. Wel voelden de Hellenen zich verbonden door hun gemeenschappelijke taal en cultuur. De oorlog tegen de Perzen was een oorlog voor de vrijheid van het Griekse volk tegen het zo gehate Perzische despotisme. Het was een strijd voor al de voorouderlijke tradities waaraan de Grieken zo bijzonder gehecht waren. Demaratus, de verbannen koning van Sparta, zei in 481 v.C. tegen Xerxes dat de

Grieken, en vooral de Spartanen, nooit een voorwaarde van de Perzen zouden aanvaarden die Griekenland tot slavernij zou brengen.⁶² Toen Alexander, de zoon van de Macedonische koning Amyntas, in opdracht van Mardonius op het einde van de Perzische oorlogen met de Atheners over een bondgenootschap kwam onderhandelen, antwoordden zij hem als volgt:

Dit weten wij zelf ook wel, dat de Meden over een macht beschikken, die een veelvoud is van de onze, en het is dus onnodig daarover smadelijk te spreken. Maar toch hechten wij aan onze vrijheid en wij zullen ons verweren zo goed als wij kunnen. Tracht dus niet ons te overreden met de barbaren tot een akkoord te komen, want wij zullen niet naar u luisteren. Bericht nu aan Mardonius uit naam van de Atheners, dat wij, zolang de zon dezelfde baan gaat als hij nu gaat, nooit ons met Xerxes zullen verstaan, maar wij zullen tegen hem te velde trekken en ons te weer stellen in vol

Milete, de geboortestad in Ionië van de Griekse wetenschap en filosofie (Robert Nouwen)

*vertrouwen op de bijstand van onze goden en heroën,
wier woningen en beelden hij zonder een greintje
eerbied in brand heeft gestoken.⁶³*

In dit fragment leert Herodotus ons wat vrijheid voor de Grieken is. Vrijheid is een ideaal dat waard is om voor te strijden, zelfs tegen beter weten in. Dat is de hoge taak van de vrije Griekse soldaten uit de *poleis*, de stadstaten. Het thema van vrijheid vinden wij ook terug in bijvoorbeeld de tragedie *De Perzen* van Aeschylus: ‘Zonen van Hellas, vecht voor de vrijheid van uw vaderland, voor de vrijheid van uw vrouwen en kinderen...!’⁶⁴ Maar waarom is vrijheid zo’n belangrijk begrip in de Helleense cultuur? Het antwoord op deze vraag vindt zijn oorsprong in de visie van de Grieken op de mens. De kiem hiervoor ligt in een periode ver vóór de Perzische oorlogen. In het begin verklaarden de Grieken het wezen van de mens vanuit de mythologie. De mythen boden de mens een zekere oriëntatie. De goden beheersten de wereld en de mens was van hen afhankelijk. Dat de twee grote heldendichten van Homerus, de *Ilias* en de *Odyssee*, juist het licht zagen in die tijd, ergens in de 8ste eeuw v.C., is niet zo verwonderlijk. In de homerische epen zijn die goden duidelijk aanwezig. Zij grijpen in de gebeurtenissen in, kiezen partij voor een van de strijdende partijen en moedigen aan. Reeds in de aanvangsverzen van de *Ilias* komt dat mooi naar voren:

*De wrok, godin, van Peleus’ zoon Achilles
moet u bezingen. Hij was dodelijk,
bracht voor Achaiërs rampspoed zonder einde
en stuurde naar Hades vele schimmen
van forse helden; lijken werden voer
voor honden en voor vogels allerhande.
Maar zo voltrok zich het besluit van Zeus.
Begin vanaf de dag toen twist een breuk
bracht tussen Atreus’ zoon, bevelhebber
van krijgsvolk, en de goddelijke Achilles.*

*Maar wie toch van de goden dreef die twee
tot twist en strijd? De zoon van Zeus en Leto.
Verbolgen op de vorst had hij een ziekte,
de pest, verwekt in heel het legerkamp.
De krijgers stierven één voor één. De zoon
van Atreus had zijn priester zwaar beledigd,
toen Chryses met ontzaglijk losgeld kwam
tot bij de snelle schepen van de Achaiërs.⁶⁵*

Zien wij in de homerische epen een erg theocentrische levensvisie, dan veranderde sedert de 6de eeuw v.C. het Helleense wereldbeeld ingrijpend. Het toneel van deze veranderingen was de Ionische havenstad Milete, waarvan het naburige orakel van Apollo in Didyma wereldberoemd was. Tijdens de 6de en de 5de eeuw v.C. bloeide hier het intellectuele en culturele leven net als bijvoorbeeld in Ephesus, die andere schitterende Ionische stad. In de vlakten, die zich tussen de bergruggen in de richting van de zee uitstrekten, lagen de vruchtbare akkers en weiden verspreid. De stad Milete had speciale verdragen gesloten met zowel de Lydiërs als de Perzen en had daardoor haar welvaart veilig kunnen stellen. Succesvolle handelaars verkochten hun waren over grote afstanden. Op de eilanden voor de Ionische kust, bijvoorbeeld Samos, Kos of Rhodos, bloeide de Griekse cultuur. De twee centra voor die bloeiende en internationale Griekse cultuur waren dus Ephesus en Milete. Verwonderlijk is dat niet. De welstand die een zekere klasse van burgers op had weten te bouwen, stelde hen in staat na te denken over andere zaken dan de noodzaak van het dagelijkse levensbehoud. Maar vergeten wij ondertussen niet dat de levensomstandigheden in de Ionische *poleis*, gemeten naar huidige maatstaven, voor de meesten nauwelijks menswaardig waren. Wanneer men dan zovele eeuwen later wandelt over de archeologische resten van Milete die grotendeels in het moeras zijn verzonken, dan kan men amper nog bevroeden dat hier een van de weinige wereldsteden van de antieke oudheid heeft gebloeid. Hier is de eerste grondslag van de Europese cultuur gelegd, in haar diepste wezen gekenmerkt door de wetenschap. Samen met de wetenschap is hier de filosofie geboren. Geleerden zoals Thales, Anaximander en Anaximenes geloofden niet langer dat de goden alles bepaalden. Zij zochten niet langer mythologische, maar filosofische verklaringen voor de natuurverschijnselen die zij waarnamen. Men noemt hen daarom de natuurfilosofen. Wetenschap en filosofie gingen in die prille tijd immers nog hand in hand. Zij stelden rationele vragen over de werkelijkheid. Hierdoor legden deze filosofen de basis voor het westerse wereld- en mensbeeld.

De geboorte van de filosofie en de wetenschap wordt niet alleen verklaard door de welstand van hun beoefenaars. Dat zou een al te materialistische benadering zijn. Zij beantwoordden ook aan een wezenlijke behoefte die eigenlijk zeer actueel is. Door de internationale handel kwamen de Ioniërs in contact met andere culturen, met andere godsdiensten en andere politieke stelsels, met andere zeden en gewoonten. Hoewel het omringende land van bijvoorbeeld Milete zeer vruchtbaar was, bleken landbouw en veeteelt geen prioriteit voor zijn inwoners. Het was de handel over zee die de wereld voor de burgers van Milete en Ephesus opende. Vanaf 670 v.C. startte de kolonisatie door deze steden. Op de kusten van de Zwarte Zee, de Zee van Marmara en de Middellandse Zee zagen talrijke stichtingen het licht: Naucratis, Sinope, Abydos, Olbia... Volgens Plinius stichtte Milete niet minder dan negentig kolonies.⁶⁶ Ongetwijfeld kende de handelsstad hierdoor ook een toestroom van migranten met hun eigen zeden en gewoonten. Maar een dergelijke culturele en godsdienstige verscheidenheid werkte ook desoriënterend. Het traditionele kader, waarin het dagelijkse leven

zich afspeelt, is plots niet meer zo helder. Bij sommige mensen voedt dat de onrust, de angst voor het vreemde. Hun antwoord hierop is vaak afwijzend en behoudsgezin, soms zelfs totalitair. Zij gaan voorbij aan de rijkdom van de multiculturele samenleving. Anderen stellen zich echter open voor de nieuwe ervaringen die de internationale contacten en de nieuwe inwoners mogelijk maken. Zij gaan nieuwsgierig op exploratie. In feite komt dit alles neer op het zoeken naar identiteit. Wie ben ik? Wie is die andere? En eenmaal die vragen gesteld, blijkt niets nog zeker. Hierin ligt het ontwaken van de filosofie en de wetenschap. De Grieken waren verslaafd aan de waarheid, aan het weten, aan het zien. Zij wilden alles aan het licht brengen. Het resultaat hiervan was die typische Ionische drang naar onderzoek, in het Grieks *historia* genoemd, waarbij de waarneming van feiten een belangrijke rol speelt. In feite zijn wij hier getuige van een van de belangrijkste revoluties die de mensheid ooit heeft gekend, namelijk de wetenschappelijke revolutie. Het gaat specifiek om de wil te onderzoeken en hiervoor een methode te ontwikkelen. Het is het begin van de geografie, van de volkenkunde, van de geschiedschrijving. Een van de beroemdste onderzoekers was ongetwijfeld Hecataeus van Milete (ca. 550-475 v.C.). Hij was een van de vele logografen. Zijn oeuvre is, op wat fragmenten na, verloren gegaan. Maar wij weten dat het allerhande geografische, politieke, culturele, religieuze en historische ervaringen bevatte. Bij hem vinden wij die veranderende visie op de mens terug. Hecataeus maakt een onderscheid tussen de geschiedenis van de mensen en de geschiedenis van de goden. Erg opmerkelijk is het volgende citaat dat uit zijn geschriften bewaard bleef:

*Ik beschrijf de dingen zoals ze mij waar toeschijnen,
want de verhalen van de Grieken zijn talrijk en, naar ik
meen, belachelijk.⁶⁷*

Dit fragment betekent eigenlijk de geboorte van de geschiedeniswetenschap. De auteur getuigt van een onafhankelijke kritische geest en gaat daarmee de mythen over de Griekse oergeschiedenis te lijf. Het is de eerste maal dat dit op een dergelijke wijze gebeurt. Hoewel de kritiek van Hecataeus vandaag nogal banaal overkomt, was zij toen revolutionair en betekende zijn houding een belangrijke bijdrage aan het ontstaan van het echte onderzoek.

In zijn geschiedenis van de Perzische oorlogen laat ook Herodotus ruimte voor menselijke vrijheid. In belangrijke beslissingen zijn de goddelijke en menselijke motivering wel erg vervlochten. De opeenvolgende dromen die Xerxes had toen hij besliste om tegen Hellas op te rukken, zijn hiervan een mooi voorbeeld. In deze dromen verscheen een grote knappe man die de vorst tot een veldtocht tegen de Grieken aanzette. Waren de verschijningen door een godheid gezonden?⁶⁸ De verwantschap met Homerus en Aeschylus is in dat opzicht nooit ver weg. Maar bij monde van Artabanus, de vertrouweling van Xerxes, leverde Herodotus kritiek op de goddelijke herkomst van deze dromen. Het zijn niet

de goden die nachtelijke visioenen zenden. Wat iemand overdag bezighoudt, zijn plannen, bekommernissen en overpeinzingen, dat geeft 's nachts vorm aan dromen en verschijningen. Herodotus neemt op die wijze afstand van de traditionele voorstelling van de goden. Zijn standpunt wijst wellicht op een invloed van het rationele denken zoals zich dat in de Ionische steden stilaan had ontwikkeld. Herodotus noemt zijn werk trouwens *historia*, onderzoek. Hij is bovendien niet alleen de grondlegger van de geschiedschrijving, maar minstens evenzeer de grondlegger van de vergelijkende volkenkunde. Hij trachtte via nauwkeurige observatie en interviews door te dringen tot een welbepaalde maatschappij. Dat mag toch wel revolutionair worden genoemd. In feite was hij ontvankelijk voor alles wat leeft in de wereld van de mens. Als voormalig inwoner van Halicarnassus, thans Bodrum, en frequent reiziger was hij ongetwijfeld op de hoogte van de filosofische en wetenschappelijke ontwikkelingen die zich in bijvoorbeeld Milete voordeden.

Reeds bij Homerus was de vrije man degene die zijn lot in eigen hand heeft. Die vrije man zal steeds trachten de beste te zijn, de andere te overtreffen en het geslacht van zijn voorvaders niet te beschamen.⁶⁹ Eer en reputatie zijn de hoogste waarden. Het kernbegrip hiervoor is *kleos*, roem, bewondering van de andere mannen voor iemands prestaties als soldaat, redenaar of atleet. Het uitgelezen moment om zijn voortreffelijkheid te bewijzen was de oorlog. Op het slagveld kon de echte man het hoogste aanzien verwerven, waardoor hij en zijn familie konden rekenen op eeuwige roem. Herodotus voegde er een nieuwe dimensie aan toe toen hij een korte nabeschuiving gaf bij de roemvolle zeeslag van Salamis:

In deze zeeslag verwierven van de Grieken de Aegineten de grootste roem en vervolgens de Atheners, van de afzonderlijke mannen de Aegineet Polycritus en de Atheners Eumenès uit Anagyros en Amenias uit Pallènè, die ook Artemisia had achtervolgd.⁷⁰

Het is een eenvoudige tekst, maar toch zo belangrijk. Het ideaal van voortreffelijkheid en uitgelezenheid in de strijd is nog steeds aanwezig. Maar de steden, genoemd naar de naam van hun burgers, treden op de voorgrond. Daarna pas volgen de namen van de individuele helden. Die overgang van individueel heldendom naar collectieve uitmuntendheid heeft onder meer te maken met de diepgaande veranderingen in de militaire techniek, waarbij de falanxtactiek nieuwe eisen stelt. Persoonlijke moed en kracht zijn niets zonder training, discipline en tucht. Het belang van de gemeenschap was belangrijker dan dat van het individu. Op die manier onderscheidde Sparta zich van de andere Griekse steden. Alles in Sparta stond in functie van de onbuigzame superioriteit van deze stad. Zowat een halve eeuw later verwees de charismatische Atheense staatsman Pericles (490-429 v.C.) in de aanvang van zijn beroemde grafrede naar de vrijheid: 'Wij leven als vrije staatsburgers.'⁷¹ Die persoonlijke vrijheid

realiseerde zich in een vrij en onafhankelijk Griekenland. Maar ook in Athene was de vrijheid niet vrijblijvend. De mens was in de eerste plaats lid van een gemeenschap. Daarom was de gemeenschap en niet het individu zo belangrijk. Deze gemeenschap wordt geregeld door zeden en wetten die door de menselijke rede zijn geformuleerd en door de mensen in vrijheid aanvaard. Daarom was gehoorzaamheid aan de wetten de eerste burgerplicht. De Griekse vrijheid was een vrijheid in gebondenheid.

De Griekse overwinningen bij Marathon (490 v.C.), Salamis (480 v.C.) en Plataeae (479 v.C.), die Herodotus op zo'n vernieuwende wijze had beschreven, vormden tijdens de 5de eeuw de voedingsbodem voor de geweldige ontplooiing van de Griekse geest. Het was de gouden eeuw van Pericles. De verwoestingen die de Perzen hadden aangericht, bleken de ideale voedingsbodem voor de vele stoutmoedige plannen die Athene tot het politieke, economische en culturele centrum van de Griekse wereld maakten. Filosofen zoals Socrates (ca. 470-400 v.C.), Plato (427-347 v.C.) en zijn leerling Aristoteles (384-322 v.C.) leverden een nauwelijks te overschatten bijdrage aan die ontwikkeling. Hun inzichten maakten de scheiding tussen wetenschap en filosofie mogelijk. Het Griekse denken nam als het ware een nieuwe start. In de allegorie van de grot⁷² ontwikkelde Plato, een van de belangrijkste filosofen ooit, zijn opvattingen over het menszijn en de menselijke kennis in relatie tot de realiteit. Naast de aardse werkelijkheid is er de wereld van de Ideeën, van het Volmaakte. De hoogste Idee is de Idee van het Goede. De aardse werkelijkheid is hiervan slechts een onvolmaakte afspiegeling. Het is die werkelijkheid die wij met onze zintuigen kunnen waarnemen. Het wereld- en mensbeeld van Plato is dus dualistisch. Hij maakt bij de mens een strikt onderscheid tussen lichaam en geest. Hoewel de mens door zijn lichaam deel uitmaakt van de onvolmaakte werkelijkheid, kan hij toch het goede kennen. Hij kan zijn daden daarnaar richten en trachten zichzelf en de maatschappij waarin hij leeft te verbeteren. In feite is dat zijn plicht. Dit neemt niet weg dat de mens zijn beperkingen heeft. De vermaning uit de Apollotempel van Delphi, 'Ken jezelf', was voor Socrates, de leermeester van Plato, een uitnodiging om de grenzen van de menselijke kennis te onderzoeken. Deze gedachten maken ook deel uit van Plato's grondslagen voor zijn pedagogie. Voortreffelijkheid en morele rechtschapenheid berusten op kennis. De weg die daartoe leidt is die van *paideia*, opvoeding door onderwijs. Zij zijn de wezenskenmerken van de burger in de democratie. In de loop van de 4de eeuw wordt hieraan nog een begrip toegevoegd. Het heeft te maken met mededogen, mildheid, welwillendheid, vriendelijkheid en aandacht voor het lot van een ander. Deze menselijke houdingen werden reeds vroeger in de Griekse literatuur beschreven. Bij Homerus bijvoorbeeld moeten smekelingen en zelfs bedelaars net als gasten menselijk worden behandeld. En in oorlog en strijd zijn alle mensen gelijk in rampspoed en verdriet.⁷³ Aeschylus (525-456 v.C.) noemt Prometheus een *philanthropos*, een mensenvriend.⁷⁴ Maar pas tijdens de 4de eeuw v.C. hebben de Grieken *philanthropia*, letterlijk 'menslievendheid', echt gedefinieerd. In de *Ethica Nicomachea* verdedigt Aristoteles de opvatting dat

philia, vriendschap, onontbeerlijk is voor het menselijk bestaan. *Philia* maakt een integraal deel uit van de menselijke natuur:

En de genegenheid van de ouder jegens het kind en van het kind jegens de ouder lijkt een natuurlijk instinct, niet alleen onder mensen, maar zelfs bij de vogels en de meeste andere dieren. Alzo is de vriendschap tussen leden van dezelfde soort en dit is vooral sterk bij de menselijke soort. Om die reden prijzen wij mensen die andere mensen liefhebben (tous philanthropous). Bij het reizen naar verre landen zou men bovendien het gevoel van herkenning en verwantschap kunnen waarnemen dat ieder mens verbindt met ieder mens.⁷⁵

Aristoteles verdedigt niet alleen de *philia*, maar wijst ook op de intermenselijke ontvankelijkheid ervan als een essentieel facet van het menselijk samenleven. Het verschijnen van dit abstracte begrip in het Griekse denken betekende echter niet dat er veel veranderde in de verhoudingen tussen de mensen onderling. Xenophon beschrijft weliswaar de uitgesproken filantropische houding van de Spartaanse koning Agesilaüs jegens verslagen vijanden, maar er was zeker geen sprake van grootse veranderingen in de morele regels. Het feit dat men een begrip zoals menslievendheid onder woorden heeft proberen te brengen, betekende wel een aanzienlijke vooruitgang in het denken over de menselijke zeden en de gedragingen ten aanzien van elkaar.

Wat de Griekse filosofen tijdens de 5de en de 4de eeuw v.C. bedachten, is voor de mensheid volstrekt vernieuwend geweest en week af van alles wat elders in de wereld gangbaar was. Dit mensbeeld heeft een immense invloed gehad op het westerse denken. Onder meer het christendom werd er fundamenteel door beïnvloed. Sofisten zoals Protagoras of Gorgias moedigden hun leerlingen aan om iedere opvatting die algemeen aanvaard was in vraag te stellen en al de traditionele denkbeelden aan een kritisch onderzoek te onderwerpen. Het was zo'n opvallende nieuwigheid dat de komediedichter Aristophanes het niet kon laten er in het stuk *De wolven* (423 v.C.) een karikatuur van te maken.⁷⁶ Eigenlijk was het een intellectuele revolutie die een einde maakte aan de oude godsdienstige en morele overtuigingen. De filosofen waren geleidelijk tot het inzicht gekomen dat de mens een zelfstandig, autonoom wezen is, los van de religieuze mythen van die tijd. Onrustig op zoek naar de grenzen van zijn bestaan is hij steeds onderweg. Hij stelt zelfstandig vragen en formuleert hierop antwoorden. Hij verwerft op die wijze kennis en inzicht. Hij staat in het brandpunt van de samenleving en bepaalt zelf de loop van het leven. Soms werden nihilisme en agnosticisme de uitgangspunten van het denken. De uitspraak 'De mens is de maat van alle dingen' bijvoorbeeld gaat terug op de sofist Protagoras (ca. 480-

410 v.C.). Hiermee drukte hij zijn scepticisme met betrekking tot de absolute waarheid uit. Ruwweg zouden we het als volgt kunnen formuleren: zoals de dingen zich aan mij vertonen, zoals ik ze zie of opvat, zo zijn ze ook voor mij en meer kan ik er niet van zeggen. Eigenlijk komt het erop neer dat men over niets nog iets zinnigs kan zeggen. Socrates en Plato gingen niet zo ver. In de beroemde dialoog tussen Socrates en Theaetetus over de kennis weerlegde Plato het relativisme van Protagoras.⁷⁷ De mens is innerlijk vrij en doet het goede om het goede alleen. Hij is een redelijk wezen, dynamisch en creatief, en is zo in staat cultuur te scheppen en zijn leefwereld naar eigen noden en smaak te boetsen en ethische deugden na te streven. Niet alleen de filosofische teksten ademen die idee uit. In het Griekse drama net zoals in de komedie spelen mensen de hoofdrol. En hoewel bijvoorbeeld bij Sophocles de mens zijn lot niet zelf kan bepalen, maakt het hoofdpersonage zelf zijn keuzes. Vanaf de 5de eeuw v.C. is vanuit de individuele vrijheid de menselijke waardigheid in het centrum van het Griekse wereldbeeld komen te staan.

De hierboven geschetste ontwikkeling van het mensbeeld laat zich duidelijk aflezen van de geschriften van de grote historici van die tijd. In het werk van Herodotus bijvoorbeeld komen zowat honderd orakels voor. Bij Thucydides zijn er dat nog veertien en bij Xenophon nog slechts vijf. Xenophon was een religieus man en kan zeker niet worden verdacht van een uitgesproken negatieve houding ten aanzien van de godsdienst. Het afnemen van de betekenis van het orakel in het historische verhaal daarom weinig van doen met een seculariseringsproces in de Griekse samenleving. Veeleer toont het aan hoe de persoonlijke verantwoordelijkheid van het individu voor de eigen daden steeds belangrijker wordt. Het is duidelijk dat in het Griekse mensbeeld de persoonlijke vrijheid een steeds belangrijker rol speelde. Dat heeft weinig te maken met het zuivere individualisme en het bijbehorende relativisme van de zedelijke waarden zoals Willy Peremans kort na de Tweede Wereldoorlog zo pessimistisch beschrijft.⁷⁸ Het ontstaan van de geschiedschrijving, en bijzonder van het werk van Thucydides, was trouwens niet mogelijk zonder de vrijheid van het individu. Herodotus en Thucydides zijn zo belangrijk voor de historiografie geworden omdat zij vrij konden ademen en leven. Op het ogenblik dat de Romeinse keizers vanaf het einde van de 3de eeuw n.C. die vrijheid aan banden legden, was het eigenlijk met de geschiedschrijving afgelopen.

1.4 De maatschappelijke realiteit

De Grieks-Romeinse cultuur is in de westerse beeldvorming steeds een cultuur van schoonheid en verhevenheid geweest. De renaissance en later de 18de eeuw zijn hiervoor grotendeels verantwoordelijk. Niets is echter wat het lijkt. Vrijheid, gelijkheid, mensenrechten... talrijk zijn de teksten uit de Griekse literatuur die beschrijven hoe onvolmaakt de Grieken deze waarden toepasten.

Evenmin als onze moderne samenleving was de Griekse ideaal. Verfijnde cultuuruitingen gingen samen met een bij momenten tomeloze barbaarsheid en wreedheid. Een reflectie over deze hedendaagse 'verworvenheden' is daarom terecht. In de kritische houding ten aanzien van de Griekse samenleving is in ieder geval Thucydides ons voorafgegaan. Zijn mensbeeld was bijzonder pessimistisch. Volgens hem was de mens amper tot het goede in staat.

Het gebrek aan menselijkheid in de Helleense samenleving komt op verscheidene fronten tot uiting. In feite gaat het voortdurend om wat wij mensenrechten noemen. In Sparta, bijvoorbeeld, bestond de bevolking uit Spartanen,

Een naakte knaap speelt bij het symposium voor een gast op de aulos. Attische roodfigurige schaal, ca. 460-450 v.C. (Het Louvre, Parijs).

perioiken en heloten. De Spartanen noemden zichzelf ‘*homoioi*’, gelijken. Zij alleen genoten de volledige politieke en burgerlijke rechten. Zij leefden voor de staat. De familie kwam slechts op de tweede plaats. Dit werd ongelooflijk rigide toegepast. Ondermeer ontteden de Spartanen zich van die kinderen die niet aan de geldende maatstaven beantwoordden. Oudere mannen betastten en keurden de pasgeboren baby’s. Als een boreling te zwak was of misvormd zodat hij niet kon bijdragen aan de toekomst van de staat, dan werd zijn leven onmiddellijk beëindigd. Het had iets van een grimmige executie. Er was geen enkele hoop op redding. In de kloof van de Taygetus nabij Sparta lagen de schedels en het gebeente van tientallen kinderen die erin waren geworpen in de zon te bleken. De sinistere plek heette *Apothetae* of ‘stortplaats’. Het leek de Spartanen alleen maar gepast.⁷⁹ Het betekende immers een grote inspanning voor de maatschappij om een kind tot burger op te voeden. Landbouw en handel lieten de Spartanen over aan de *perioiken*, letterlijk ‘zij die rondom woonden’. Het waren Lacedaemoniërs en vrije lieden, maar dan zonder politieke rechten. Wel hadden zij militaire verplichtingen. Deze *perioiken* stonden onder controle van de zogenaamde *harmosten*. Onder hun leiding bezetten contingenten Spartanen de akropolis van onderworpen steden. Zij grepen geregeld erg gewelddadig in. Het volgende tekstfragment uit Thucydides geeft een duidelijk beeld:

*Cythera is een eiland vlak bij Laconica tegenover Malea. De bewoners zijn Spartanen van de klasse der perioiken. Elk jaar stak een magistraat voor Cythera uit Sparta over en de Spartanen stuurden er geregeld een garnizoen van hoplieten heen en besteedden veel zorg aan het eiland. Want het was voor hen de aanlegplaats van koopvaardij schepen uit Egypte en Libië en tevens een bescherming voor Laconica tegen aanvallen van zeerovers.*⁸⁰

De heloten ten slotte waren de slaven van de staat. Zij waren volgens Theopompus de afstammelingen van de bevolking van de streken die de Spartanen hadden veroverd.⁸¹ De heloten bebouwden onder meer de gronden in Laconië en Messenië voor diegenen aan wie de staat hen had toegewezen en zij voorzagen de Spartanen van hun levensbehoeften, zodat zij zich volledig aan de krijgsdienst konden wijden. De staat bezat tegenover hen het recht op leven en dood en kon hen ook vrijlaten. De Spartanen minachtten en wantrouwden hen. Daarom werden zij voortdurend scherp bewaakt. Hierin speelde de *krypteia* een belangrijke rol. Hierover vertelt Plutarchus het volgende:

De zogenaamde krypteia van de Spartanen (als dat tenminste een instelling van Lycurgus is, zoals Aristoteles heeft meegedeeld) kan ook bij Plato die mening hebben gewekt over de man en zijn staatsinrichting. Deze geheime dienst werkte als volgt. Van tijd tot tijd stuurden de magistraten de jongemannen die hun het verstandigst leken zomaar het land in, met niets dan dolken en noodzakelijk voedsel bij zich. Zij verspreidden zich overdag over schuilplaatsen, hielden zich verborgen en rustten uit, maar in de nacht daalden ze af naar de wegen en vermoordden alle heloten die ze te pakken kregen. Dikwijls trokken ze ook over de akkers en doodden hun sterkste en beste mannen. Thucydides vertelt in zijn geschiedenis van de Peloponnesische Oorlog dat de heloten die op grond van hun moed door de Spartanen waren uitgekozen zich omkransten als teken van hun vrijlating en de tempels van de goden langsgingen, maar kort daarop allemaal verdwenen (het waren er meer dan tweeduizend), zonder dat toen of later iemand kon zeggen hoe ze waren omgekomen. Met name Aristoteles zegt dat de eforen bij het aanvaarden van hun ambt de heloten formeel de oorlog verklaarden, zodat geen heilige wet hun verbood ze te doden.⁸²

Dat deze ongelukkigen soms in diepste wanhoop in opstand kwamen, is niet te verwonderen.⁸³ Plato had geen positieve mening over deze *krypteia*. Dat vernemen wij niet alleen uit deze tekst. In de dialoog over de wetten verwijst 'een vreemdeling uit Athene' die als spreekbuis voor Plato fungeert deze instelling naar de laagste categorie van wetten omdat zij vooral de oorlog ten dienste is.⁸⁴ Het beeld dat Plutarchus hier schetst van de Spartaanse maatschappij is grimmig. Het was een samenleving waarin de ongelijkheid van de mensen was ingebakken en de rechten van het individu volledig werden miskend. Het etatisme maakte alles ondergeschikt aan het voortbestaan van de staat en presenteert zich zo als een ware miskening van iedere menselijkheid.

Die Spartaanse grimmigheid was niet in die mate in de Atheense maatschappij aanwezig. Dat was grotendeels te danken aan Solon, die er de grondlegger van de staat was. Vooral de wetten die de vrijheid van de enkeling beschermden, zijn hier belangrijk. Aan de grondslag ervan lag de groeiende tegenstelling tussen rijk en arm tijdens de 6de eeuw. Die zorgde steeds meer voor sociale spanningen.

Onder andere bestond er in Attica een regel dat boeren, indien zij niet langer in staat waren hun schulden af te lossen, verplicht waren het zesde deel van hun oogst af te dragen aan hun heer. Zij werden *hectemoroi* genoemd. In feite waren zij gedwongen te lenen, waarbij het eigen lichaam of dat van hun vrouw en kinderen als onderpand werd gesteld.⁸⁵ Dat leidde ertoe dat sommige burgers als slaven werden verkocht. Hierdoor liep de ontevredenheid onder het armere volk uiteraard op. Door de *seisachtheia* verbood Solon nog leningen te verstrekken met de persoon van de ontlener als onderpand.⁸⁶ Dat botste uiteraard op veel weerstand van de aristocratie, die onder meer de wijn- en olijvenproductie in handen had. Naast het invoeren van de *seisachtheia* deelde Solon de bevolking in vier vermogensklassen op. De rechten en plichten van de burgers werden bepaald volgens deze klassen. Hoe dat juist in zijn werk ging, wordt verder door Plutarchus uiteengezet.⁸⁷ Wat ons hier specifiek interesseert, is het gegeven dat de vermogensongelijkheid en het klassenonderscheid tijdens de 6de eeuw werden aanvaard en ook in de organisatie van de maatschappij werden geformaliseerd. De rol van de *perioiken* in Sparta werd in Athene en ook in andere Griekse stadstaten in zekere zin opgenomen door de *metoiken*, letterlijk ‘medebewoners’. In tegenstelling tot de *perioiken* waren zij vreemdelingen, vrije inwoners die tot op zekere hoogte in de polis waren ingeburgerd. Zij bezaten geen burgerrechten. Wel moesten zij belastingen betalen en dienen in het Atheense leger. Zij waren vooral in de handel en de nijverheid actief en slaagden er soms in hoog op de maatschappelijke ladder op te klimmen en fortuinen te vergaren. Volgens de ideologie van de polis waren de burgers misschien gelijken, in menig opzicht bleef dat theorie. Tijdens de 4de eeuw nam overal in de Griekse wereld de bezitsongelijkheid toe. In Athene was de bezitsverdeling zeer onevenwichtig. Velen leefden rond het bestaansminimum. Dat gold onder meer voor de dagloners, die van alle bezit verstoken bleven. Aan het andere uiterste stonden de echte aristocraten, veelvermogenden en grootgrondbezitters. De Griekse filosofen en wetgevers hebben deze verschillen nooit ontkend noch willen veranderen.⁸⁸

Plato en Aristoteles achtten het vanzelfsprekend dat een rechtvaardige maatschappij steunde op de ongelijkheid van mensen. Hoewel de Grieken erg veel belang hechtten aan vrijheid, bleek de slavernij voor hen een natuurlijk en onvermijdelijk fenomeen. Aristoteles bijvoorbeeld was de mening toegedaan dat slavernij een natuurlijk instituut was en stelde dat op geen enkel ogenblik fundamenteel in vraag. Wij mogen ondertussen niet vergeten dat er tot op dat ogenblik geen maatschappij zonder slavernij had bestaan. Hoewel de slaven in de Griekse samenleving niet al te slecht werden behandeld, waren en bleven zij slaven. In de prachtige filosofische dialogen van Plato bijvoorbeeld komen slaven slechts zelden voor. Een uitzondering hierop vormt de dialoog tussen Socrates en Meno.⁸⁹ Hierin treedt een jong slaafje op. Hij moet helpen aantonen dat zelfs de laagste vorm van menselijk leven over een zekere onbewuste kennis beschikt. Die kan enkel afkomstig zijn uit een vorig leven. Slaven zijn slechts goed om te werken en te gehoorzamen. De natuur is immers goed geordend en vertoont

de neiging ervoor te zorgen dat het lichaam van de slaaf anders is dan dat van de vrije man. Zij zijn krachtig en geschikt voor lage werkzaamheden.⁹⁰ En hoewel de mensen zowel fysiek als intellectueel zeer verschillend zijn, heeft de natuur aan ieder de mogelijkheid gegeven zich tijdens zijn leven met succes te ontplooiën op de plaats die het Lot hem heeft toebedeeld.⁹¹ De deugdzaam slaaf moet daarom zijn meester gehoorzamen en zijn taak als slaaf verrichten. Van de Griekse slaven verkregen slechts enkelen ooit de vrijheid. De Griekse slaaf genoot wettelijke bescherming, zij het slechts weinig, en geregeld werden er processen gevoerd wegens het martelen en afranselen van slaven. Dat betekende echter niet dat er geen uitwassen waren. In een redevoering die ten onrechte aan Demosthenes wordt toegeschreven,⁹² worden bijvoorbeeld de lotgevallen uiteengezet van Neaerea, een meisje van plezier. Zij moet ongeveer zes jaar oud geweest zijn, misschien zelfs nog iets jonger, toen zij haar eerste klant moest bedienen. Haar verhaal stemt overeen met andere getuigenissen van kinderen, zowel meisjes als jongens, die onder meer als slachtoffers van de zeeroverij voorbestemd waren voor kinderprostitutie en galante avontuurtjes. De Griekse knapenliefde is misschien vergelijkbaar met de *bacha bereesh* of baardloze knapen die de machtige mannen in Afghanistan vermaken met dans en seksueel vertier. Het onvermogen van de grootste filosofen om afstand te nemen van de slavernij is opmerkelijk en verwarrend. De idee dat de mens niet als een slaaf wordt geboren, maar door socialisatie tot slavernij wordt gedwongen, komt echter voor de 19de eeuw nauwelijks aan bod. Pas vanaf dan komen het gedachtegoed van de grondrechten van de mens en de sociologische hypothese van de menselijke gelijkheid echt tot ontwikkeling, tot zij uitmondde in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens in 1948.

Ook in de oorlog was de werkelijkheid ver verwijderd van het Griekse ideaal van menselijkheid. De Atheense wet verbood, zoals wij hoger zagen, tegen slaven harder op te treden dan noodzakelijk. Op dezelfde menselijke wijze moesten de Grieken na de strijd ook met overwonnenen omgaan. Dat komt onder meer tot uiting in het portret dat Xenophon van de Spartaanse koning Agesilaüs schildert.

Vaak drong hij er bij zijn soldaten op aan de krijgsgevangenen niet als misdadigers te straffen, maar als menselijke wezens te behandelen... Zo ook zorgde hij ervoor dat krijgsgevangenen die te oud waren om het leger te volgen, werden beschermd zodat zij niet aan honden of wolven ten prooi vielen. Zo gebeurde het dat hij de gehoorzaamheid won, niet alleen van hen die deze feiten vernamen, maar ook van de gevangenen zelf.⁹³

Overigens moet dit beeld toch enigszins worden gerelativeerd. Hoewel Agesi-laüs door de antieke geschiedschrijvers werd geprezen⁹⁴, was hij absoluut geen toonbeeld van menselijkheid. In tijden van oorlog was hij naar aloud gebruik even hard en meedogenloos tegenover zijn vijanden⁹⁵ als bekommerd en vol mededogen tegenover zijn vrienden.⁹⁶ De oorlog zoals de Grieken die voerden, was immers wreed en verschrikkelijk omdat hij werd gevoerd tussen gemeenschappen zonder dat er een onderscheid werd gemaakt tussen soldaten en burgers. De vijand is een misdadiger die moet worden gestraft omdat hij je bekampt en hierdoor schade berokkent.

De oorlog is voor Thucydides een gruwelijke verschrikking waarin steden en mensen onherroepelijk ten onder gaan. Een van de meest bekende voorbeelden hiervan is de terroristische aanslag van een groep Thracische huurlingen onder leiding van Diitrephes. Zij gingen door als een van de meest bloeddorstige onder de barbaarse stammen. Zij hadden van de Atheners de opdracht gekregen om de vijandelijke troepen in Boeotië zo veel mogelijk uit te putten en te beschadigen. Onverhoeds vielen zij Mycalessus binnen. Wat dat betekende, verhaalt Thucydides als volgt:

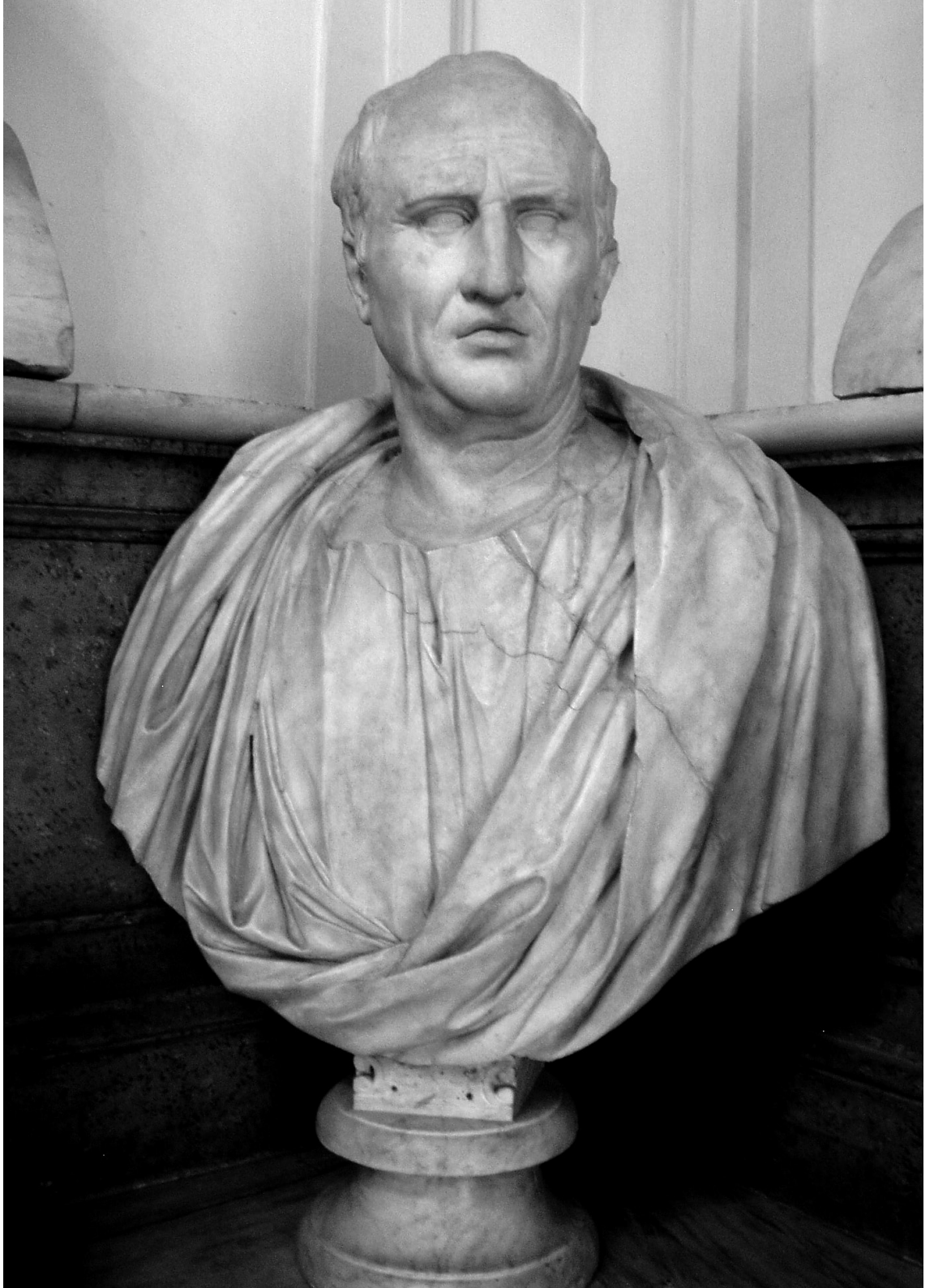
Daarna zeilde hij (Ditirephes) in de avond vanaf Chalcis op Euboea door de Euripos en in Boeotië geland voerde hij hen (de Thracische huurlingen) aan tegen Mycalessus. De nacht bracht hij onopgemerkt op een afstand vanaf ongeveer zestien stadiën bij de tempel van Hermes onder de blote hemel door en bij zonsopgang viel hij de stad, die niet groot was, aan en nam hij haar; hij overrompelde de bewoners die niet op hun hoede waren en nooit hadden verwacht dat iemand vanuit zee zo ver het land zou binnendringen en hen aanvallen. Ook was de muur zwak en hier en daar ingestort of slechts laag opgebouwd en de poorten stonden open, omdat men geen aanval vreesde. De Thraciërs stormden Mycalessus binnen, zij verwoestten de huizen en de tempels en vermoordden de bewoners zonder iemand – oud of jong – te sparen, maar allen zonder onderscheid, wie zij maar tegenkwamen, kinderen en vrouwen doodden zij, bovendien nog de lastdieren en ieder levend wezen dat zij zagen. Want het Thracische ras is onder de bloeddorstige barbaarse volken wel

het meest bloeddorstige zolang het niets te vrezen heeft. Ook nu heerste er een niet geringe verwarring en moord in iedere gedaante; ja zelfs drongen zij een jongensschool binnen, de grootste die er was, toen de kinderen juist waren binnengekomen, en sloegen ze allen dood. Zo trof een ramp, groter dan alle rampen, de gehele stad, onverwacht en afgrijselijk.⁹⁷

Het resultaat van deze actie was verschrikkelijk, huiveringwekkend, en Thucydides is erg formeel in zijn afkeuren. Zijn schokkende beschrijving van de gruwelijkheden toont hoe het oorlogsgebeuren een vernietigende invloed uitoefent op iedere vorm van menselijkheid. In deze passage zijn de fundamentele rechten van de mens ver weg. De geschiedschrijver Polybius (ca. 200-120 v.C) spreekt in een vergelijkbare oorlogssituatie in Mantinea van de gemeenschappelijke wetten en rechtsregels van de mensheid die met de voeten worden getreden.⁹⁸ Volgens hedendaagse maatstaven is dit een verslag van ernstige oorlogsmisdaden waarbij zelfs voor de integriteit van kinderen geen respect wordt getoond. Nog indringender is het verslag van Thucydides over de burgeroorlog in Corcyra.

Gedurende de zeven dagen, die Eurymedon daar met zijn zestig schepen verbleef, vermoordden de Corcyraeërs diegenen van hun eigen burgers die zij als vijanden beschouwden. Zij beschuldigden hen ervan dat zij de democratie wilden omverwerpen; maar enigen werden gedood op grond van persoonlijke haat en anderen omdat zij die hen grepen hun geld schuldig waren. Er was moord in elke vorm en zoals in zulke omstandigheden pleegt te gebeuren, men ging tot het uiterste en nog verder. Vaders doodden hun zoons, velen werden van de altaren weggesleurd en bij het altaar gedood; sommigen werden in de tempel van Dionysus ingemetseld en stierven daar. Tot zulke excessen van wreedheid kwam deze burgeroorlog.⁹⁹

Dit is een beroemde tekst die voor sommigen zelfs erg actueel zal lijken. Thucydides beschrijft niet langer het gebeuren, maar analyseert het. ‘Vaders doden hun zonen.’ In deze verschrikkelijke zin schuilen alle excessen van de oorlog die ieder samenlevingsverband meedogenloos vernietigen. Hierna gaat de schrijver verder in op de verwildering van de zeden ten gevolge van de burgeroorlogen. Hij is de eerste die het wezen van het terrorisme en de daarbij behorende desin-

tegratie van een menselijke gemeenschap zo scherp en accuraat in woorden vat. De auteur ontleedt minutieus de ontmanteling van de samenleving, van de moraliteit, van de sociale conventies. Iedere vorm van gematigdheid en voorzichtigheid wordt gebannen. Leaders veroorloven zich de verschrikkelijkste dingen. Wanneer alle remmingen overboord worden gegooid, slaat de gruwel toe tot in de kern van de samenleving.

1.5 De Romeinse humanitas

De Grieken gaven hun visie op mens en maatschappij via het hellenisme door aan de Romeinen. Sedert zijn legendarische stichting in 753 v.C. was Rome in enkele eeuwen tijd uitgegroeid tot een belangrijke mogendheid in het Middellandse Zeegebied. De Griekse stadstaten, ooit bruisende centra, waren in een neerwaartse spiraal van getwist en gekrakeel terechtgekomen. Circa 200 v.C. bevond Rome zich op een echt scharniermoment. De stad aan de Tiber kreunde tijdens de tweede Punische Oorlog (218-201 v.C.) onder de mokerslagen van de Carthaagse legeraanvoerder Hannibal. De verpletterende nederlagen bij het Meer van Trasimene in 217 v.C. en bij Cannae in 216 v.C. leken de voorboden van een nakende ondergang. Op het ogenblik dat Hannibal met zijn leger voor de poorten van Rome stond, vatte Publius Cornelius Scipio in 203 v.C. het stoutmoedige plan op om de oorlog naar Carthago in Afrika te verplaatsen. Hannibal zag zich daarom genoodzaakt ook naar Afrika over te steken en met zijn troepen huiswaarts te keren. Het Carthaagse leger werd vernietigend verslagen en voor de Punische stad zat er niets anders op dan om vrede te smeken. Met deze overwinning kreeg de buitenlandse politiek van Rome een heel ander karakter. Waren de Romeinse militaire acties tot dan eerder defensief van aard, dan krijgt de Romeinse politiek vanaf nu een sterk offensief en imperialistisch karakter. Onder meer de hellenistische staten, die uit de verbrokkeling van het onmetelijke rijk van Alexander de Grote waren ontstaan, hebben dat geweten. Macedonië en Syrië hadden elkaar gedurende jaren in bloedige oorlogen uitgeput. In 200 v.C. startte Rome de vijandelijkheden tegen Philippus v van Macedonië. Titus Livius sprak van de bevrijding van de Griekse beschaving. Tijdens de Isthmische Spelen van 196 v.C. schonk Quinctius Flaminius aan de Grieken plechtig hun vrijheid terug. Hierover zegt Livius dan het volgende:

*De blijdschap barstte niet alleen op dat moment los,
maar keerde vele dagen terug in dankbare gedachten*

p. 42: Marcus Tullius Cicero, de beroemde voorvechter van de Romeinse humanitas. Borstbeeld uit de Capitolijnse Musea te Rome (Robert Nouwen)

en woorden: er was een volk op aarde dat op eigen kosten, op eigen kracht en op eigen risico oorlog voerde voor de vrijheid van anderen, en die dienst niet bewees aan bureu of mensen in de naaste omgeving of anderen met wie men een verbinding over land had, maar zeeën overstak om te bereiken dat er in de hele wereld geen onrechtvaardige heerschappij bleef bestaan en overal menselijk en goddelijk recht en wetten het machtigst waren.¹⁰⁰

Dat deze voorstelling van zaken wat al te idealistisch was, zou later overduidelijk blijken. Na de slag bij Pydna in 168 v.C. werd Macedonië een Romeinse provincie. Ondertussen konden de bevrijde Hellenen het steeds minder met hun bevrijders vinden. Hellas was een toneel van voortdurende onrust tot Rome het hele zaakje hartsgrondig beu werd. In 146 v.C. werd Corinthe ingenomen en met de grond gelijk gemaakt. Griekenland werd aan de Romeinse provincie Macedonië toegevoegd.

Wat de Grieken toen ervoeren was onmiddellijk klaar en duidelijk: de Romeinen hadden een enigszins andere, meer praktische kijk op de wereld. Hun eerste zorg lag zeker niet bij de grote filosofische vraagstukken. Anderzijds is het boven alle twijfel verheven dat vanaf de 3de eeuw de Griekse invloed op de mentaliteit en het denken van Rome reëel was. Dat viel samen met de hoger geschetste expansiepolitiek, die Rome in contact bracht met de Griekse wereld. Het hellenisme kende toen zijn grootste bloei. Kernachtiger dan de Latijnse dichter Horatius, die zelf van het Griekse denken was doordrongen, kan men het moeilijk uitdrukken: *'Graeca capta ferum victorem cepit'* - 'Het onderworpen Griekenland hield zijn wilde overwinnaar in de ban'¹⁰¹. In Rome en Italië kwam een echt helleniseringsproces op gang. De Griekse kunst en literatuur, vooral die van de 5de en de 4de eeuw, genoten een enorm prestige. Terwijl de invloed van de Helleense cultuur op het Italische schiereiland door de aanwezigheid van Helleense kolonisten en internationale handel toch al een tijdje bezig was, zien wij nu een echte versnelling in de 'vergrieksing' optreden. Een van de factoren die hierin ongetwijfeld een rol speelde, waren de reizen en studieverblijven van welgestelde Romeinen naar en in Hellas. Het land oefende een grote aantrekkingskracht uit en zij die het zich konden veroorloven, wilden het dan ook met eigen ogen aanschouwen en in zich opnemen. Het beste voorbeeld hiervan is Marcus Tullius Cicero. Hij genoot zijn vorming in Griekenland en Klein-Azië en studeerde onder meer in Athene. Daar kwam hij in contact met de literatuur, de filosofie, de kunsten... Hij beheerste het Grieks net zo goed als het Latijn, zijn moedertaal. In de brieven aan zijn familieleden en vrienden speelde hij voortdurend met de Griekse taal. Dit toont aan dat het Grieks in de leidende kringen te Rome in feite gemeengoed was. Cicero is om nog een andere reden

een mooi voorbeeld. Hij was een van de weinige Romeinen die ook op filosofisch vlak actief is geweest. Op het eiland Rhodos had hij de colleges gevolgd van Posidonius, een van de grote stoïcijnse filosofen van die tijd. De denkbeelden van de stoa hebben hem daarna sterk beïnvloed. Zij legden onder meer de nadruk op een kosmopolitisme dat voor de eerste maal alle mensen, ongeacht ras, staat of klasse, samenbracht in een allesomvattende eenheid. Met dit standpunt was de stoa in zekere zin een wegbereider voor wat wij mensenrechten noemen. In een schitterend Latijn zette Cicero zijn wijsgerige gedachten uiteen ‘Over de onsterfelijkheid van de ziel’, ‘Over de plichten’ of ‘Over de natuur van de goden’. Hierbij sluiten zijn staatkundige uiteenzettingen ‘Over de staat’ en ‘Over de wetten’ aan. Het hellenisme werd de overheersende cultuur van de Romeinse aristocratie. Zij voelden de behoefte hun woningen te versieren met kunst uit Griekenland en voerden die met ganse scheepsladingen aan.¹⁰² Rome zelf groeide tijdens de 1ste eeuw v.C. uit tot een van de belangrijke centra van de Griekse cultuur, vergelijkbaar met Athene, Alexandrië of Antiochië. Niet iedereen was daar even gelukkig mee. Onder meer Marcus Porcius Cato (234-149 v.C.) zag in een al te sterke invloed van de Helleense cultuur een gevaar voor de traditionele waarden van de Tiberstad. Uiteindelijk zouden we dus met Horatius kunnen zeggen dat de Romeinen de Grieken politiek-militair overwonnen terwijl de Grieken de Romeinen cultureel overwonnen. Griekenland was voor talrijke ontwikkelde Romeinen zowat de bakermat van alle beschaving.

Cicero heeft zich in zijn redevoeringen en traktaten steeds als een groot voorvechter van de vrijheid geafficheerd. Voor de Atheners van de 5de eeuw v.C. was vrijheid, *eleutheria*, een vrijheid in gebondenheid. Maar wat betekende vrijheid voor de Romeinen, die zo sterk door het Griekse gedachtegoed waren beïnvloed? In 509 v.C. werd Lucius Tarquinius Superbus, de laatste Etruskische koning, uit Rome verdreven. ‘Vanaf dat moment waren de Romeinen een vrij volk’, zo schreef Livius in zijn grote geschiedenis van Rome sinds de stichting van de stad. En die vrijheid bracht des te meer vreugde omdat die laatste koning - hij werd de Hoogmoedige genoemd - tijdens zijn 25-jarige bewind zo tiranniek was geweest.¹⁰³ Het Latijnse woord voor vrijheid is ‘*libertas*’. *Libertas* verwijst naar het vrije individu dat lid is van een gemeenschap. Hij is in tegenstelling tot de slaaf aan niemand onderworpen. Dat is essentieel. Die vrijheid laat toe om binnen de grenzen van de wetten en de zeden te handelen. Er bestaat hierdoor een nauwe relatie tussen vrijheid en *res publica*, in essentie die dingen die te maken hebben met het openbare leven, met de staat. Voor de Romeinse burger was de vrijheid gewaarborgd door de wetten. In een brief aan Caesar over de *res publica* schrijft Sallustius dat de vrijheid van het volk wordt gewaarborgd wanneer niemand's persoonlijke macht boven de wetten uitstijgt.¹⁰⁴ Daarom besteedden de Romeinen veel meer zorg aan de wetten die het leven van de mens in de samenleving op een gestructureerde en rationele wijze regelden en vorm gaven dan aan allerhande filosofische theorieën. Zij definieerden de vrijheid dus niet in termen van autonomie van de wil, maar in termen van sociale relaties waaraan zowel rechten als plichten verbonden waren. Een van die plichten

was gehoorzaamheid aan de wetten. Volgens Livius berust vrijheid op eigen krachten.¹⁰⁵ Dit zelfvertrouwen is een van haar wezenskenmerken en koppelt persoonlijke waardigheid aan het respect voor de vrijheid van een ander.¹⁰⁶

Tegelijk is Libertas de goddelijke personificatie van de vrijheid. Dat toont aan hoe belangrijk de vrijheid voor de Romeinen was. Deze godin had een tempel op de Aventijn, een van de zeven heuvels van Rome. De tempel was gebouwd door Tiberius Sempronius Gracchus, de consul van 238 v.C..¹⁰⁷ Toen Cicero in 58 v.C. in ballingschap trok, brandde zijn grote rivaal Clodius zijn huis plat en bouwde uitgerekend daar een tempel voor Libertas.¹⁰⁸ Geen groter vernedering was mogelijk voor de voorvechter van de vrijheid! Tijdens zijn consulaat had Cicero de zogenaamde Catilinarische samenzwering verijdeld. Catilina was namelijk zijn rivaal voor het consulaat en Cicero beschuldigde hem ervan de Romeinse Republiek ten val te willen brengen. Cicero had de staat van beleg afgekondigd en een handvol bondgenoten van Catilina zonder (ernstig) proces laten folteren en executeren. Toen Cicero in 56 v.C. uit ballingschap terugkeerde, werd de tempel afgebroken. In 46 v.C. besliste de senaat een tempel voor Libertas te bouwen ter ere van de overwinningen van Caesar in de burgeroorlogen tegen Gnaeus Pompeius Magnus. De zegevierende dictator werd bij die gelegenheid *liberator*, bevrijder, genoemd.¹⁰⁹ Van deze tempel is verder niets bekend en het is zelfs niet zeker of die ooit is gebouwd. Libertas is ook een van de bijnamen van Jupiter als beschermgod van de vrijheid. Augustus vermeldt in zijn *Res Gestae* dat hij een tempel van *Iuppiter Libertas* op de Aventijn restaureerde.¹¹⁰ Libertas werd ten slotte ook op munten afgebeeld. Een mooi voorbeeld hiervan zijn de munten van Galba met de legende *Libertas publica*, die kort na de zelfmoord van Nero werden uitgegeven. Deze munten eerden de vrijheid van het volk na de chaos en het wanbeleid waarvoor de keizer verantwoordelijk was.

De bouw van de Libertas-tempel ter ere van de overwinningen van Caesar toont aan hoezeer het begrip vrijheid is verbonden aan de strijd. Voor de vrijheid moet je vechten. Wij komen dat bijvoorbeeld ook tegen in de *Res Gestae* van Augustus wanneer hij schrijft:

Op negentienjarige leeftijd rustte ik op eigen verantwoordelijkheid en met eigen middelen een leger uit waarmee ik de burgergemeenschap, onderdrukt door de dwingelandij van een politieke klik, bevrijdde.¹¹¹

Na de moord op Caesar in 44 v.C. rekruteerde Augustus, die op dat ogenblik nog Octavianus heette, in de herfst van dat jaar een leger. Hiermee wilde hij een militaire oppositie voeren tegen zijn rivaal Antonius. Augustus ging er ondertussen gemakshalve aan voorbij dat het rekruteren van een privéleger op zich reeds een onwettige en revolutionaire actie was die de vrijheid van de burgergemeenschap in gevaar bracht. Bovendien bezette hij met dit leger op onwettige wijze het Forum Romanum. Nog een geluk dat Cicero, die partij tegen Anto-

nius had gekozen, tijdens een van zijn Philippische redevoeringen de jongeman in de senaat de hemel in prees en diens daden verschoonde als de redding van de republiek.¹¹² Vergelijkbaar is de opmerking van Cassius Dio dat de moordenaars van Caesar verklaarden dat zij door hun gruwelijke daad het Romeinse volk hadden bevrijd van de dictatuur.¹¹³

Uit het voorgaande blijkt ondertussen al dat de Romeinse vrijheid niet zonder *humanitas* kan. Het Latijnse begrip *humanitas* is sterk verwant met het Griekse *paideia*, opvoeding.¹¹⁴ Het gaat daarbij echter niet enkel om de literaire ontwikkeling en de kennis van de Griekse literatuur waaruit later tijdens de 18de eeuw de westerse visie op het onderwijs, de *humaniora*, is ontwikkeld: door kennis op te doen van de Grieks-Romeinse cultuur wordt men een beter mens.¹¹⁵ *Humanitas* heeft in tegendeel betrekking op de wezenskern van de mens en maakt de mens in essentie tot wat hij is. De beschaafde mens onderscheidt zich door zijn menselijkheid.¹¹⁶ Belangrijke bestanddelen hiervan zijn *pietas* en *iustitia*, plichtsbesef en rechtvaardigheid. Voor hardvochtigheid of hooghartigheid is hier geen plaats. Cicero voegt hieraan nog de vertrouwdheid toe met de *litterae*, dit wil zeggen de Griekse (literaire) cultuur, waardoor het begrip beschaving ook een culturele dimensie krijgt. Hierdoor onderscheidt de geleterde zich van het gewone volk en de weinig ontwikkelde medemens. Bij de individuele persoon leidt *humanitas* tot een zekere mildheid en matiging in zijn relaties met andere mensen. *Humanitas* staat hierdoor erg kort bij het Griekse *philanthropia* of menslievendheid en vaak worden beide woorden in dezelfde betekenis gebruikt. In een maatschappij voegt zij een aantal uiterlijkheden toe zoals de schone kunsten, of de letteren, of de wetten. In zijn redevoering ter verdediging van Marcus Caelius Rufus noemt Cicero de wetten in één adem met *humanitas*.¹¹⁷ Dat is erg belangrijk omdat hierdoor tegelijk de beschaafde volkeren tegenover onbeschaafde barbaren worden geplaatst. Het Romeinse Rijk, dat zozeer door Hellas werd beïnvloed dat men van een Grieks-Romeinse cultuur kan spreken, was een waar eiland van beschaving. In het Rome van Cicero evolueerde *humanitas* tot een enigszins modieuze houding, een vaardigheid die in de betere kringen werd beoefend.¹¹⁸ Van die 'humane' houding schetst Seneca¹¹⁹ kort de krachtlijnen: goed doen tegenover de ander, zijn bondgenoten in de provincies niet hooghartig behandelen, menselijk zijn in de dagelijkse omgang enzovoort. Later zou ook de keizer-filosoof Marcus Aurelius in zijn *Meditationes* verwijzen naar de deugden die voor Cicero van de *humanitas* deel uitmaakten. Maar net als bij de Grieken, enkele eeuwen vroeger, leidden al de bespiegelingen op geen enkele wijze tot veranderde menselijke relaties en gedragingen.

1.6 De pijn van het onvermogen

Nu stelt zich de vraag in welke mate het gedachtegoed van *humanitas* van toepassing is op de individuele persoon en de dagelijkse praktijk. Laten wij ons bij wijze van voorbeeld vooral beperken tot een scharnierperiode in de Romeinse geschiedenis, met name die van de overgang van de 1ste eeuw v.C. naar de 1ste eeuw n.C., de tijd van Marcus Tullius Cicero en keizer Augustus. Net als de Griekse was ook de Romeinse samenleving uit zeer verscheiden groepen samengesteld. Van sociale rechtvaardigheid was geen sprake. Het gevolg hiervan was dat er tussen de verschillende bevolkingsklassen voortdurend spanningen bestonden. Tijdens de vroege jaren van de republiek waren talrijke arme lieden, doorgaans kleine boeren, door schulden aan hun ‘beschermheren’ gebonden. In Athene had Solon op de overgang van de 7de naar de 6de eeuw v.C. daartegen maatregelen genomen. Omstreeks dezelfde tijd werd in Rome het ambt van *tribunus plebis* ingesteld om de rechteloze bevolking enigszins te beschermen tegen de willekeur van de aristocraten. Tijdens het tweede decennium van de 5de eeuw v.C. reisde een gezantschap uit Rome af naar Athene om er de wetten

Met brood en bloedige spelen in het Colosseum trachtten de keizers de sociale rust onder de Romeinse bevolking te bewaren. (Robert Nouwen)

van Solon te bestuderen. Ook de instellingen, gebruiken en wetten van andere Griekse staten moesten zij onderzoeken.¹²⁰ In 455 v.C. zag de Wet der XII Tafelen het licht. In feite ging het om een codificatie van het gewoonterecht die op aandringen van de plebejers tot stand was gekomen. Het is geen toeval dat zoveel voorschriften in deze wet voor de landbouwende bevolking van bijzonder belang zijn. Een van de geboden die een sterke herinnering aan Sparta oproept, was bovendien de plicht van de pater familias om een pasgeboren kind met een duidelijke afwijking voor het einde van de tiende levensdag te doden.¹²¹

Tijdens de 3de en de 2de eeuw v.C. kristalliseerde de Romeinse maatschappij zich uit. De structuur van de maatschappij zou vanaf dan tot in de late keizertijd nagenoeg ongewijzigd blijven bestaan. Boven aan de maatschappelijke ladder stonden de *nobiles*, de adel. Het waren de superrijken van de samenleving. De senatoren stamden uit deze kringen. Hoe select deze groep was, blijkt uit het feit dat tijdens de 2de eeuw v.C. amper 25 families consuls leverden. Slechts zelden slaagde iemand die niet tot deze groep hoorde erin dit monopolie te doorbreken. Tijdens de 1ste eeuw v.C. was Marcus Tullius Cicero zo'n *homo novus*, een nieuwe man. Onder meer door de wetgevende initiatieven van de Gracchi, de twee broers die op het einde van de 2de eeuw v.C. het ambt van volkstribuun bekleedden, ontstond naast de *ordo senatorius* de *ordo equester*. De *equites* of ridders waren de nieuwe rijken. Zij werden door de aristocratie krampachtig uit de magistratuur geweerd. Als handelaars, financiers en takspachters vormden zij een belangrijke economische macht. Tijdens de keizertijd zouden zij zowel in het leger als in de keizerlijke administratie belangrijke posities innemen. En ten slotte waren er nog de gewone burgers, doorgaans plebejers genoemd, de kleine boeren en zelfstandigen, maar ook de werklozen en bedelaars van het stedelijke proletariaat. Tussen deze bevolkingsgroepen bleven de enorme maatschappelijke verschillen bestaan. De gewone mensen verlangden naar rechtvaardigheid, dit wil zeggen naar bescherming tegen onderdrukking en misbruiken door hen die machtig waren. Dat mondde geregeld uit in heftige conflicten. In een van zijn brieven aan Caesar verwijst Sallustius hiernaar.¹²² Ondertussen nam de burgerbevolking in Rome tijdens de 1ste eeuw v.C. hand over hand toe. Het was een enorme massa mensen die met wisselend succes in de Subura, de volkswijk van Rome, trachtte te overleven, net zoals in de andere Romeinse steden. Vooral in deze grote bevolkingsgroep waren de sociale mistoestanden, gekenmerkt door armoede, voedseltekort, kindersterfte enzovoort, schrijnend. In zijn scherpe satiren beschrijft de dichter Juvenalis ze op briljante wijze. Zij vormden een voortdurende dreiging voor de sociale rust in de stad. Het enige antwoord dat de keizers erop konden bedenken waren *panem et circenses*, brood en spelen.¹²³

De oorlogen van de 2de eeuw v.C. hadden er ondertussen voor gezorgd dat in Italië een massa slaven aanwezig was. In de steden werkten zij als huisbedienden, leraars, ambachtslieden of winkelgeranten. Buiten de stad waren zij tewerkgesteld in de mijnen of op het platteland. Hier hadden zij vaak een erg zwaar bestaan. De Romeinse landbouwspecialist Columella (1ste eeuw n.C.) was echter niet zo te vinden voor slavenarbeid in de landbouw:

Ik heb Lucius Volusius, de rijke edelman, horen zeggen dat de villa het meest voorspoed kent met pachters die in de streek zelf zijn geboren. [...] Inderdaad, naar mijn mening is het slecht de grond dikwijls aan anderen te verhuren, maar het is nog slechter als een pachter van de stad verkiest het land te laten bewerken door slaven in plaats van met zijn eigen handen... Op villa's die zo ver gelegen zijn dat de eigenaar ze niet gemakkelijk kan bezoeken, is elk soort van landbouw beter met vrije pachters dan met slavenopzichters, en dit geldt in het bijzonder voor de graanoogst die met vrije pachters geen schade kan lijden (zoals dit wel kan met wijngaarden en boomgaarden); slaven-opzichters daarentegen durven de ossen uitlenen, het vee laten sterven en zonder zorg ploegen... Van nu af denk ik dat het beter is dat zulk een villa verpacht wordt tenzij de eigenaar er zelf kan toezicht houden.¹²⁴

De argumenten die Columella hier uiteenzet om de slavenarbeid in de landbouw af te wijzen, verwijzen op geen enkele manier naar de morele problematiek van de slavernij, maar zijn van zuiver economische aard. Indien men als landeigenaar zelf geen toezicht kan houden, zijn slaven onvoldoende betrouwbaar om bijzondere verantwoordelijkheden te dragen. Gaat het hier nog om slavenarbeid waarbij de situatie van de slaaf in hoge mate afhankelijk was van de heer die hij had getroffen, dan wordt de menselijke ongelijkheid nog sterker geaccentueerd door sommige ontsporingen in de Romeinse maatschappij. Specifiek kunnen wij hier verwijzen naar de problematiek van de kinderprostitutie. De spottende gedichten van Martialis¹²⁵ of het troostdicht voor Atedius Melior van Statius¹²⁶ tonen aan dat deze toestanden in Rome tijdens de 1ste eeuw n.C. niet ongewoon waren.¹²⁷ Samen met de gladiatorenspelen, die tijdens de eerste twee eeuwen van onze jaartelling uit Rome noch uit andere grote Romeinse steden weg te denken waren, is het een illustratie van de complete ontkenning van de menselijke integriteit van sommige groepen in de maatschappij. De ongelijkheid van mensen zat dus net zoals bij de Grieken ingebakken in de Romeinse samenleving. Opvallend is wel dat de gladiatorenshows tot morele bezwaren leidden, alhoewel die niet steeds eenduidig waren. De gladiatoren waren immers inferieur en hadden nauwelijks recht op een menswaardig bestaan. Maar dat neemt niet weg dat filosofen zoals Cicero en Seneca in hun geschriften toch hun afkeer over moord en doodslag in het amfitheater ventileerden. Zo schrijft Cicero in zijn *Gesprekken in Tusculum* het volgende:

Sommige mensen denken dat een gladiatorenshow wreed en inhumaan is, en misschien is dat wel zo in de huidige uitvoering. Toen misdadigers vchten tot de dood, met het zwaard in de hand, waren er wellicht effectievere middelen om het oor te leren wennen aan pijn en dood, maar voor het oog geldt dat niet.¹²⁸

Als educatief instrument ter lering van waarden als moed en zelfopoffering waren de gevechten in de arena eventueel nog te verantwoorden. Maar het vermaak dat dit bloedvergieten moest verschaffen, ontging Cicero compleet. Lucius Annaeus Seneca sluit zich volledig aan bij de denkbeelden van Cicero. In een brief aan Lucilius, een verder onbekend procurator op Sicilië, spreekt hij zich ondubbelzinnig uit tegen de publieke executies van misdadigers die volgens hem indruisen tegen iedere moraal.¹²⁹ Het is niet duidelijk of hij een principieel criticus van de gladiatorenspelen was. In ieder geval was hij er geen grote fan van en het laat zich aanzien dat hij binnen de intellectuele kringen van Rome niet de enige met dit standpunt was.¹³⁰ Het neemt niet weg dat de massa gedurende decennia verslingerd was aan het pijnlijke lijden in de arena. Bij de christelijke auteurs konden de bloedige spektakels later echter op geen enkel begrip meer rekenen.¹³¹

De strijd op leven en dood in de arena tot vermaak van het publiek toont aan hoe beperkt de waarde van het menselijke leven was. Ook in de oorlog was dat zo, bij de Grieken zoals het door Thucydides zo treffend werd beschreven, maar ook bij de Romeinen zoals wij dat in een reeks oorlogsverslagen kunnen lezen. Een uitgelezen voorbeeld hiervan vinden wij bij Gaius Julius Caesar. Caesar heeft steeds een grote bewondering genoten als een van de invloedrijkste figuren uit de oudheid. Het is inderdaad een feit dat geschiedenis door overwinnaars wordt geschreven. De ervaringen met verscheidene dictatoriale regimes tijdens de 20ste eeuw en de ontwikkeling van ideeën over maatschappelijke waarden en mensenrechten, ook in tijden van oorlog, hebben die positieve waardering wel wat bijgestuurd.¹³² Zijn *Commentarii* geven naar onze maatstaven een overzicht van oorlogsmisdaden: executies, plunderingen, etnische zuiveringen, volkerenmoord en verminkingen. Enkele voorbeelden illustreren dat perfect. Op het einde van de Gallische oorlogen in 51 v.C. werd de Romeinse proconsul van Gallië geconfronteerd met de opstand van Drappes, de leider van de Senones. Die had een klein legertje van zowat tweeduizend mannen samengebracht en rukte op in de richting van de Romeinse Provincie. Lucterius, de aanvoerder van de Cadurci, had zich samen met zijn mannen bij hem gevoegd. Twee Romeinse legioenen trachtten hun opmars te verijdelen. Toen Drappes en Lucterius vernamen dat de Romeinse troepen naderden, bezetten zij Uxellodunum, een *oppidum* in het stamgebied van de Cadurci dat aan alle zijden uitstekend beschermd was door steile rotsen. Zo-

wel de Romeinen als de Cadurci maakten zich op voor een lange belegering. De strijd om Uxellodunum zou de laatste zware opdracht voor Caesar worden. De belegerden boden hardnekkig weerstand en hoopten het te kunnen uithouden tot de proconsul terug naar Rome vertrok. Door de watertoevoer af te snijden, dwong Caesar in korte tijd de belegerde stad tot overgave. Het kostte de Romeinen wel veel inspanningen en talrijke gewonden. Van doden maakte Caesar echter geen melding. Maar ook de belegerden leden zware verliezen. Nu liet Caesar zien tot welke wreedheid hij in staat was. Hij liet de overwonnenen weliswaar niet vermoorden, maar om een streng voorbeeld te stellen en zo iedereen die in opstand wilde komen af te schrikken, beval hij bij allen die de wapens hadden opgenomen de handen af te hakken. Hij liet hun het leven opdat zij aldus verminkt aan heel Gallië de straf voor hun opstand zouden tonen.¹³³ Het resultaat van de Gallische oorlogen was misschien één miljoen gesneuvelde vijanden, één miljoen gevangenen die als slaven werden verkocht en veertigduizend dode Romeinen. Deze cijfers schenken een onthutsende indicatie van de massa mensenlevens die aan de tomeloze ambitie van deze veldheer werden geofferd. En wat te denken van de volgende tekst?

Zelf vertrok hij (Caesar) om het gebied van Ambiorix te plunderen en te verwoesten. Toen Ambiorix doodsbang op de vlucht sloeg, liet Caesar de hoop varen hem nog in handen te krijgen. Het op één na beste en meest passende plan was dan, zo vond hij, om in diens gebied alle mensen, gebouwen en vee te vernietigen. Daardoor zou Ambiorix gehaat worden door al zijn mensen (als het lot er al een paar in leven zou laten). Vanwege die grote catastrofe zou hij dan geen enkele mogelijkheid meer hebben om bij zijn stam terug te keren. Naar alle kanten van Ambiorix' gebied zond hij legioenen of hulptrouwen. Toen hij alles had uitgemoord, afgebrand of weggeroofd en een groot aantal vijanden had gedood of gevangengenomen, stuurde hij Labienus met twee legioenen naar de Treveren.¹³⁴

Om het even welk internationaal oorlogstribunaal vandaag zou dergelijke handelingen als oorlogsmisdaden bestempelen en de opdrachtgever hiervoor veroordelen. Caesar spreekt ongegeneerd over zijn daden. De instemming met zijn daden is ondertussen opvallender dan de tekenen van afkeuring. Die toont aan dat de toenmalige maatschappij heel anders over oorlog en vrede oordeelde. Naar aanleiding van zijn militaire successen mocht Caesar trouwens meermaals het genoegen van een dankfeest of *supplicatio* smaken. In maart 56 v.C. hield

Cicero de redevoering *De provinciis consularibus*. Hierin preeft hij Caesar voor zijn verdiensten en verzocht de senaat om diens commando in Gallië met vijf jaar te verlengen. Het brute geweld tegen de bevolking in die verre streken werd niet in vraag gesteld. De humanitaire adviezen die Cicero, zoals het een ontwikkeld schrijver betaamde, in *De officiis* verstrekte, tonen aan dat een Romein menselijk kon zijn. Maar hoewel hij zijn spijt uitsprak over particuliere incidenten, zoals de verwoesting van Corinthe¹³⁵, betekende dit niet dat hij de politiek van Rome verloochende.

Een van de meest indringende en sinistere passages in deze context komt uit de *Res Gestae* van Augustus. Deze keizer, die zo lang het predikaat van vredesvorst heeft gedragen, presenteert zich hier als een kille veroveraar die er wel van overtuigd was dat de Romeinen als een 'herrenvolk' mochten beschikken over het leven of de collectieve dood van ieder ander volk:

Ik voerde vele oorlogen te land en ter zee, tegen binnenlandse en buitenlandse vijanden, in heel de wereld en als overwinnaar spaarde ik alle burgers die om genade smeekten. Ik gaf er de voorkeur aan de buitenlandse volkeren, aan wie het mogelijk was vergiffenis te schenken zonder de veiligheid van de staat in gevaar te brengen, genade te verlenen in plaats van hen uit te roeien.¹³⁶

Dat keizer Augustus uitdrukkelijk aangeeft dat hij, op grond van humanitaire overwegingen, burgers spaart en afziet van zijn recht hen met de dood te bestraffen, heeft eigenlijk de bedoeling aan te geven dat hij nog steeds over het recht beschikt een bevolking uit te roeien en dat hij er desgewenst ook gebruik van zal maken. In werkelijkheid bekommerde Rome zich niet om menselijkheid. Volgens de gangbare oorlogswetten mocht de overwinnaar de verslagen stad verwoesten en de bevolking als slaaf verkopen of eventueel over de kling jagen als zij zich niet had overgegeven voordat de stormram de eerste maal de muren had getroffen.¹³⁷ Zo doet Polybius verslag van de inname van Carthago in 209 v.C. en de daaropvolgende slachting en plundering en hij zegt hierover het volgende:

Toen Publius schatte dat er voldoende Romeinen de stad waren binnengekomen, stuurde hij de meesten van hen, zoals dat bij de Romeinen de gewoonte is, op de inwoners van de stad af met het bevel iedereen die ze tegenkwamen te doden en niemand te sparen, maar niet te gaan plunderen voordat het signaal daartoe werd gegeven. De Romeinen doen dit naar mijn mening

om de mensen schrik aan te jagen. Bij de inname van een stad door de Romeinen kan men ook dikwijls niet alleen de lijken van de gedode mensen zien, maar ook in tweeën gehakte honden en andere zwaar verminkte dieren. Door het grote aantal inwoners kwam dit soort dingen bij deze gelegenheid op grote schaal voor.¹³⁸

De verwoesting van Carthago was een schandaal, net als de vernietiging van Corinthe en van zovele andere steden die in de loop der jaren door de Romeinen werden veroverd en geplunderd. Bij momenten moeten die grootschalige verwoestingen de mensen die ervan wisten verbijsterd hebben. Wat het begaan van wreedheden betreft, zal het echter altijd moeilijk zijn een ranglijst op te stellen waarop de grote beschavingen uit de wereldgeschiedenis een juiste plaats krijgen. Welke waarde op de schaal van onmenselijkheid kennen wij bijvoorbeeld toe aan de Thrakische waanzin in Mycalessus, aan de gruwelen van de Romeinse amfiteaters, waar mannen en vrouwen tot vermaak van het volk werden geslachtofferd, aan de wreedheden van de christelijke kruistochten ter bevrijding van het Heilige Land van de islam, aan de verschrikkingen van de Holocaust en de gaskamers van het Duitse naziregime, aan de aanslagen van islamitische terroristen op het World Trade Center te New York? De moderne antropologie heeft aangetoond dat wreedheid in het verleden, zeker als het collectief en dwangmatig gedrag betreft, niet met de hedendaagse maatstaven kan worden beoordeeld. Een laatste voorbeeld kan dat staven. De Romeinen hadden een bijzondere band met het afhakken van hoofden.¹³⁹ Zij deden dat zowel bij levenden als bij doden en ook grote figuren zoals Pompeius en Cicero waren dit lot beschoren. Hun hoofden werden in doeken gewikkeld, zorgvuldig ingesmeerd met honing of was en op staken gespiest. De koppen die rolden waren van vijanden, politieke tegenstanders, misdadigers enzovoort. Was dat voor de Romeinen een uiting van wreedheid? Het antwoord is nee! Behalve een voor de hand liggend intimidatiemiddel was het een teken van overwinning, van macht. Ongepaste handelingen en commentaren bij onthoofdingen, dat was wreedheid, de onthoofding zelf niet.

Hoofdstuk 2

Het democratische experiment

‘Als het volk de macht bezit, dan draagt dit bewind de allerschoonste naam: democratie.’¹⁴⁰ Aan het woord is Herodotus, de vader van de geschiedschrijving. Hij moet zowat de eerste geweest zijn die een definitie gaf van de democratie, een van de belangrijke waarden die het Westen wereldwijd uitdraagt: vrijheid, gelijkheid, beslissen bij meerderheid en politieke verantwoordelijkheid. Vrijheid en democratie zijn trouwens erg verwante concepten. Een van de vitale punten is de vaststelling dat in de democratie de idee van gelijkheid aan de zijde staat van de idee van vrijheid. Waar het om gaat is de collectieve vrijheid die zich vertaalt in de wil van de meerderheid.¹⁴¹ In het woord ‘democratie’ ligt trouwens de oorsprong van het begrip, nu reeds meer dan 2500 jaar geleden. Met name was dat in Griekenland en meer bijzonder in Athene. Het is daar ook dat de grote filosofen voor het eerst fundamenteel nadachten over het functioneren en het doel van de staat. Plato wijdde er met *Politeia* een hele dialoog aan. Hierin gingen de deelnemers aan het debat onder leiding van Socrates op zoek naar de ideale staat, die gestoeld was op rechtvaardigheid. Aristoteles, die zeker door de twee vorige denkers werd beïnvloed, volgde enige tijd later. In zijn verhandeling over de staat onderzocht hij de wezenskenmerken van de verschillende staatsvormen. Maar de opdracht was niet gemakkelijk. Polybius vat het probleem erg kernachtig samen:

Volgens de meeste auteurs die ons willen informeren over dergelijke onderwerpen zijn er drie staatsvormen: het koningschap, de aristocratie en in de derde plaats de democratie. Naar mijn mening echter zou men hun volkomen terecht de vraag kunnen stellen of ze ons deze drie als enige of, wie weet, als beste staatsvormen willen voorhouden. In beide gevallen geven ze volgens mij blijk van weinig inzicht. Het is immers duidelijk dat men die staatsvorm als de beste moet beschouwen die uit al die afzonderlijke vormen is samengesteld. [...] De stelling dat de drie genoemde staatsvormen de enige zijn die er bestaan kan evenmin geaccepteerd worden. Wij hebben immers al verschillende voorbeelden meegemaakt van alleenheerschappij en tirannie, die zeer sterk van het koningschap verschillen en er toch een zekere gelijkenis mee vertonen. Dat is ook de reden waarom alle alleenheersers als het maar even kan – maar volstrekt ten onrechte – de koningstitel voor zich opeisen. Ook van de oligarchie hebben er verscheidene vormen bestaan. Ze lijken een zekere overeenkomst te vertonen met de aristocratie, maar staan er in zekere zin het verst van af. Hetzelfde geldt voor de democratie.¹⁴²

Het onderzoek naar de ontwikkeling en het wezen van de democratie als staatsvorm is dus allerminst eenvoudig. Daarbij moeten wij steeds voor ogen houden dat de discussie zich telkens beperkte tot de democratische rechten van de mannelijke burgers. In de verlening van dit burgerrecht zouden Griekenland en Rome een totaal andere weg bewandelen. Ons onderzoek start opnieuw in het Oude en Nabije Oosten, waar het theocratische koningschap tot volle ontplooiing kwam.

2.1 Theocratie in de steden van het Tweestromenland

Het is niet te verwonderen dat onder meer in de vruchtbare en sappige valleien van de Tigris en de Eufraat omstreeks 3500 v.C. de eerste echte steden ontstonden. Grote groepen leemstenen huizen evolueerden er tot protosteden, elk bevolkt door enkele duizenden mensen die de Sumerische taal spraken. Omstreeks 3000 v.C. omgordden de inwoners hun nederzettingen met kolossale wallen ter bescherming tegen aanvallen van buitenaf. Nieuwe en meer complexe samenlevingsvormen kwamen tot stand; een van de eerste machtige culturen kwam tot ontwikkeling. Arrianus (2de eeuw n.C.) karakteriseerde deze streek terecht als ‘Mesopotamië’, het land tussen de twee stromen.¹⁴⁵ De langwerpige vlakte was volgens deze geschiedschrijver dooraderd met kanalen en de rivieren lieten hun vruchtbare slib achter op het land. Rijke oogsten aan dadels, olijven en graan droegen bij tot een grote welvaart. Van die tijd dateren ook de eerste beschreven kleitabletten. Zij waren meestal administratief van aard. Het Tweestromenland was inmiddels ook verdeeld in een dertigtal stadstaten. Steden als Ur, Uruk, Assur en Lagash ontwikkelden zich bij de gratie van de bloeiende landbouw gekoppeld aan ambachtelijk vernuft. Zij werden geregeerd door koningen die zich gedroegen als de plaatsvervangers van de goden. Een van die vorsten was Gilgamesj (2652-2602 v.C.), koning van Ur. Hij is vooral bekend door het Gilgamesj-epos, een verzameling heldenverhalen met Gilgamesj als hoofdpersoon. Deze vorsten streefden ernaar hun macht over de naburige steden uit te breiden. Sommige koningen heersten dus over meer dan één stad, zoals Sargon van Akkad (2334-2279 v.C.). Hij breidde zijn macht niet alleen over het Tweestromenland uit, maar veroverde een rijk dat

Het goddelijk vorstendom is een geschenk van Sjamasj aan Hammurabi, de volmaakte koning. Code van Hammurabi, omstreeks 1780 v.C. (Louvre, Parijs)

zich uitstreckte over Syrië, Anatolië en Elam/Iran. Het was het Rijk van Akkad. Tot circa 2150 v.C. bleef het bestaan. Toen viel het ten prooi aan 'de Adders van de bergen', zoals de Akkadiërs de Guteeërs noemden. Met Ur-Nammu begon in Mesopotamië omstreeks 2112 v.C. een bloeiperiode voor Ur. Tot circa 2000 v.C. duurde zijn overheersing en de cultuur van het land bereikte een zeer hoog peil. Toen het Rijk van Ur ten onder ging, was het zowat honderd jaar later de beurt aan Babylon, de legendarische stad aan de Eufraat. Hammurabi (1792-1750 v.C.), de zesde koning, had begrepen hoe hij de politieke situatie van de verschillende stadstaten in zijn eigen voordeel kon aanwenden. Bovendien zag hij scherp het strategische belang van de ligging van Babylon tussen de Eufraat en de Tigris. Hierdoor controleerde de stad de handelsroutes en bezat ze een niet te versmaden militair voordeel. Al vlug werd Babylon een echte macht en Hammurabi de door de goden gezonden heerser. Het karakter van de theocratische regimes van het Oude en Nabije Oosten komt mooi tot uiting in de wetgeving van Hammurabi.¹⁴⁴ Het is een van de oudste wetteksten die tot nog toe werden ontdekt en bovendien een van de best bewaarde voorbeelden uit het antieke Mesopotamië. De wetteksten van Hammurabi worden voorafgegaan door twee Sumerische wetteksten: de codex van Ur-Nammu, koning van Ur, en de codex van Lipit-Ishtar van Isin (ca. 1870 v.C.). De tekst van Hammurabi, die het grootste gedeelte van een schitterende stèle in zwart dioriet inneemt, behandelt een brede waaier aan onderwerpen zoals landbouw en veeteelt, diefstal, moord, doodslag, lijfelijk letsel, schade aan goederen enzovoort. Op die manier is deze wetgeving ook een uitzonderlijke bron van informatie over onder meer de maatschappij, economie en godsdienst. Op het einde van de tekst liet Hammurabi schrijven:

Ik, Hammurabi, de volmaakte koning [...] heb het land gelukkig gemaakt, de mensen heb ik laten rusten in vrede en ik zal geen tweedracht onder hen dulden. De grote goden hebben mij uitverkoren; ik ben de Herder die heil brengt, wiens staf recht is en die mijn wel-doende bescherming uitspreidt over mijn stad; tegen mijn borst houd ik de mensen van Sumer en Akkad; onder mijn hoede, heb ik ze laten leven in vrede; in mijn wijsheid heb ik ze beschut. Ik heb mijn kostbare wil op een gedenksteen geschreven voor mijn beeld als Koning der rechtvaardigheid opdat de machtige de zwakke niet zou verdrukken, om de wees en de weduwe te helpen [...] om het recht van het land te herstellen, de geschillen te slechten, het onrecht te herstellen.

Ik ben de koning die boven alle koningen verheven is. Mijn woorden zijn uitverkoren, mijn wijsheid vindt haar gelijke niet. Op bevel van Sjamasj, de grote rechter van hemel en aarde, zegeviert de rechtvaardigheid in dit land [...] Dat de verdrukte die in een geding is verwickeld, voor mijn beeld van rechtvaardige koning trede, dat hij mijn wetboek leze en mijn kostbare woorden begrijpe; mijn gedenksteen zal hem klaarte geven in zijn zaak, hij zal zijn proces verstaan en zijn hart zal zich verblijden en hij zal zeggen: Hammurabi is een Heer die is als een liefdevolle vader voor zijn onderdanen.¹⁴⁵

Deze passage uit de code van Hammurabi is hier vooral belangrijk omdat de tekst uitdrukkelijk verwijst naar het religieuze karakter van het koningschap. De grote goden hebben Hammurabi, de volmaakte koning, uitverkoren. Wijsheid en rechtvaardigheid zijn hierdoor het fundament van zijn bewind en de vorst is een liefdevolle vader voor zijn onderdanen. De code van Hammurabi is niet het enige voorbeeld van die oosterse theocratie. Een nog duidelijker voorbeeld schenkt ons een tekst van Asarhaddon (681-667 v.C.), koning van Assur en Babylon. Hij was erin geslaagd met de hulp van zijn moeder de troon te bemachtigen en het Assyrische Rijk zijn grootste omvang te geven. De tekst luidt:

Te dien tijde wachtte ik, Asarhaddon, koning van de wereld, koning van Assyrië, op het bevel van Assur: ik, die het voorwerp ben van de wensen der grote goden, dank zij het wijs begrip en de brede kijk die de meester der goden, prins Nudimmud (Ea) mij verleent door het inzicht dat Assur en Mardoek in mijn verstand onthullen.¹⁴⁶

Het Babylonische Rijk was niet eeuwig. Herodotus verhaalt hoe Cyrus II de Grote (559-530 v.C.) uit de dynastie van de Achaemeniden, nadat hij het vasteland stevig in zijn macht had, de Assyriërs aanviel. In Assyrië liggen vele grote steden, aldus Herodotus, maar de roemrijkste en sterkste stad was Babylon, de zetel van het koningschap.¹⁴⁷ In 539 v.C. werd Mesopotamië een deel van het Perzische Rijk. Babylon werd door de Perzen ingenomen. Onder leiding van Cyrus, die zich beroemde op de Babylonische god Mardoek¹⁴⁸, ontwikkelde Perzië zich tot een echte grootmacht. Toch schatte Herodotus de Perzen lager in dan de Grieken. Een belangrijke reden hiervoor was hun staatsvorm, de absolute monarchie, die zij ontleenden aan Ahuramazda, de god van licht en waarheid. In het beroemde Behistun-opschrift, zo genoemd naar zijn vindplaats in Iran, is het goddelijk vorstendom een geschenk aan de Perzische koning. Darius had

na de zelfmoord van Cambyses net de avonturier en troonpretendent Gaumata verslagen en trachtte met dit opschrift zijn aanspraak op het koningschap te legitimeren. Het was in drie talen gesteld, het Elamitisch, het Babylonisch en het Oud-Perzisch. In dit opschrift beschrijft Darius I de Grote (ca. 522-486 v.C.) hoe hij met hulp van de god Ahuramazda zijn vijanden wist te overwinnen. In de inleiding kunnen wij het volgende lezen:

5. Aldus spreekt Darius, de koning: onder de bescherming van Ahuramazda ben ik Koning; Ahuramazda gaf mij koninklijke heerschappij.

9. Aldus spreekt Darius, de koning: Ahuramazda heeft mij de heerschappij gegeven, Ahuramazda was mijn sterke bijstand tot ik dit Rijk won. Bij de gratie van Ahuramazda heers ik over dit rijk.¹⁴⁹

De Perzische vorsten presenteerden zich als het werktuig van Ahuramazda. Hij is een almachtige god en de macht van de koning wordt direct aan hem ontleend. Hij is de grootste onder de goden en staat aan het hoofd van alles. De koning regeert en overwint bij zijn genade. Dat is ook de teneur van het opschrift waarin Xerxes (486-465 v.C.), de koning der koningen, zich als vorst voorstelt:

Een grote god is Ahuramazda, die de aarde schiep, die de mensen schiep, die vrede bracht aan de mensen, die Xerxes koning maakte, een koning voor velen, een heerser over velen. Ik ben Xerxes, de grote koning, koning der koningen, koning van landen met zeer veel inwoners, koning op deze grote en wijde wereld, zoon van Darius, een Achaemenide, een Pers, zoon van een Pers, een Ariër, van Arisch zaad.¹⁵⁰

Het zijn slechts enkele voorbeelden van teksten die de Achaemeniden in hun paleizen te Pasargadae, Persepolis en elders lieten aanbrengen en waarin de betekenis van de grote god Ahuramazda als beschermer van de koning tot uiting komt.¹⁵¹ Volgens Plato bereikte het koningschap in Perzië toen zijn meest extreme vorm.¹⁵² In de vorstelijke propaganda van de grote rijken van het Oude en Nabije Oosten van Akkad tot Perzië was de absolute monarchie met een sterk centraal gezag de waarborg voor stabiliteit, voor vrede en welvaart. Doorgaans ontleende de vorst zijn autoriteit aan de goden. Dat moet voor de Grieken bij het begin van de 5de eeuw v.C. werkelijk onthutsend geweest zijn. De meeste Griekse steden kenden een aristocratisch bewind en Athene experimenteerde op dat ogenblik al voorzichtig met de democratie. De Grieken hadden onder invloed van de na-

tuurfilosofen de theocentrische levensvisie trouwens al losgelaten. Maar voor de gecultiveerde Perzen waren de Grieken eerder primitief of zelfs een zootje onge-regeld.¹⁵³ Noem het een complete scheiding der geesten! Het is wel opvallend dat Herodotus het theocratische karakter van het Perzische koningschap niet ver-meldt wanneer hij Darius in de discussie over de beste regeringsvorm aan het woord laat.¹⁵⁴ Op politiek vlak stak deze geschiedschrijver zijn bewondering voor de Atheense democratie niet onder stoelen of banken. Toch vond Plutarchus hem partijdig en noemde hem een *philobarbaros*, een vriend van de barbaren.¹⁵⁵ Hero-dotus betoonde volgens Plutarchus te veel begrip voor andere volkeren, bijzonder ook voor de Perzen, en beklemtoonde te weinig de Griekse superioriteit zoals die onder meer in de tragedies van Aeschylus en Euripides wordt verwoord.¹⁵⁶ Dit heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat de historicus geen eng-Grieks standpunt innam, maar ook oog had voor de realisaties van vreemde culturen, terwijl Aeschylus, die in de slag bij Marathon als soldaat tegen de Perzen had meegevochten, zeker getekend was door de oorlog. De mening van Plutarchus is belangrijk omdat hij ongetwijfeld hierin niet alleen stond. Bij Plato vinden wij in *De Wetten* trouwens gelijkaardige echo's terug.¹⁵⁷ Het Perzische koningschap met al de rituelen errond was in ieder geval niet aan de Grieken besteed.

2.2 De poleis van de Grieken

De dichter Homerus (ca. 800-750 v.C.) vertelt in de *Ilias* en de *Odyssea* de avonturen van Griekse helden en hoe zij tijdens de belegering van Troje in eer en roem met elkaar wedijverden. In deze verhalen tekent zich het beeld af van een aristocratische maatschappij waarin allerlei koninkjes de plak zwaaiden over een bepaalde regio in het protohistorische Hellas. De grote aanvoerder van de Grieken was Agamemnon. Hij was koning van Mycene. Tussen al die Griekse helden was hij hoogstens de eerste onder de gelijken. Zijn broer Menelaus bij-voorbeeld was koning van Sparta. Diomedes was koning van Argos en Odysseus koning van Ithaka. Misschien zijn zij beter te vergelijken met krijgsheren die heersten over een staatje dat de Grieken 'polis' noemden. Doorgaans wordt dit begrip vertaald als 'stad' of 'stadstaat'. Maar zeker tijdens die vroege periode is het moeilijk om over een echte stad te spreken. Veeleer hebben we te maken met een klein territorium dat vanuit een centrum, dikwijls niet meer dan een burcht of een versterkte nederzetting, werd overheerst. Homerus vermeldt in de *Ilias* 47 koningen die samen in totaal 1202 schepen aanvoerden. Achilles voer met 50 schepen naar Troje en ieder schip vervoerde 50 man. Agamemnon kwam met 100 schepen en bezat daarmee de grootste vloot. De Boeotische schepen waren met 120 man per schip de grootste. Deze cijfers, die door Thucydides¹⁵⁸ worden bevestigd, zeggen veel over de omvang van deze prille machtscentra. En zo waren er over Griekenland talrijke staatjes verspreid. Mooie archeologische voorbeel-den hiervan zijn Mycene en Tiryns, waarvan de imposante ruïnes uitkijken over

de Griekse Argolis, die prachtige streek die haar naam van Argos had gekregen. Uit de imposante versterkingsmuren blijkt hun militaire macht. Van de 15de tot de 12de eeuw v.C. beheersten zij de oostelijke mediterrane wereld en zij speelden een vitale rol in de ontwikkeling van de klassieke Griekse cultuur.

Geleerden zijn het er overigens nog steeds niet over eens hoe de *polis* zijn ontstaan. Misschien waren het rechtstreekse voortzettingen van de Myceense burchten waarrond zich gemeenschappen of nederzettingen hadden gevestigd. Of zijn de eerste *polis* eerder het resultaat van een nieuwe overzeese kolonisa-tiegolf omstreeks 730 v.C.? Volgens Robin Lane Fox¹⁵⁹ is een polis nog het best te omschrijven als een ‘burgerstaat’, dit wil zeggen een gemeenschap van burgers die samen met vrouwen en kinderen een ‘stedelijk’ centrum met een hinterland bewoonden. In wezen was een polis een gemeenschap van krijgers, van mannen die indien nodig zouden strijden voor ‘vrijheid’ en ‘recht’. ‘Mannen maken de stad’, aldus Thucydides.¹⁶⁰ Iedere burger hoorde op grond van zijn geboorte tot een *fulè* of ‘stam’. Die gaat oorspronkelijk misschien terug op een militaire

De indrukwekkende citadel van Mycene heerste tussen 1400 en 1200 v.C. over de Argolis. (Robert Nouwen)

organisatie. In ieder geval lag hierin de basis voor het samenhorheidsgevoel van de burgers in de polis en tegelijk het verschil met de steden van het Oude en Nabije Oosten. Wanneer wij die polis als een gemeenschap definiëren, dan wordt het plots een stuk eenvoudiger om de politieke rechten van haar burgers, die nogal eens veranderden, te begrijpen. De polis is dus geen stad. Want soms was zij erg klein. Tegelijk was zij ook geen dorp. Want de burgers woonden ook op de landerijen, die over een uitgestrekt gebied verspreid konden zijn. Argos bijvoorbeeld breidde vanaf de 10de eeuw v.C. zijn macht over de hele streek uit en verenigde het tot één polis. Het kwam daarbij in conflict met Sparta. Tussen beide *poleis* groeide een legendarische rivaliteit. Vanaf de 6de eeuw v.C. pas kreeg Argos geleidelijk het stedelijke aanzicht dat tot de late oudheid behouden bleef. Ook Athene en Corinthe kenden een vergelijkbare ontwikkeling. Gedurende de 9de en de 8ste eeuw v.C. bewoonden de Grieken zo talrijke centra die als een polis kunnen worden gedefinieerd. Sommige ervan werden sterker en groter dan anderen. Deze centra zonden omstreeks 750 v.C. kolonisten naar andere gebieden, ook over zee: Sicilië, Zuid-Italië, de kusten van Klein-Azië enzovoort. Dit was de zogenaamde Griekse kolonisatie. De Ioniërs koloniseerden vervolgens de Cycladen, Chios en Samos en ook de kuststrook vanaf de monding van de Hermusstroom tot Halicarnassus, waar later Herodotus werd geboren. En zo waren net als Argos, Thebe of Athene ook bijvoorbeeld Milete, Priëne en Ephesus op de westkust van Klein-Azië Grieks.

De vraag hoe een Griekse stad eruit zag, is niet eenvoudig sluitend te beantwoorden. Wij hebben er wel een beeld van. Maar dit beeld wordt grotendeels gevormd door Athene en zijn majestueuze Akropolis. In zijn beroemde grafrede verkondigde Pericles dat Athene de leerschool was voor Hellas⁶¹, het voorbeeld dat alle Griekse *poleis* zouden volgen. Bovendien is de architecturale en archeologische erfenis van Athene substantiëler dan die van de andere Griekse steden. Voeg daaraan onze fascinatie voor die stad toe, voor haar geschiedenis, voor het ontstaan van de democratie, en we hebben een logische verklaring voor de pertinente plaats die Athene inneemt in onze beeldvorming over 'de Griekse stad'. In dat licht is het goed de volgende overwegingen van Thucydides voor ogen te houden:

Het feit dat Mycene klein was en dat de andere steden van die tijd ons niet belangrijk voorkomen mag men niet aanvoeren als duidelijk bewijs dat het geen geloof verdient, dat de expeditie zo groot is geweest als de dichters hebben gezegd en de overlevering vermeldt. Want gesteld dat de stad Sparta verlaten werd en de tempels en de fundamenten van de gebouwen bleven staan, dan zou er, dunkt mij, na verloop van tijd bij het nageslacht twijfel rijzen aan de macht van de Spartanen in vergelijking met hun faam. En toch bezitten

zij twee vijfde van de Peloponnesus en zij hebben de hegemonie over het geheel en over nog veel bondgenoten daarbuiten. Maar hun stad is niet tot één geheel verenigd en heeft geen kostbare tempels en gebouwen, maar wordt op oud-Helleense manier dorpsgewijs bewoond en zou dus zeer armzalig kunnen schijnen. Indien hetzelfde lot de Atheners zou treffen, zou hun macht wegens de uiterlijke aanblik van hun stad tweemaal zo groot worden geschat als zij werkelijk is.¹⁶²

Het zijn haast profetische woorden, die van Thucydides. De filosoof Aristoteles bestudeerde ondertussen niet minder dan 150 *poleis* verspreid over de Griekse wereld. Zij kenden verschillende bestuursvormen. Volgens Aristoteles bestond er een directe relatie tussen de structurele inrichting van Athene en het ontstaan van de democratie. Het opmerkelijke is in ieder geval dat die *poleis* de perfecte voedingsbodem bleken voor de staatkundige experimenten van de Grieken. In de *poleis* vonden de Griekse intellectuelen op de agora of het marktplein het geschikte klimaat om het debat te voeren over welke staatsvorm nu de beste was: het koningschap, de tirannie, de aristocratie, de oligarchie of de democratie. De dialogen van Plato waarin grote filosofen zoals Socrates en Protagoras optreden, zijn schitterende voorbeelden hiervan. Was de Griekse bestuursvorm aanvankelijk monarchaal, dan verdween voor het midden van de 8ste eeuw in verreweg de meeste staatjes het oude koningschap. In zijn gedicht *Theogonie* geeft Hesiodus ons omstreeks 710 v.C. nog een beeld van een ideale koning:

*Is er een man die de gunsten geniet
van grote Zeus' dochters?
Rust hun welwillend oog op
een koning al bij zijn geboorte?
Zoet is de hemelse dauw
die zij dan op zijn tong zullen gieten!
Stromen van vriendelijke woorden
verlaten zijn mond en de mensen
kijken bewonderend toe als hij rechtspreekt
en vonnis gaat wijzen,
recht en gerechtigheid toepast.
Onfeilbaar oordelen vellend
maakt hij snel ook aan ernstige twist
door zijn kennis een einde.*

*Dán immers houdt men vorsten voor wijs,
wanneer zij de burgers
schadeloos stellen voor onrecht en leed,
op het marktplein gezeten,
moeiteloos; mild zijn de woorden
waarmee zij de partijen verzoenen.*¹⁶³

Wanneer Herodotus in de 5de eeuw v.C. het Perzische debat over de beste bestuursvorm samenvat, voegt hij eraan toe dat sommige Grieken bepaalde uitspraken over het koningschap die in de redevoeringen werden uitgesproken ongeloofwaardig zullen vinden.¹⁶⁴ Het was een normale ontwikkeling. De koningen werden bijgestaan door een raad van ouderen die gaandeweg zijn bevoegdheden uitbreidde. De eventuele macht of invloed van de volksvergadering bleef beperkt. En zo ontwikkelden zich in de plaats van het koningschap aristocratische of oligarchische regimes. Het onderscheid tussen beide regimes ligt vooral in de samenstelling van de heersende klasse. Indien enkel de mannen van adel de macht uitoefenden, spreken wij van een aristocratie. Indien die edelen dat samen met andere welgestelden doen, is er sprake van een oligarchie. Het is duidelijk dat vanaf toen de raad van ouderen het belangrijkste politieke orgaan was. Zij benoemden de magistraten, die in zekere zin de opgedeelde macht van de vorsten erfden en de beslissingen van de raad uitvoerden. De aanzienlijkste families monopoliseerden vaak de ambten in hun polis. In Corinthe waren dat de Bacchiadae en in Attica was dat de kaste van de Eupatridae. Hesiodus schreef de *Theogonie* op het ogenblik dat aristocratische regimes zowat overal het bewind uitmaakten. Hij hield de edelman in de geciteerde passus een beeld voor. Van hem werd verwacht dat hij wijs en zachtmoedig bemiddelde bij twist en met inzicht rechtsprak.

Omstreeks 650 v.C. kwamen de aristocratische regimes op hun beurt onder druk te staan. De botsende ambities van krachtige persoonlijkheden binnen de hoogste klassen waren daar zeker niet vreemd aan. Waarom zou trouwens een adellijke familie voor een andere buigen indien hun faam en roem even hoog waren? Voeg daaraan de kleinmenselijke kanten toe, een portie wrok en teleurstelling voor wat misgelopen kansen, en er was een goede voedingsbodem voor strijdlustige facties. Niet zelden trok een *turannos* met de hulp van zijn clan de macht naar zich toe. De eeuw van de tirannen startte in Corinthe, waar Cypselus in 657 v.C. de aristocratische familie van de Bacchiadae verjoeg en de macht naar zich toetrok. Zijn zoon was de befaamde Periander (ca. 628-588 v.C.), volgens de overlevering een briljant filosoof en een van de zeven wijzen van Griekenland, maar volgens Herodotus ook een van de bloedorstigste en wreedste figuren uit de geschiedenis.¹⁶⁵ Wijsheid en meedogenloosheid gingen bij hem klaarblijkelijk hand in hand. Ongetwijfeld vond de wreedheid van vele tirannen haar oorsprong in de voortdurende strijd om de macht, waarbij men maar beter zijn tegenstander fysiek kon elimineren dan er zelf het bijltje bij

neer te leggen. Die meedogenloosheid betekende echter niet dat de tirannen dadelijk in een ongunstig daglicht werden gesteld. Dikwijls zochten zij steun bij de niet-aristocratische bevolking, de verarmde massa van boeren, het proletariaat van dagloners en handarbeiders, en genoten zij daardoor een zekere populariteit. Dit neemt niet weg dat de Grieken deze regeringsvorm als iets vreemds bleven beschouwen. En dat had alles te maken met de Griekse drang naar vrijheid, die niet verzoenbaar was met de onwettige wijze, een staatsgreep of een militaire coup, waarop iemand de macht had gegrepen. In Athene zou Solon daar een antwoord op geven.

2.3 Het aristocratische Sparta

Sparta, de roemruchte stad van de legendarische Leonidas, was op dat ogenblik het toneel van grootse veranderingen. De hang naar vrijheid en recht leidde er tot de geboorte van de ‘Spartaanse waarden’. Ontstaan uit enkele nederzettingen was de stad in de vruchtbare vlakte van de rivier de Eurotas tussen de Laconische heuvels veeleer bescheiden: geen grootse monumenten, geen trotse omwalling, geen prachtige paleizen. Alleen de tempels doorbraken enigszins het uitzicht op de einder. Volgens Thucydides¹⁶⁶ stonden de tempels en de openbare gebouwen in geen enkele verhouding tot haar faam. De verklaring voor het Spartaanse staatsmodel ligt in het samenwonen van een niet zo talrijke heersersklasse met een weliswaar vrije, maar politiek rechteloze massa van *perioiken* en een grote groep staatsslaven. Anders dan de meeste Griekse *poleis* had Sparta immers de behoefte naar levensruimte en landbouwgrond niet via kolonisatie opgelost, maar door de verovering van Messenië. Deze vrij vruchtbare regio werd omstreeks 700-650 v.C. onder de voet gelopen. De overwonnen bevolking werd tot heloten of staatsslaven gedegradeerd.¹⁶⁷ Hun land werd verdeeld onder de burgers van Sparta en zelf zouden ze nooit nog zeker zijn van hun leven of dat van hun kinderen. Het resultaat was een erg gesloten samenleving, volledig in zichzelf gekeerd, die floreerde dankzij de onderwerping van zovele ongelukkige boerenfamilies van wie zij het land hadden veroverd. De permanente waakzaamheid voor opstanden van de ruw onderdrukte bevolking verklaart de strak militaristisch georganiseerde maatschappij, die steunde op de brute kracht van de hoplieten. Het Spartaanse beeld van discipline, van orde en tucht, van het harde ‘herrenvolk’, dat in totalitaire regimes een zekere populariteit genoot, stamt uit deze tijd. De vraag is nog maar of die hoog geprezen Spartaanse ‘deugden’ overeenstemmen met de realiteit, of de beroemde Spartaanse koning Leonidas niet eerder een twijfelachtige held is. Talrijk zijn immers de legenden die vanaf het begin van de 4de eeuw v.C. via overgeleverde teksten

p. 67: De bescheiden archeologische resten van Sparta zijn geenszins representatief voor de vroegere glorie van de stad.

bijna ongemerkt kleur en gestalte geven aan de Spartaanse utopie, terwijl de Spartanen zelf zich in het diepste zwijgen hulden.¹⁶⁸

Waarschijnlijk eveneens in de 4de eeuw v.C. schreef de Athener Xenophon *De staat van de Spartanen*. Hij was in 399 v.C. uit Athene verbannen en naar Sparta getrokken, waar hij samen met koning Agesilaüs tegen de Perzen was opgerukt. Vermoedelijk vocht hij ook samen met de Spartanen tegen de Atheens-Boeotisch-Corinthische coalitie bij Coroneia. Het was een merkwaardig pamflet waarin Xenophon op zoek ging naar de ideale staat, die hij vond in – hoe kan het anders? – Sparta. Volgens de overlevering gaf de legendarische Lycurgus in de loop van de 9de-8ste eeuw v.C. vorm aan de Spartaanse samenleving. Of hij echt heeft geleefd is helemaal niet zeker.¹⁶⁹ Maar onder meer dankzij een beknopte vermelding bij Herodotus¹⁷⁰, de biografie van Plutarchus – die trouwens de verhalen rond Lycurgus kort samenvat – en de lof van Polybius voor zijn wetgeving¹⁷¹ werd hij wel het symbool voor de Spartaanse staatsorde en instellingen. Vermoedelijk waren de meeste wetten ontstaan omstreeks het midden van de 7de eeuw v.C.. Er was een tijd dat de Spartanen een belangrijke rol speelden in de ontwikkeling van de Griekse cultuur. Ook Plutarchus bericht hiervan.¹⁷² Tyrtaeus (7de eeuw v.C.) is de oudst bekende Spartaanse stadsdichter. Hij bezong in zijn krijgsliederen de Messenische oorlogen. Alcman van Sardes (7de eeuw v.C.) dichtte koorliederen die de jonge Spartaanse meisjes met hun lichte stemmen ter ere van de godin Artemis zongen. Maar op het einde van de 7de eeuw v.C. kwam hieraan een abrupt einde. Van dan af is er geen Spartaan meer die omwille van zijn kunstzinnigheid de geschiedenis is ingegaan. Neen, in alle opzichten hoorde hij toe aan de staat die zijn hele persoonlijke leven zou controleren. Vanaf het zevende levensjaar werden de jongens weggehaald uit de geborgenheid van het gezin en genoten zij verplicht een keiharde staatsopvoeding die hen opleidde tot gedrilde elitesoldaten.¹⁷³ De krijgskunst was het hoogste doel voor de burger. De competitie was moordend omdat zij er allen naar streefden om tot een van de driehonderd lijfwachten van de koningen te worden uitverkoren. Wereldberoemd zijn zij geworden toen zij onder leiding van Leonidas tijdens de slag bij de Thermopylae in 480 v.C. het hele Perzische leger gedurende dagen wisten te weerstaan. Eigenlijk waren de Spartanen professioneel getrainde vechtjassen in een wereld van burgermilities. En de meisjes werden al sportend op het moederschap voorbereid. Soms trairden zij geheel naakt in het hardlopen en in andere sporten. Het verwondert dan ook niet dat tijdens opgravingen duizenden loden beeldjes van hoplieten en danseresjes aan het licht kwamen. De Spartaanse mannen noemden zichzelf de *homoioi*, de gelijken. Maar eigenlijk was dat meer ideologie dan werkelijkheid. Zo stonden zij als één blok tegenover die grote massa onderworpen heloten terwijl in realiteit een relatief beperkte elite de touwtjes strak in handen had. De sociale verschillen vonden hun oorzaak in de verschillen in grondbezit. De volwassen mannen waren lid van de *syssitia*.¹⁷⁴ Deze waren groepjes die elke dag samen aten en in het leger een tent deelden. Eerbied voor de oudere en de mening van de andere hoorden tot de elementaire regels van die tafels. Gedurende heel hun volwassen

leven zouden zij geleid worden door een ijzeren discipline die voor iedere burger van een andere Griekse stadstaat onverdraaglijk zou zijn geweest. Op die manier werd de collectiviteit, gebaseerd op de gelijkheid van de burgers, versterkt. Zij waren het volk, de *demos*. Dit Spartaanse collectivisme heeft voor vele politieke theoretici heel de geschiedenis lang iets buitengewoon fascinerends gehad.

Xenophon en Plato¹⁷⁵ hebben als tijdgenoten hun voorkeur voor het staatsbestel van Sparta nooit onder stoelen of banken gestoken. Het was volgens Plutarchus vastgelegd in een orakel uit Delphi dat de Spartanen een *rhetra* noemden.¹⁷⁶ Wat een *rhetra* juist is, daarover bestaat nog steeds discussie. Wel geeft deze historicus in zijn biografie van Lycurgus de wat raadselachtige tekst van dit orakel. Het conservatieve Sparta was in ieder geval de enige Griekse stad die het oude koningschap had gehandhaafd. Liefst twee koningen, steeds uit twee families, regeerden naast elkaar. In een gemeenschap van 'gelijken' waren de koningen iets meer 'gelijk'. Zij stonden hoog in aanzien. Zij waren de aanvoerders van het leger en namen de religieuze verplichtingen waar. Een luisterrijke begrafenis was hun beloning. Maar zij waren ook niet meer dan dat. Zij werden nauwlettend in het oog gehouden door de eforen en konden door hen worden afgezet. Deze twee koningen waren ook lid van de *gerousia*, een raad van achtentwintig burgers, die allen de leeftijd van zestig jaar hadden bereikt. Hoewel Sparta een dubbel koningschap kende, lag hier de werkelijke macht. Deze raad van ouderen, die te vergelijken is met de Atheense areopagus, nam beslissingen over de meest gewichtige staatszaken. Volgens Plato werd zo een tegengewicht gevormd voor al te drieste regeringen van de koningen. Bovendien was het een garantie voor veiligheid en een bezonnen beleid.¹⁷⁷ De rol van de volksvergadering, die uitsluitend uit Spartaanse burgers ouder dan dertig bestond, bleef eerder beperkt. Het volk, *demos*, mocht zelf geen voorstellen doen, maar enkel ja of neen stemmen over de voorstellen die de *gerousia* of de koningen voorlegden. Het groeiende zelfbewustzijn van de hoplieten na de successen tijdens de Messenische oorlogen had aanvankelijk enig debat in de volksvergadering mogelijk gemaakt. Maar al spoedig bleek dat de *gerousia* en de koningen zich steeds meer gehinderd voelden door de uitkomst ervan. De koningen Polydorus en Theopompus voegden daarom een clausule aan de *rhetra* toe. Die bepaalde dat de raadsleden en de koningen afstand moeten nemen van een voorstel dat het volk had verdraaid. Indien de stemming in de volksvergadering dus toevallig een 'verkeerde' uitkomst gaf, konden de *gerousia* en de koningen de volksvergadering ontbinden en naar huis sturen en toch een correcte beslissing nemen, zo werd bepaald.¹⁷⁸ Het kwam er dus op neer dat de 'vergadering van ouderlingen' met een aantal voorstellen kwam, de mening van het volk aanhoorde en er eventueel rekening mee hield indien die in de lijn van hun voorstellen lag. Daarnaast verkoos de volksvergadering jaarlijks vijf eforen die onder leiding van de *gerousia* instonden voor het bestuur van de staat en toezicht hielden op de koningen en de burgers. Ook brachten zij hele dagen door met het rechtspreken in geschillen tussen burgers. Waren zij misschien wel de machtigste mannen, dan veranderde hun verkiezing eigenlijk nauwelijks iets aan de feitelijke politieke machteloosheid van de burgers. Ook tot een brede

volksjury is het in Sparta nooit gekomen en de Spartaanse rechtspraak kan dan ook in generlei opzicht democratisch worden genoemd.

En toch had het conservatieve en militaristische Sparta met deze wetten en staatsinrichting een opmerkelijke stap in de richting van de democratie gezet. De hoplieten, die zich ongetwijfeld bewust waren van hun militaire kracht, wilden gehoord worden en hadden daarom meer politieke rechten voor zich opgeëist. ‘*Eunomia*’ was het devies. Dit woord, dat al door Homerus werd gebruikt, verwijst naar orde en gerechtigheid die de samenleving regeren omdat de burgers de wetten naleven. Hoewel de macht van de gelijken sterk afhankelijk was van de voorstellen van de *gerousia*, betekende hun raadpleging een niet te onderschatten stap voorwaarts. De raad van ouderlingen was immers verplicht om op gezette tijden tijdens publieke samenkomsten hun beslissingen aan het volk ter goedkeuring voor te leggen. In de *rhetra* stond heel specifiek dat ‘het volk de beslissing en de macht moet hebben’.¹⁷⁹ Een eeuw vóór Solon definieerden de Spartanen op die manier de ‘politieke rechten’ van een groep burgers. Die rechten waren nog bijzonder beperkt. Maar alleen al het feit dat ze er waren, was zonder meer revolutionair. Zij hielden echter ook plichten in, met name de gehoorzaamheid aan de wet, aan de beslissingen die werden genomen. Hierin ervoeren de Spartanen een gevoel van vrijheid. Vrijheid betekende dus niet dat er anarchie heerste, wel dat men leefde in een gemeenschap waarin de wetten alom werden gerespecteerd. En het feit dat de gemeenschap de enige bron van de wet was, betekende de beste garantie voor de vrijheid. Herodotus verwoordde het als volgt:

*Zo zijn ook de Lacedaemoniërs elk voor zich in de strijd niet minder dapper dan wie ook, maar gezamenlijk zijn ze het dapperst van alle mensen. Want al zijn ze dan vrij, ze zijn het niet in alle opzichten; immers boven hen staat een heer: de wet, die zij nog meer vrezen dan uw mannen u. Zij doen althans alles wat hij hun beveelt [...].*¹⁸⁰

Enkele eeuwen later zouden Polybius¹⁸¹ en Plutarchus¹⁸² de staatsinstelling van Lycurgus prijzen omdat deze regeringsvorm het beste uit de monarchie, de aristocratie en de democratie samenbracht. Maar tegelijk schuilt in deze staatsinrichting in zekere zin de paradox van Sparta. Voor Aristoteles had de Spartaanse samenleving iets van een kazerne. De kadaverdiscipline, de opvoeding, de omstandigheden waarin de *homoioi* leefden, waren voor vele Grieken in de andere steden ongetwijfeld niets anders dan slavernij. Voor de Spartanen was deze ‘slavernij’ echter de waarborg voor de vrijheid. In wezen zou Sparta deze staatsvorm gedurende eeuwen bewaren. Was ‘*eunomia*’ ooit een revolutionair begrip, dan zou het met het verstrijken van de jaren in Sparta steeds meer

verzanden in een steriel immobilisme. Tijdens de Perzische oorlogen hadden de Grieken samen de wapens opgenomen om de Helleense vrijheid tegen het Perzische despotisme te verdedigen. Vele jaren later prees Pericles die vrijheid in zijn indrukwekkende redevoering ter ere van de Atheense gesneuvelden uit het eerste jaar van de Peloponnesische Oorlog. Dit langdurige en pijnlijke conflict tussen Sparta en Athene illustreerde hoe grondig oneens de twee grootmachten in de Helleense wereld het ondertussen waren over de beste vorm van een menswaardige samenleving. ‘Sparta is wreed en wisselvallig’, schreef Euripides omstreeks 420 v.C.¹⁸³ Het was de gangbare mening van de Atheners. En hiermee gaf de schrijver impliciet de essentie van het meningsverschil aan.

2.4 De Atheense democratie en de grafrede van Pericles

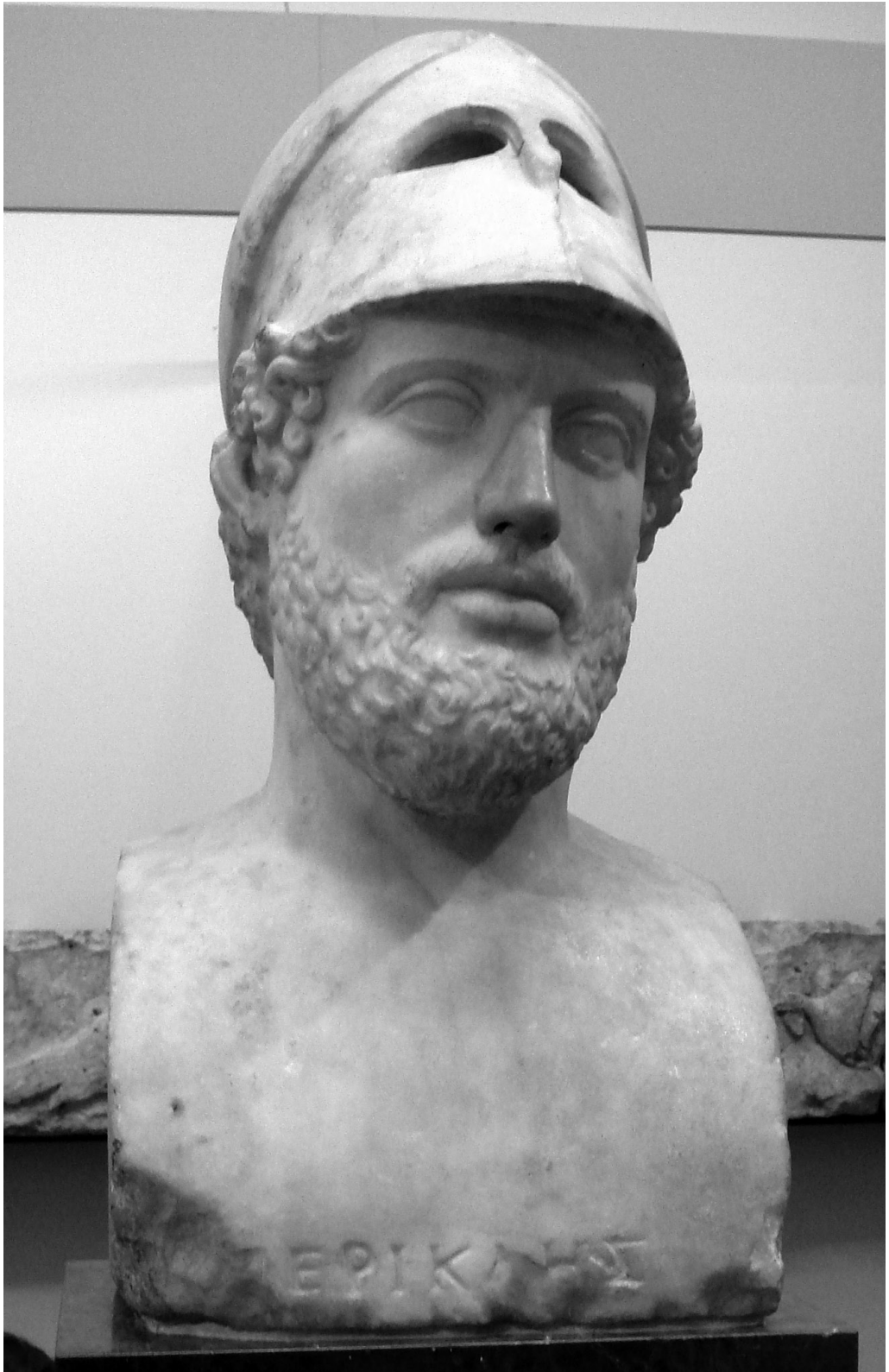
In Athene verliep de geschiedenis compleet anders. Onder meer met het essay *Athenaion Politeia* van Aristoteles beschikken wij over een uitzonderlijke bron. Tijdens de 8ste en de 7de eeuw v.C. had een kleine groep welgestelde landeigenaars geleidelijk de koningen in Attica verdrongen. De Attische bewindslieden waren sedertdien uit de kringen van deze rijke aristocraten afkomstig. Negen archonten waren bevoegd voor de optekening van het gewoonterecht en de rechtspraak, de godsdienst en het leger. Maar de grootste macht lag bij de areopagus, de raad die was samengesteld uit gewezen archonten.¹⁸⁴ Toen deze aristocratische bestuursvorm elders door burgertwisten verzwakte en tirannen er de macht grepen, startte in Athene voorzichtig het experiment van de democratie. De stadstaat ontwikkelde zich geleidelijk tot een open maatschappij waarin de burgers gelijke rechten hadden en zichzelf wetten oplegden en de leidende politici zich voor een volksvergadering moesten verantwoorden. Toen het omstreeks 620 v.C. na een mislukte coup tot straatgevechten tussen enkele rivaliserende aristocratische facties kwam¹⁸⁵, bekleedde de adel de Atheense edelman en archont Draco met buitengewone volmachten. Om de rust te herstellen, vaardigde hij een reeks wetten uit die bijzonder streng waren. Draconisch waren ze! In Athene werd verteld dat zij niet met inkt, maar met bloed waren geschreven. Voor alle misdrijven was slechts één straf vastgesteld, de doodstraf, zo wist Plutarchus.¹⁸⁶ Maar tegelijk betekenden deze wetten ook de inperking van de macht van de adel. Niet alleen stond het recht voortaan objectief vast, waardoor er een einde kwam aan de willekeurige vonnissen van een klassenjustitie. Volgens Aristoteles gaf Draco bovendien politieke rechten aan eenieder die zich een wapenrusting kon veroorloven.¹⁸⁷ Zo maakte hij een einde aan de politieke uitsluiting van gewone mensen. Dat betekende een belangrijke stap in de richting van de democratie. De codificatie van Draco stond zo aan het begin van een ontwikkeling die Athene van de rest van Griekenland zou onderscheiden.

De maatregelen van Draco hadden ondertussen de spanningen in Athene niet weggenomen. Dat had onder meer te maken met de schuldslavernij, die vele vrije landbouwers van de adel afhankelijk had gemaakt. Om die groeiende onrust onder controle te houden, ontving Solon (ca. 640-560 v.C.) in 595 v.C. buitengewone volmachten.¹⁸⁸ Hij was een intellectueel en een dichter en verdedigde vol gloed zijn hervormingen in prachtige verzen. Hiermee werd hij de bekendste wetgever van Griekenland. Om te beginnen schafte hij de al te strenge wetten van Draco af, met uitzondering van die over moord. In de plaats daarvan kwamen er de hogergenoemde wetten¹⁸⁹ die de vrijheid van de enkeling beschermden. Terwijl slavernij leidde tot tirannie, was vrijheid een uitzonderlijke waarde.¹⁹⁰ Burgers hadden de plicht die te waarderen en te verdedigen. Niemand mocht daarom nog een burger tot slaaf maken omdat hij zijn schulden niet kon afbetalen. *Eunomia*, de rechtvaardige en natuurlijke orde, was zijn droom. De macht werd verdeeld tussen de areopagus, de *ekklèsia* of volksvergadering, de archonten en twee nieuwe politieke instellingen: de raad of *boulè*, die uit vierhonderd leden bestond, en het volksgerechtshof of *hèliaia*. Doorslaggevend in deze politieke machtsverdeling was de invoering van het timocratische principe. In feite kwam het erop neer dat de politieke rechten en plichten van de burgers recht evenredig waren met de vermogensklasse waartoe zij behoorden. Hoe dat in elkaar zat, beschrijft Plutarchus:

Ten tweede hield Solon een vermogenstaxatie van de burgers, omdat hij alle staatsambten in handen van de welgestelde burgers wilde laten, zoals al het geval was, maar de rest van het staatsbestuur (waaraan het volk nog geen deel had) over allen wilde verdelen. Degenen die vijfhonderd maten aan droge en vloeibare producten verdienden, plaatste hij bovenaan en noemde ze pentakosiomedimnoi (vijfhonderschepelmannen). De tweede klasse vormde hij uit degenen die een paard konden houden of driehonderd maten verdienden, en noemden ze hippodatelountes (paardentaksbetalers, ook wel 'ridders'); de burgers van de derde klasse, wier inkomen uit beide bronnen tweehonderd maten bedroeg, kregen de naam zeugiten (spanbezitters). Alle anderen werden theten genoemd en aan hen gaf hij geen enkel regeringsambt; zij hadden alleen deel aan

p. 73: Tijdens het bewind van Pericles was de Atheense democratie tot volle ontplooiing gekomen. Buste van Pericles (British Museum, Londen)

het staatsbestuur als leden van de volksvergadering en van jury's. Dit leek in het begin niets waard maar bleek later heel belangrijk, omdat de meeste geschillen uiteindelijk voor jury's kwamen.¹⁹¹

Solon deelde de burgers dus in vier vermogensklassen in. De belangrijkste ambten waren voorbehouden voor de drie hoogste klassen. De vierde klasse had enkel zitting in de volksvergadering en het volksgerechthof. Hoewel de minvermogenen politiek nauwelijks mondig waren, werd het tegelijk voor iedereen mogelijk om voor het volksgerechthof een proces aan te spannen tegen eender welke medeburger die zich gewelddadig of beledigend gedroeg. Bovendien kon iedere burger bij een volksrechtbank in beroep gaan tegen eender welke beslissing van de Atheense magistraten. De wetgeving van Solon was een reusachtig werk, zodanig dat we zouden kunnen spreken van een echt wetboek, misschien wel te vergelijken met de wetteksten van Gortyn op Kreta (ca. 450 v.C.). Het waren bijzondere maatregelen gericht op een actief burgerschap waarin Solon sterk geloofde. Aristoteles zag duidelijk hun democratische karakter:

Het democratisch karakter van Solons wetgeving kan men het duidelijkst in volgende drie punten erkennen. Het eerste en belangrijkste was het verbod zijn eigen persoon te verpanden voor ontleend geld; verder mocht iedereen een ander persoon beschermen door beroep te doen op het gerecht; ten derde liet Solon toe rechterlijke tussenkomst te vragen tegen de beslissing van ambtenaren. Hierin ziet men het voornaamste bewijs van de aangroei van de volksmacht; want zodra het volk over het gerecht heerst, wordt het ook meester van de staat.¹⁹²

Naar Griekse maatstaven was de hervorming van Solon dus democratisch, hoewel de laagste volksklassen grotendeels in de kou bleven staan. Naar huidige maatstaven was een democratisch staatsbestel echter nog ver weg. Maar hij doorbrak toch de al te grote macht van een beperkt aantal families. Hoewel hij erg gematigd optrad, slaagde Solon er niet in alle groepen volledig te bevredigen. Wilde hij dat trouwens wel? Net als de Griekse filosofen aanvaardde hij de verschillende maatschappelijke klassen en de politieke consequenties ervan.¹⁹³ Geleidelijk kwamen de standentegenstellingen van vroeger weer op de voorgrond en zij leidden tot een echte klassenstrijd. De aanwezigheid van een omvangrijk proletariaat, van een verarmde massa landbouwers en dagloners die in miserabele omstandigheden overleefden, was daar uiteraard niet vreemd aan.

De weg lag open voor de tirannie van de Pisistratiden.¹⁹⁴ Reeds in 561-560 v.C. was Pisistratus erin geslaagd de Akropolis te bezetten en de macht over Athene te verwerven. Maar hij moest uiteindelijk vrij snel zwichten voor de Alcmaeoniden, die hem dwongen in ballingschap te vertrekken. In 546-545 v.C. keerde hij terug naar Athene en heerste er tot aan zijn dood in 528 v.C. Zoals bij vele tirannen berustte de macht van Pisistratus voor een belangrijk gedeelte op de instemming van de bevolking. Klaarblijkelijk voerde hij een zekere sociale politiek die het lot van de landbouwers verbeterde. In ieder geval werd sedert zijn bewind de eis tot herverdeling van het landbouwland niet meer gesteld. In 514 v.C. werd zijn zoon Hipparchus tijdens een ordinaire ruzie door Harmodius en Aristogiton vermoord. Deze moord werd reeds enkele jaren later voor de Atheense bevolking geromantiseerd¹⁹⁵ en tot mythologische proporties opgeblazen als grondslag voor de Atheense democratie. Maar de verdrijving van diens broer Hippias in 510 v.C. betekende pas het definitieve einde van de *tyrannis* in Athene.

De val van de Pisistratiden had de strijd tussen de oligarchen en de democraten opnieuw doen opleven. Zij stonden onder leiding van respectievelijk Isagoras en Clisthenes. Die laatste was lid van de aristocratische familie van de Alcmaeoniden. Isagoras had de steun van de Spartaanse koning Cleomenes ingeroepen. Hij was een oude gastvriend. Herodotus beweert dat Cleomenes zelfs enige tijd een affaire met zijn vrouw had.¹⁹⁶ De Spartaanse koning beval om Clisthenes en de andere Alcmaeoniden uit Athene te verbannen. De machts-greep van Isagoras mislukte echter. Terwijl Cleomenes en Isagoras konden ontsnappen, executeerden de getrouwen van Clisthenes driehonderd aanhangers van Isagoras. Zo verwierf de democraat Clisthenes in 508 v.C. de macht en hij voerde met de steun van het volk belangrijke politieke hervormingen door die volgens Aristoteles veel democratischer waren dan die van Solon.¹⁹⁷ Aristoteles, die net als Plato ook meer algemene beschouwingen over de democratie heeft neergeschreven¹⁹⁸, legt in zijn *Athenaion Politeia* gedetailleerd uit hoe deze staatsinstelling in Athene functioneerde. Ongetwijfeld moet het velen hebben verbijsterd. Want het minste wat we kunnen zeggen is dat het getuigde van een ongelooflijke durf en radicaliteit. Het democratische streven van Clisthenes stond in het teken van *isonomia*. Betekende dat in eerste instantie nog zoveel als gelijkheid voor de wet, voor de rechtbank, dan zien we toch vrij snel een verschuiving in de richting van politieke gelijkheid en het recht om deel te nemen aan het bestuur van de stad.

Hoe speelde Clisthenes dat klaar? Zonder twijfel moest hij afrekenen met de oude adel die zijn prerogatieven niet zonder slag of stoot zou willen opgeven. Op de eerste plaats was er de nieuwe indeling van de bevolking. Clisthenes deelde Attica op in tien *phylai* of districten. Ieder district bestond uit drie partjes, één uit elke landstreek van Attica. Men noemde ze *trittyen*. Het woord is afkomstig van 'trittos' dat drievoudig betekent. Zij waren op hun beurt samengesteld uit *dèmoi* of dorpen. Er waren er ongeveer honderd in totaal, ongelijk in belangrijkheid en oppervlakte. Het lijkt allemaal erg complex. Toch was het briljant. Want deze organisatie van de bevolking betekende de doodsteek voor de oude

aristocratie, van wie de oude invloedssferen op die wijze compleet uit elkaar werden gescheurd. De grondslag van de nieuwe indeling van de bevolking was bovendien niet langer het vermogen, maar de *dèmos*, het dorp waartoe iedere burger hoorde. Een burger noemde zich sedertdien niet langer bijvoorbeeld 'Demochares, zoon van Demosthenes', maar wel 'Demochares van Marathon'. En zo stond iedere burger, rijk of arm, geregistreerd in een district.

Naast deze nieuwe indeling van de bevolking kregen de politieke instellingen ook een andere invulling. Ieder district vaardigde bij loting jaarlijks vijftig vertegenwoordigers af voor de *boulè* of de raad die vanaf toen dus uit vijfhonderd leden bestond. Omdat vijfhonderd leden toch wat veel was voor een efficiënte werking, werd de dagelijkse leiding in handen gelegd van vijftig afgevaardigden uit één district die telkens gedurende een tiende deel van het jaar een commissie van vijftig prytanen vormden. Hoewel een klein boertje ergens op het platteland zijn hoeve moeilijk een jaar in de steek kon laten om in Athene in de *boulè* te zetelen, vormde dit orgaan in principe toch een mooie doorsnede van de Attische bevolking. Het laat zich dus gemakkelijk raden dat zijn politieke macht sterk toenam. Hier werd immers de agenda voor de volksvergadering voorbereid en werden de adviezen voor de besluiten opgemaakt. De uiteindelijke beslissingsmacht lag bij de *ekklèsia* of de volksvergadering waarin alle Atheense burgers ongeacht hun afkomst of vermogen spreekrecht hadden. Die vorm van rechtstreekse inspraak was uiteraard enkel mogelijk door de geringe omvang van de polis. De areopagus, die uit gewezen archonten bestond, moest daarentegen fel aan macht inboeten en evolueerde uiteindelijk tot een plechtig college van oude gewezen functionarissen. Aan het college van negen archonten werd wel een secretaris toegevoegd, zodat de tien districten ook hierin waren vertegenwoordigd. Ook deze archonten, die niet langer werden verkozen maar door loting aangeduid, moesten aan macht inboeten en zagen hun taken beperkt tot representatie en rechtspraak. Een ander college zag het daglicht: dat van de strategen, opnieuw één uit ieder district. Het toont aan hoe een belangrijke rol de *phylai* in deze nieuwe politieke organisatie speelden. Zij werden voor één jaar gekozen door de volksvergadering en waren jaarlijks herkiesbaar. Hierin lag hun machtsbasis. Tijdens de 5de en de 4de eeuw v.C. waren de belangrijkste politieke leiders van Athene dan ook steeds strategen en niet meer de archonten.

Er was nog één probleem dat Clisthenes moest oplossen: een eventuele te grote concentratie van macht in de handen van één persoon. Aristoteles¹⁹⁹ achtte het aangewezen dat men in het bijzonder via wettelijke schikkingen verhinderde dat sommigen te veel invloed verwierven, hetzij via hun vrienden, hetzij door hun vermogen. Toen de filosoof dat verkondigde, had het ostracisme zijn diensten reeds bewezen. Maar het had evenzeer zijn falen getoond. Oorspronkelijk was het 'schervengericht' bedoeld als een politiek voorbehoedmiddel tegen de tirannie. Plutarchus beschreef de procedure in zijn biografie van Aristides.²⁰⁰ Wanneer de voltallige volksvergadering met minstens zesduizend aanwezigen oordeelde dat een politicus te veel macht naar zich toe trok, kon zij zijn verbanning uitspreken. Indien minstens zesduizend stemmen werden

verzameld, moest diegene wiens naam het meest op de potscherven, de ostraka, werd gekrast, Athene voor minstens tien jaar verlaten. Het duurde echter niet al te lang, of iedereen die politiek wat te machtig leek of zich zelfs maar van de middelmaat onderscheidde, liep het gevaar het slachtoffer ervan te worden en stilaan werd het schervengericht een wapen in de strijd tussen de politieke facties. Onder meer Themistocles, die zijn vlootpolitiek pas kon doordrukken nadat zijn belangrijkste tegenstander Aristides in 482 v.C. door het schervengericht was weggestemd, moest later zelf ervaren hoe gevaarlijk dit wapen in de politieke arena was.²⁰¹ Bij opgravingen in Athene vonden de archeologen trouwens een grote hoeveelheid scherven terug waarop pressiegroepen reeds op voorhand de naam van de door hen geviseerde politicus hadden gekrast.

Het resultaat van de fundamentele hervormingen van Clisthenes was dat Athene tussen 508 en 322 v.C. een radicale democratie kende. Ongetwijfeld hebben de Atheense overwinningen tijdens de Perzische oorlogen een belangrijke rol gespeeld. Het debat in de volksvergadering over de inkomsten uit de zilvermijnen in het Lauriumgebergte in 483-482 v.C. en de besteding ervan aan de uitbouw van de haven en de Atheense vloot toonde aan dat deze democratie niet alleen het populisme diende zoals Theognis van Megara in de tweede helft van de 6de eeuw v.C. vreesde. Maar het debat werd dan ook geleid door Themistocles, een politicus van formaat. Het democratische Athene werd hierdoor de leidende supermacht in de Helleense wereld. Op het einde van de jaren zestig bereikte de Atheense democratie haar meest radicale vorm en haar imperium zijn grootste omvang. Protagoras (ca. 490-420 v.C.), een van de invloedrijkste Griekse denkers, moet ondertussen zowat de enige geweest zijn die een fundering voor de Atheense democratie gaf. In 445 v.C. redigeerde hij in opdracht van Pericles het wetboek van de Atheense kolonie van Thurii. In tegenstelling tot Plato was hij van mening dat alle mensen in dezelfde mate over politieke talenten beschikten, wat absoluut niet het geval was voor particuliere vaardigheden zoals de beheersing van het timmermansambacht. Hij zette deze stelling uiteen tijdens een discussie met Socrates in de zogenaamde mythe van Zeus en besloot als volgt:

Zo komt het dan, Socrates, en daarom is het dat de Atheners, en de mensen in het algemeen, slechts aan weinigen de toelating menen te moeten geven om hun advies uit te brengen wanneer uitmuntendheid inzake timmermanskunst of enige andere specialiteit ter sprake komt. [...] Maar zodra ze overgaan tot een beraadslaging over politieke uitmuntendheid, beraadslaging die volledig door middel van rechtvaardigheid en wijsheid moet gebeuren, dan is 't <even> natuurlijk dat ze iedere man kunnen uitstaan: omdat ze er van overtuigd

*zijn dat iedereen er aanspraak op kan maken althans aan dié voortreffelijkheid deel te hebben, of dat er anders geen staten kunnen bestaan.*²⁰²

Daarom betrachtte Protagoras zijn leerlingen reeds jong onderricht te geven dat hen voorbereidde op deelname aan het politieke leven. De democratie in Athene bleef zo niet beperkt tot louter het stemrecht voor de burgers. Athene was evenmin een republiek en de burgers werden ook niet geregeerd door een representatief orgaan van wetgevers. Neen, in werkelijke zin regeerden de burgers zichzelf, debatteerden en stemden zij zelf over oorlog en vrede, over belangrijke en minder belangrijke dingen, over alles wat het bestuur van hun stad aanbelangde. De politicus die succes wilde verwerven, moest het vertrouwen van het volk winnen. En dat kon je alleen verwerven door te spreken in het openbaar, door voorstellen te formuleren die voor velen aantrekkelijk waren en die ook daadwerkelijk slaagden. De democratie in Athene was werkelijk een opmerkelijk experiment.

De beroemdste politicus was Pericles, door Thucydides bewonderd, door Plato verketterd als een plat demagoog. Zijn tijdgenoot, de immer beminlijke Ion van Chios, noemde hem brutaal en hooghartig, vol misprijzen voor de ander.²⁰³ Maar hij was bijzonder welbespraakt.²⁰⁴ Onder zijn bewind ging de militaire en economische machtsuitbreiding van Athene gepaard met een nooit geziene ontplooiing van onderwijs, cultuur en wetenschap. In 431 v.C., toen de Atheense democratie tot volle rijpheid was gekomen, sprak Pericles zijn beroemde en indrukwekkende lijkrede uit ter ere van de gesneuvelden van de oorlog met Sparta.²⁰⁵ Deze redevoering is een echte icoon! Een van de kernpassages luidt als volgt:

Wij hebben een staatsvorm, die niet een navolging is van de wetten onzer naburen; een voorbeeld zijn wij veeleer zelf voor menig ander, dan dat anderen ons tot voorbeeld strekken. Zijn naam is volksregering, omdat invloed op staatszaken bij ons niet een voorrecht is van weinigen, maar een recht van velen. In geschillen tussen burgers geldt voor állen gelijkheid voor de wetten en met de maatschappelijke beoordeling staat het zo: heeft iemand om iets een bijzonder aanzien, dan dankt hij een hogere onderscheiding in het openbare leven minder aan zijn klasse dan aan zijn persoonlijke verdienste. Armoede is geen schande; voor ieder, hoe arm ook, staat de mogelijkheid open, de gemeenschap te dienen...

zo hij dat kan. Vrij leven wij als burgers in onze gemeenschap en in het dagelijks leven remmen wij niet elkaars gedragingen door spiedende argwaan, want wij zijn niet gemelijk over onze naaste, die zich eens buiten de conventies stelt; zelfs onze blik, die wel niet straffen, maar pijnlijk steken kan, verraadt daarover geen wrevel. Zonder ergernis dus in ons persoonlijk verkeer, begaan wij als burgers, vooral uit diep ontzag, geen wetsovertreding, gehoorzaam aan de opeenvolgende overheden en aan de wetten.

Volgens Thucydides sprak Pericles deze rede uit op het einde van het eerste oorlogsjaar. De bevolking van Athene was op dat ogenblik erg ongerust en er heerste een zekere onvrede over het leiderschap van Pericles. Met een lofprijzing op de gesneuvelden, een aansporing van de levenden en een vertroosting van de nabestaanden trachtte de belaagde politicus het tij te keren. Pericles verwijst naar de unieke superioriteit van Athene, die zich vertaalt in politieke gelijkheid ongeacht afkomst of bezit, in persoonlijke vrijheid en ten slotte in verantwoordelijkheid en gehoorzaamheid aan de wetten. Wat dan volgt is zowat de meest opwindende lofzang op het Atheense staatsbestel en een onverholen kritiek op het verstikkende staatsbestel van Sparta. Athene is de leerschool van Hellas. Niet rijkdom, wel persoonlijke realisatie is de essentie van het politieke handelen van de burger. Het is daarom een eer om voor Athene te sterven. Pericles – of moeten wij Thucydides zeggen? – geloofde in dit ideaal. De ideeën van gelijkheid en vrijheid, die in deze schitterende rede worden geformuleerd, liggen aan de grondslag van de westerse democratieën.²⁰⁶ Thucydides of Pericles, zij waren niet de enige stem. De tragedies van Aeschylus bijvoorbeeld zouden we kunnen zien als een pleidooi opdat iedere burger in de Atheense democratie zijn eigen actieve verantwoordelijkheid zou opnemen. Ook Euripides neemt in zijn tragedies een ondubbelzinnig standpunt in. Omstreeks 420 v.C. bijvoorbeeld roemde hij in *Smekelingen* de Atheense democratie.²⁰⁷ En tegelijk loofde hij Athene als hoeder van wat we nu de internationale rechtsorde noemen. Gelijkaardige standpunten treffen we aan in *Io* en *Medea*. Socrates overtuigde Crito ervan dat het belangrijker was de wetten te gehoorzamen dan zijn eigen leven te redden, overtuigd als hij was van de autoriteit van het volkstribunaal. Betekende dit alles dat in Athene de ‘Democratie’ heerste? Indien we abstractie maken van de slaven, de *metoïken*, de vrouwen, kortom de politiek rechtelozen, dan was Athene een zuivere democratie. Maar bovendien merkte Thucydides bijzonder juist op dat Athene eigenlijk geen democratie was, maar de regering van één man die erin slaagde de verschillende geledingen van de bevolking zo geraffineerd te bespelen dat zij hem haast blindelings volgden.²⁰⁸ En die man was Pericles!

Niet iedereen was even gelukkig met de Atheense democratie. Reeds tij-

dens de hervormingen van Solon ventileerde zijn tijdgenoot Theognis de idee dat het volk door hebzucht en macht werd gedreven. Het pamflet *Athenaion Politeia* is een perfect voorbeeld van diepgewortelde aversie jegens de democratie. Het werd omstreeks 420 v.C. geschreven door een onbekende auteur die men meestal Pseudo-Xenophon noemt. Soms spreekt men ook wel eens over 'de oude oligarch'. De reden hiervoor ligt voor de hand. De schrijver neemt vanuit een zeer persoonlijk standpunt een hele reeks facetten van de radicale Atheense democratie scherp op de korrel, waardoor het essay een sterk antidemocratisch standpunt verwoordt.²⁰⁹ De geschiedschrijver Xenophon (ca. 430-355 v.C.) zelf had overigens ook een duidelijke voorkeur voor het Spartaanse regime. Hij ventileerde die in zijn lofschrift op de Spartaanse koning Agesilaüs en in zijn pamflet *De staat van de Spartanen*. Zijn verbanning uit Athene was daar zoals wij hoger zagen niet vreemd aan. Soortgelijke klachten spuide Aristophanes ook in *De kikkers*. Hij schold de toeschouwers uit voor idioten omdat zij hun vrouwen schonken aan lieden van het laagste allooi.²¹⁰ Trouwens, politici waren niets anders dan brutale vlegels die de bevolking voortdurend belogen.²¹¹ In de *Areopagiticus* (ca. 355 v.C.) stelde de Attische redenaar Isocrates voor de oude machtspositie van de areopagus te herstellen. Dat was volgens hem nodig om de degeneratie van de Atheense democratie een halt toe te roepen. Maar ook de grote filosofen zoals Plato hadden zo hun bedenkingen. Bij de intellectuelen van de 4de eeuw v.C. genoot de democratie zeker geen grote bewondering. Na de verloren oorlog tegen Sparta heerste in Athene een totale politieke ontredering die jaren heeft geduurd. De twijfelachtige veroordeling van Socrates was daar een exponent van. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Plato, die de belangrijkste leerling van Socrates was en de gerechtigheid als de voorwaarde voor het welslagen van een samenleving beschouwde, de democratie als een tot mislukken gedoemde instelling zag en meer heil verwachtte van het autoritaire Sparta.²¹² Plato verafschuwde eigenlijk de democratie en haar streven naar absolute vrijheid, ook in de bevrediging van de behoeften en in relatie daarmee haar ongebreidelde economische groei. Hij verdedigde een eerder technocratische opvatting van de staat waarin filosofen regeerden terwijl de boeren en ambachtslieden politiek geen inspraak hadden. De filosofen waren immers in staat het geheel te overschouwen en bovendien waren zij geoefend in gerechtigheid. We zouden het een vorm van intellectueel fundamentalisme kunnen noemen. Zijn uiteenzetting over de democratie in *De staat* is in ieder geval een staaltje van briljante boosaardigheid.²¹³ Aristoteles ging duidelijk minder ver en had zelfs enkele belangrijke bedenkingen met betrekking tot het model van Plato. Want alle burgers dragen zelfstandig bij tot de verwezenlijking van de gemeenschap. Over aangelegenheden die alle burgers aanbelangen, moeten ook alle burgers zich kunnen uitspreken. In zijn ogen leidde een volmaakt georganiseerde gerechtigheid daarom tot onvrijheid, tot onderdrukking. Dit betekende echter niet dat Aristoteles pleitte ten gunste van de democratie! Onder de mislukte staatsvormen vermeldde hij de absolute democratie.²¹⁴ Die mislukking heeft volgens hem onder meer te maken met de soevereiniteit van het volk, van

de massa. Niet de wetten, maar de besluiten van de volksvergadering zijn doorslaggevend. Het volk zelf laat zich leiden door demagogen die het gezag van de wetten ondermijnen. Ethische en politieke instabiliteit is hiervan het gevolg. Uiteindelijk restte enkel de vraag in welke mate de vrijheid en de gerechtigheid in een sociale rechtstaat met elkaar in overeenstemming konden worden gebracht. Ter wille van de vrijheid en de gerechtigheid pleitte hij voor een staatsinrichting die zowel gematigd democratisch als aristocratisch-monarchaal was. Pas sedert het midden van de 19de eeuw heeft de zoekende mens de democratie als een ideaalbeeld aanvaard. In de nadagen van het klassieke Athene restte ondertussen enkel nog de stem van Demosthenes, die de democratische erfenis welbespraakt en met gloed verdedigde. Enkele eeuwen later ventileerde Cicero in zijn redevoering ter verdediging van Lucius Valerius Flaccus een vernietigend oordeel over het Griekse democratische experiment:

Maar de Griekse staten worden uitsluitend door de ondoordachte wil van een [op tribunes] zittende volksvergadering geregeerd. Zonder te spreken van het huidige Griekenland, sinds lang door zijn beraadslagingen geveld en te gronde gericht, heeft het vroegere Griekenland, dat zo schitterde door zijn macht, door de uitgestrektheid van zijn heerschappij en door zijn roem, zijn neergang dan ook slechts aan een ondeugd te wijten: de grenzeloze vrijheid en ongebondenheid van zijn volksvergaderingen. In alle opzichten onbekwame, onbeschaafde en onwetende mannen kwamen bijeen in het theater; ze besloten tot zinloze oorlogen; ze droegen de regering op aan oproerkraaiers; ze verbrandden de burgers die het vaderland het best hadden gediend.²¹⁵

2.5 De res publica

In het westen waren de Griekse nederzettingen sedert de 8ste eeuw v.C. voortdurend talrijker geworden. Kolonisten hadden zich gevestigd van Sicilië tot op de Spaanse kusten. Niet zo ver van Rome stichtten zij Neapolis, de 'Nieuwe Stad'. Maakte de toekomstige 'Eeuwige Stad' deel uit van de Griekse smeltkroes rond haar? In ieder geval toont het archeologische onderzoek ter plekke dat de Romeinen al vroeg levendige contacten onderhielden met de Griekse en Fenicische wereld. Dat Rome tussen 616 en 509 v.C. door de dynastie van de Tarquiniï werd geregeerd, was voor West-Griekse bezoekers hoegenaamd niet

vreemd. Volgens verhalen die rondgingen was Lucius Tarquinius Superbus, de eerste koning, de zoon van Demaratus. Hij was een aristocraat uit Corinthe die er door de eerste tirannie omstreeks 657 v.C. was verdreven. Verder waren de hervormingen van Servius Tullius, de tweede koning, duidelijk gelijklopend met een reeks hervormingen in Griekse stadstaten.

Op het ogenblik dat Athene met de politieke hervormingen van Clisthenes de weg van de democratie definitief had ingeslagen, worstelde Rome nog met het koningschap. In 509 v.C. werd Lucius Tarquinius Superbus, de laatste Etruskische koning van Rome, verdreven. De Romeinen waren volgens Livius nu een vrij volk.²¹⁶ Zij verdeelden de macht van de koning onder een aantal magistraten, onder wie de twee consuls. Doorgaans waren het patricische edelen. De beperking van de ambtstermijn van de consuls tot één jaar moest de vrijheid beschermen. En het volk moest van Lucius Junius Brutus, de eerste consul, zweren dat het nooit nog zou dulden dat iemand koning van Rome zou zijn. In

In de Curia waar de senatoren vergaderden, verdedigde Marcus Tullius Cicero vurig de republikeinse waarden. (Robert Nouwen)

de plaats van het koningschap trad de *res publica*. Letterlijk betekent het 'de publieke zaak' en het begrip verwijst meer specifiek naar het bestuur en de leiding van de staat. Het duurde geruime tijd eer het nieuwe bestel tot volle wasdom was gekomen. De spanningen tussen de verschillende bevolgingsklassen waren daar niet vreemd aan. Onder leiding van de consuls groeide Rome ondertussen uit tot een absolute supermacht in de mediterrane wereld, gestuurd door instellingen die getuigden van een opmerkelijke stabiliteit. Rome was een succesverhaal. Maar hoe kan dat worden verklaard? Het politieke denken trachtte het succes van Rome te verklaren vanuit het falen van de Griekse staten. Meer bepaald Polybius²¹⁷, die Plato aandachtig had bestudeerd en in zijn analyse gebruikmaakte van de politieke categorieën van Aristoteles, verhaalt de opmars van Rome tegen de achtergrond van de neerwaartse spiraal waarin Griekenland was terechtgekomen. De historicus lijkt te suggereren dat de Griekse staten, met Athene op kop, vanuit de aard van hun staatsinrichting niet bestand waren tegen het verstrijken van de jaren. De Atheense democratie was hiervoor te kwetsbaar, te breekbaar, te grillig. De massa regeerde er naar eigen believen en met grote wispelturigheid. Uiteindelijk was de radicale Atheense democratie er niet in geslaagd te overleven. De democratie als politieke waarde en het klassieke Athene als de ultieme realisatie ervan hadden plaats moeten ruimen voor een nieuwe politieke realiteit: de monarchie in een territoriale staat die het niveau van de stadstaat ver overschreed. Was de Atheense redenaar en politicus Isocrates wat al te naïef geweest in zijn geloof in Philippus II van Macedonië als redder van het verdeelde Griekenland, dan had hij in ieder geval goed het nieuwe tijdperk aangevoeld dat met Alexander de Grote (356-323 v.C.) in de Helleense wereld was aangebroken. De vergoddelijking van Alexander de Grote was een statement van formaat van het nieuwe politieke klimaat.

De directe democratie van het Athene van de 5de eeuw v.C. was voor Polybius²¹⁸ dus duidelijk niet de ideale staatsinrichting. Volgens Aristoteles werd de algemene gerechtigheid het best gewaarborgd door een democratie met een aristocratisch-monarchale inslag. De hellenistische filosofen hadden die stelling verder uitgewerkt tot de theorie van de gemengde staatsvorm. Polybius paste die gedachte voor het eerst toe op de ontwikkeling van de wereldgeschiedenis. Zijn uitgangspunt daarbij was dat alle stabiele staten een gemengde staatsvorm kenden. De zuivere staatsvormen, met als voorbeeld de Atheense democratie, leiden immers alle tot een of andere vorm van corruptie die telkens opnieuw de grondslag vormt voor een nieuwe staatsvorm. Polybius noemt dat de kringloop van staatsvormen, de natuurlijke orde, op grond waarvan de verschillende staatsvormen veranderen, in elkaar overgaan en ten slotte op het uitgangspunt terugkeren.²¹⁹ Om deze gedachte verder te verklaren wijdde de Griekse historicus het volledige zesde boek van zijn geschiedenis van Rome aan het Romeinse staatsbestel tijdens de 3de en de 2de eeuw v.C.. Rome slaagde er, in tegenstelling tot Athene, dankzij zijn gemengde en daardoor standvastige regime niet alleen in aan de tijd te weerstaan, de tijd te overwinnen, maar ook vrijwel alle landen

van de bewoonde wereld te overheersen en aan zijn gezag te onderwerpen.²²⁰

In het staatsbestel van het republikeinse Rome vertegenwoordigden de consuls de monarchie, de senaat de aristocratie en de volksvergadering de democratie. Het succes van Rome lag in de stabiliteit en flexibiliteit van zijn politieke en militaire instellingen. Polybius verwijst in dit kader uitdrukkelijk naar de Spartaanse instellingen en wetgeving van Lycurgus.²²¹ En tegelijk is de kritiek van Aristoteles op de ethische en politieke instabiliteit van de Atheense democratie nooit ver weg. De Romeinse instellingen waren niet via een geschreven grondwet tot stand gekomen. Veeleer waren zij gegroeid uit een hele reeks tradities, volksgebruiken en conflicten die uiteindelijk de macht verdeelde tussen de eerbiedwaardige senaat en het soevereine volk. De senaat was een kleine groep aanzienlijke en machtige mannen die in het begin zowat als de adviseurs van de magistraten konden worden beschouwd. Kort na de verdrijving van de koningen waren het er niet meer dan honderd, ten tijde van Caesar op het einde van de republiek maar liefst negenhonderd. De senaat kon geen wetten uitvaardigen, alleen maar adviserende besluiten, de zogenaamde *senatus consulta*, goedkeuren. Pas als de senaat er de toestemming voor gaf, werden zij ter stemming aan de volksvergadering voorgelegd. De senaat kon dat doen dankzij zijn *auctoritas*, zijn autoriteit. De hoogste magistraten waren de twee consuls. Naast de consuls speelden ook de *praetoren*, de *aedilen* en de quaestoren als bestuurders een belangrijke rol. Zij handelden vanuit hun *potestas*, hun macht. Het gaat daarbij heel specifiek om de ambtelijke volmacht om voor de staat beslissingen te nemen. Zij waren de uitvoerders van de beleidsbeslissingen van de senaat. Bovendien bestond er geen onderscheid tussen civiele en militaire mandaten. Consuls en *praetoren* waren ook de bevelvoerders van de troepen. De *cursus honorum*, de opeenvolging van publieke functies voor Romeinse burgers die een politieke carrière ambieerden, kreeg zo geleidelijk aan vorm. De volksvergaderingen ten slotte waren de samenkomsten van de burgers. De oudste en oorspronkelijk ook de enige Romeinse volksvergaderingen waren die van de *comitia curiata*. Haar samenstelling houdt verband met de *curia*, de vereniging van strijdbare mannen. Na verloop van tijd gingen haar bevoegdheden over op de *comitia tributa* en de *comitia centuriata*. De *comitia tributa* was de ‘vergadering van de stammen of districten’, omstreeks 330 v.C. 29 in aantal. Zij vaardigde de wetten uit door het goedkeuren van de besluiten van de senaat. Hiernaar verwijst de term *Senatus Populusque Romanus* (SPQR), wat kan worden vertaald als ‘senaat en volk van Rome’. De *comitia tributa* was in wezen een onafhankelijke vergadering. Dat was echter slechts schijn. Zij werd immers geleid door de volkstribunen, die hun ambt vaak zagen als een stap in een politieke loopbaan die hen, zo hoopten zij, tot het consulaat zou brengen. Zij hoedden zich er dus voor de senaat tegen de haren in te strijken. De *comitia centuriata* of ‘vergadering van de honderdschappen’ van haar kant was samengesteld op grond van bezitscriteria die ook als basis voor de legerindeling dienden. Zij besliste onder meer over oorlog en vrede, en verkoos de consuls en de *praetoren*. Met Polybius zouden wij de staatsinstellingen van Rome als volgt kunnen samenvatten:

Er waren dus drie krachten die de staat domineerden en die ik alle hiervoor genoemd heb. Alle bestuurlijke aangelegenheden waren, een voor een gezien, hierdoor zo juist en passend geordend en in de juiste verhouding gebracht dat niemand, zelfs niet een geboren Romein, met zekerheid had kunnen zeggen of de staat als geheel nu een aristocratie, een democratie of een alleenheerschappij was. Nu lag dat ook voor de hand. Wanneer we onze blik namelijk richten op de macht van de consuls, leek het in de volle zin des woords om een alleenheerschappij of een koningschap te gaan; keken we naar de senaat, dan leek het een aristocratie; beschouwde men echter de macht van het volk, dan leek het zonder meer een democratische staatsvorm.²²²

Heerste in het oude Rome de democratie zoals Fergus Millar enthousiast argumenteert?²²³ Twijfel hierover is gerechtvaardigd. Dat er verkiezingen plaatsvonden of volksraadplegingen onder welke vorm dan ook worden gehouden, volstaat immers niet om van een democratie te kunnen spreken. Eén miljoen mannelijke stemgerechtigden waren er ten tijde van Cicero. Maar om hun stemrecht uit te oefenen, moesten zij persoonlijk naar Rome komen. De grote massa armen en onvermogenen was in één *centuria* samengebracht op een totaal van 193 en mocht alleen ja of neen zeggen. En indien het plebs zich de verplaatsing en het tijdverlies al zou kunnen veroorloven, werd bij het stemmen nog voorrang aan de rijksten gegeven. Van enige vorm van geheime stemming was tot het einde van de 2de eeuw v.C. geen sprake. Dit had tot gevolg dat de grote groep van minvermogenen amper een normale rol in het politieke leven kon spelen. De greep van de senatoriale aristocratie op het maatschappelijk leven leek onomkeerbaar. Het stadsproletariaat was gedoemd tot afhankelijkheid. Ondanks de leuze ‘Senatus Populusque Romanus’ had het gewone volk eigenlijk dus weinig zeggenschap. En toch bezat het volk een tikkeltje soevereiniteit. Onder de magistraten die het plebs koos, waren er telkens twee *tribuni* die hun veto konden uitspreken over de onaanvaardbare voorstellen die aan de volksvergadering werden gepresenteerd. Werden de spanningen tussen de standen aanvankelijk nog in toom gehouden, dan moeten we toch vaststellen dat sedert het midden van de 5de eeuw v.C. conflicten voortdurend aanwezig waren. Maar het was zeker geen klassenstrijd in de marxistische betekenis. De inzet was niet de herverdeling van bijvoorbeeld persoonlijke eigendom of land, of de strijd voor stemrecht voor het volk.²²⁴ Veeleer had het te maken met schulden en de gevolgen ervan voor die talrijke arme drommels. Wat hierin zeker een rol speelde, was de organisatie van het Romeinse recht in die aanvangsjaren, waarbij veel

werd overgelaten aan zelfredzaamheid en het initiatief van het individu. Dat dit in het nadeel van de bescheiden lieden speelde, spreekt voor zich.

In de loop van de geschiedenis hebben vele historici met enthousiasme deze politieke instellingen becommentarieerd. In tegenstelling tot Athene, waar de discussie over de beste staatsvorm reeds vroeg deel uitmaakte van het intellectuele debat, was er in Rome amper sprake geweest van enige gedachtewisseling over de *res publica*. Met Polybius was dat dus veranderd. De commentatoren zagen in navolging van deze briljante historicus het Romeinse staatsbestel doorgaans als een evenwichtige mengeling van monarchie, aristocratie en democratie. Een generatie na Polybius diepte Marcus Tullius Cicero (106-43 v.C.), die eerder conservatief van gezindheid was, dit debat verder uit. Hoe stelde hij zich de ideale staatsinrichting voor? Was dat de democratie? Neen, het was de *res publica* die ver boven een zuivere democratie was te prefereren.²²⁵ Wanneer we de republiek vanuit een hedendaags perspectief louter als een afwijzen van de monarchie zouden interpreteren, verenigen we dit begrip op schromelijke wijze. Het verwijst immers uitdrukkelijk naar 'de gemeenschappelijke en publieke aangelegenheden van het volk'. Wat wij daaronder moeten verstaan, kunnen wij lezen bij Cicero, die hierover tussen 54 en 51 v.C. twee zeer overtuigende en heldere dialogen heeft geschreven: *De re publica - De republiek* en *De legibus - De wetten*. De beide boeken bleven slechts fragmentarisch bewaard. De overgeleverde tekstdelen onthullen gelukkig de fundamenten van zijn denkbeelden. Het wezenlijk verlangen dat de mensen in gemeenschap verbindt, is dat naar gerechtigheid. Vanuit deze overweging, zo meent Cicero, staat de *res publica* voor de ideale en rechtvaardige staat. Die was na de opstand tegen de monarchie ontstaan uit de confrontatie tussen de aristocratie en het volk. De aristocraten hadden daarbij ingezien dat ze hun eisen moesten matigen, terwijl de leiders van het volk gelukkig tot het besef waren gekomen dat een zuivere democratie niet zo verstandig was, aldus Cicero. Hij sloot in zijn theoretische beschouwingen in zekere zin aan bij de gedachten van Aristoteles. De hoogste macht kon bijgevolg het best bij de senaat berusten en niet bij die zo moeilijk controleerbare volksvergaderingen. De senaat zou volgens Cicero dus niet langer een adviserend, maar een echt wetgevend college worden dat bindende senaatsbesluiten uitvaardigde. Op die wijze vormde de senaat een voldoende tegengewicht tegen het populisme en de wispelturigheid van de volksvergaderingen. De regering zelf was in handen van de magistraten. Aan het hoofd stonden de twee consuls, vlak onder hen de *praetoren*, die verantwoordelijk waren voor de rechtspraak. De stemmingen in de volksvergaderingen ten slotte moesten ervoor zorgen dat tenminste de idee van vrijheid werd hooggehouden.²²⁶ Cicero vatte het als volgt samen:

Het bestuur werd zo geregeld door de senaat dat er, hoewel de onderdanen vrij waren, slechts weinig politieke activiteit door hen werd ontwikkeld; bijna alles werd gedaan op gezag van de senaat en in overeen-

stemming met zijn gevestigde gebruiken, en de consuls hadden een macht die, hoewel slechts voor één jaar, in zijn algemeenheid en wettelijke dwangmiddelen waarlijk koninklijk was. Er werd nog een principe dat heel belangrijk was voor de handhaving van de macht van de aristocratie strikt toegepast – namelijk dat geen enkel besluit van een volksvergadering rechtskracht bezat tenzij verordend door de senaat.²²⁷

Cicero was in de ontwikkeling van zijn politieke ideeën zonder twijfel schatplichtig aan de geschriften van Plato en Aristoteles, maar zijn echte inspiratie haalde hij klaarblijkelijk evenzeer uit de Romeinse geschiedenis van Polybius. Op het ogenblik dat Cicero zijn politieke geschriften publiceerde, had de Atheense democratie haar uitstraling reeds lang verloren. Het historisch onderzoek van Polybius en de aristocratische waarden van Cicero leidden ertoe dat de kritische houding in de Grieks-Romeinse wereld ten aanzien van de democratie opgang maakte in een soort intellectuele traditie. Die vreesde de gevaren van de ongecontroleerde democratische krachten en pleitte daarom voor gemengde instellingen die het democratische proces slechts bij mondjesmaat toelieten en de werkelijke macht in handen legden van de aristocratie.

Opvallend genoeg stonden de politieke geschriften van Cicero mijlenver af van de dagelijkse realiteit. De Romeinse maatschappij was traditioneel verdeeld in twee groepen burgers: de patriciërs en de plebejers. Tijdens de vroege republiek vormden de patriciërs zoals wij zagen alleen de senatoriale aristocratie en hadden zij zodoende alle macht in handen. De plebejers vormden een brede en gevarieerde groep burgers van wie sommigen een grote welstand op wisten te bouwen. Zij speelden het klaar deze traditionele tweedeling omstreeks 300 v.C. te doorbreken, waardoor een nieuwe maatschappelijke groep ontstond, de *nobilitas*. Iemand was lid van de *nobilitas* wanneer een voorouder van zijn familie erin geslaagd was tot het ambt van consul op te klimmen. Tijdens de 2de eeuw v.C. was er binnen die *nobilitas* een scherpe tegenstelling gegroeid tussen de *optimates* en de *populares*. De *optimates* vertegenwoordigden de traditie, de *mos maiorum*. Zij rekruteerden hun leden vooral onder de *nobiles*, de edelen. Naast Marcus Tullius Cicero was ook Marcus Porcius Cato een van de vooraanstaande leiders. Cicero noemde deze prominente mannen de redders van de staat.²²⁸ De *populares*, tot wie Pompeius, Caesar en Crassus hoorden, rekruteerden vooral onder de *ignobiles*, de gewone burgers. Zij trachtten tegen de senaat in hun politieke doelstellingen te realiseren door een beroep te doen op de wetgevende macht van de *comitia*, de volksvergadering. Dan waren er nog de *equites*, de ridders, de nieuwe rijken. Hun politieke belang komt in *De republiek* nauwelijks aan bod. Als handelaars, financiers en takspachters vormden zij wel een belangrijke economische macht. Droomde Cicero misschien nog van een alliantie tus-

sen senatoren en *equites*, dan werden zij door de oude aristocratie krampachtig uit de magistratuur geweerd. Bovendien speelden leger en militie in de politiek een steeds nadrukkelijker rol. De tweestrijd tussen de politieke kampen was hard en meedogenloos en de politieke zeden waren niet bepaald verfijnd. Bij verscheidene gelegenheden werd de republiek bovendien met de dreiging van een burgeroorlog gechanteerd door haar politici, die tegelijk militaire bevelvoerders waren: Sulla in 88 en 82 v.C., Pompeius en Crassus in 71 v.C., Pompeius, Crassus en Caesar in 60 v.C., Caesar in 49 v.C. en ten slotte Octavianus in 43 v.C.. De senaat boette steeds meer aan gezag en prestige in. Verwonderlijk was dat niet, gezien de voortdurende tweespalt binnen zijn gelederen en de manipulatie van de eerbiedwaardige vergadering door gewiekste politici. Ergens in juli van 59 v.C. schreef Cicero over het consulaat van Caesar en het driemanschap met Pompeius en Crassus het volgende:

De waarheid is dat dit het meest infame, abjecte en door mensen van allerlei allooi gehate bewind is dat er ooit is geweest, erger nog, ik bezweer het je, dan ik ooit had kunnen wensen, laat staan verwachten. De 'populisten' hebben zelfs kalme burgers leren sissen.²²⁹

Het mag duidelijk zijn, de auteur was beslist niet gelukkig met de politieke situatie. Hij zag hoe de *actoritas* van de senaat voortdurend werd ondermijnd, hoe de republiek werd fijngemalen tussen de verschillende politieke kampen. Van het aristocratische bestuursideaal van Cicero bleef nauwelijks iets over. Met de opkomst van Caesar gleed Rome pijlsnel af in de richting van de dictatuur. De definitieve instorting van Cicero's zo gekoesterde republiek was nabij. Gedegouteerd door de gebeurtenissen noemde hij Caesar in zijn essay over de morele plichten²³⁰ een misdadiger omdat hij de vernietiging van wet en vrijheid rechtvaardigde.

2.6 Keizer Augustus en het 'herstel' van de *res publica*

In de nadagen van de republiek had de idee geleidelijk aan veld gewonnen dat het heil van de *res publica* het best in de handen van één man kon worden gelegd. Onder meer Gaius Julius Caesar was van mening dat de opvatting van de stadstaat en van het traditionele bestuursapparaat binnen een Romeinse context had afgedaan. Hij was er echter niet in geslaagd de gebeurtenissen volledig naar zijn hand te zetten. Onder leiding van Marcus Brutus en Gnaeus Cassius vermoordden 22 samenzweerders de dictator op de iden van maart in 44 v.C.. Caesar had de levenskracht van de republiek en de trots van de aristocratie klaarblijkelijk onderschat. Na deze politieke moord verscheen een jongeman

op het toneel, Octavianus, de achterneef en ook de lieveling van de kinderloze Caesar. Hij had hem als zoon en erfgenaam geadopteerd. Kil en meedogenloos slaagde hij erin zich via politiek lobbyen, uitgebreide financiële middelen en militaire machtsontplooiing op de voorgrond te werken. We zouden het niet verwachten van zo'n jonge knaap. Langzaam en behoedzaam, maar tegelijk ook bijzonder doortastend, bouwde hij zijn machtspositie uit, behendig en pragmatisch, voor iedere stap het juiste ogenblik afwachtend. Hierbij kreeg hij de volle steun van zijn boezemvrienden Gaius Cilnius Maecenas en Marcus Vipsanius Agrippa. Toen hij in 31 v.C. Marcus Antonius in de slag bij Actium had overwonnen, was de jonge Octavianus de machtigste man van Rome. Hij was de facto de absolute alleenheerser over een immens rijk. Maar hij beseftte dat dit ook zekere gevaren inhield. Zijn adoptievader was immers vermoord omdat hij onvoldoende zorgvuldig met zijn macht was omgesprongen. De senaat was weliswaar verzwakt, maar het was toch het best met zijn prestige rekening te houden. De invloedrijke adellijke families verdedigden immers nog steeds het *mos maiorum* en de res publica. Hierin lag dan ook een van de belangrijkste problemen waarvoor Octavianus zich gesteld zag: hoe kon hij zijn absolute macht integreren in een republikeinse staatsopvatting die gestoeld was op een stelsel van senaat, magistraten en volksvergaderingen?

Octavianus zette in betrekkelijk korte tijd de res publica naar zijn hand. In de plaats van de republiek kwam het principaat, de heerschappij van de *princeps*. Het theoretische evenwicht in de gemengde staatsvorm verschoof in de richting van het monarchale element. De vrees van Cicero, die zo gehecht was aan de politieke vrijheden, werd werkelijkheid. Voor het actieve burgerschap was er niet langer plaats. Maar Cicero had zijn staatkundige traktaten niet vergeefs geschreven. In feite bleek de betekenis van de senaat in het politieke leven te Rome zo diep geworteld dat Octavianus verplicht was dit eerbiedwaardige college alle respect te geven. En zo bleven de republikeinse instellingen intact met respect voor de traditie, althans in schijn. Hoe speelde Octavianus dat klaar? Stap voor stap trok hij de bevoegdheden van de belangrijkste republikeinse ambten naar zich toe. In 28 v.C. - Octavianus bekleedde samen met Agrippa het consulaat - voerde hij een *lectio senatus* door. Hierdoor werden de ongewenste figuren uit het eerbiedwaardige college verwijderd. Niet minder dan 190 senatoren verlieten gedwongen de vergadering. De senaat vertegenwoordigde opnieuw de hoogste adel, waardoor zijn *auctoritas*, zijn gezag, opnieuw aan uitstraling won. Octavianus werd vereerd met de titel van *princeps senatus*. Als voornaamste van de senatoren bezat hij het privilege het eerst het woord te nemen. De munten van het jaar 28 v.C. vermelden '*libertatis rei publicae vindex*' - 'redder van de vrijheid van de res publica'. De oude waardigheid van de senaat leek op die wijze hersteld. In 27 v.C. was Octavianus voor de zevende maal consul. Tijdens de senaatszitting van 13 januari kondigde hij onverwacht zijn terugtreden aan. Hij deed afstand van zijn buitengewone bevoegdheden. Zijn opdracht was voltooid; de res publica was in haar oude glorie hersteld. Zelf verwoordde hij dat in zijn 'politieke testament' als volgt:

AVGVSTVS

L'IDEOLOGIA DEL POTERE

STATUA-RITRATTO
DI AVGVSTVS
IN VESTI DI OFFERENTE.
Roma, Museo Civico, L. 1878.
Immagine di M. G. C.

Tijdens mijn zesde en zevende consulaat (28 en 27 v.C.), nadat ik aan de burgeroorlogen een einde had gemaakt en met algemene instemming het opperste gezag in alle aangelegenheden had bekleed, heb ik de res publica uit mijn wettige macht opnieuw ter beschikking gesteld van de senaat en het volk van Rome.²³¹

De volledige restauratie van de traditie leek een feit. Dit terugtreden was echter een meesterlijke zet van Octavianus, die zich hier profileert als een briljant tacticus en psycholoog.²³² In feite wilde hij enkel zijn macht, die eigenlijk geen legale basis had, een grotere stabiliteit schenken. De senaat smeekte Octavianus in functie te blijven. Uiteraard weigerde hij. De gesprekken leidden uiteindelijk tot een compromis. De traditionele regeringsorganen, de magistraten, de senaat en de vergaderingen van het Romeinse volk bleven verder bestaan. Het herstel van de wettige regering, van wetsregels, van de rechten en de vrijheden van de burgers was een feit. Aan de anarchie was eindelijk een einde gemaakt. Maar schijn bedriegt! In realiteit leidde dit herstel tot een verkapte monarchie, versluierd door de illusie van de republiek. Het bestuur over het rijk werd verdeeld tussen Octavianus en de senaat. De senaat verwierf de bevoegdheid over die provincies die reeds lang onder Romes bestuur stonden. Octavianus daarentegen ontving het *imperium proconsulare* voor tien jaar over de recent veroverde provincies: Spanje, Gallië, Syrië en Egypte. Dat was niet zonder belang. Omdat deze gebieden nog onvoldoende waren gepacificeerd en er zodoende nog een militaire aanwezigheid was vereist, waren juist hier al de Romeinse troepen geconcentreerd. Octavianus werd op die wijze de facto de opperbevelhebber van het leger. Hij bleef echter in Rome. Daarom namen legaten, die afkomstig waren uit de senaat en die zijn vertrouwen genoten, er het bestuur en de administratie voor hun rekening. Tijdens de zitting van 16 januari 27 v.C. verleende de senaat aan Octavianus de eretitel 'Augustus', wat zoveel betekende als de 'Verhevene'. Deze titel drukte uit dat Augustus de schepper was van een andere en betere staat. In 23 v.C. ontving Augustus de volledige *tribunicia potestas*, de macht van de volkstribuun, waardoor hij niet alleen onschendbaar was en wetten kon voorstellen, maar ook zijn veto kon uitspreken tegen iedere actie van de oppositie.

Terwijl Augustus er in zijn 'politieke testament' prat op ging dat hij de res publica had hersteld, was hij er in werkelijkheid in geslaagd geleidelijk een heel nieuw staatsbestel te creëren. Het was gebaseerd op een cumulatie van republikeinse ambten, privileges en eerbewijzen die het Augustus mogelijk maakten al de belangrijke beslissingen naar zich toe te trekken en overal zijn wil door te drukken. De drie fundamentele waarop de *princeps* kon terugvallen, waren

p. 90: Keizer Augustus in toga met het hoofd nederig bedekt herstelde de res publica en de oude waardigheid van de senaat. (Museo Nazionale Romano, Rome - Robert Nouwen)

de *tribunicia potestas*, het *imperium* en de *auctoritas*. Augustus zelf verwoordde dit als volgt:

*Na die tijd overtrof ik allen in gezag en aanzien terwijl ik zelf niet meer macht bezat dan de anderen die ook mijn collega's in het ambt waren.*²³³

Tacitus, die het niet zo op Augustus' regering had begrepen, zag het toch wat anders. Hij had de gevolgen van de cumulatie van ambten goed doorzien en sprak een vernietigend oordeel uit over het bewind van de eerste keizer:

*Nu de nieuwe orde in de staat gevestigd was, bleef er begrijpelijkerwijs in geen enkel opzicht iets over van de vroegere ongerepte geest: afgedaan had de gelijkheid voor de wet en iedereen lette aandachtig op de bevelen van de vorst, waarbij men niets behoefde te duchten voor het heden zolang Augustus, nog in de kracht van zijn jaren, zichzelf, zijn dynastie en de vrede handhaafde.*²³⁴

De vrijheid van het politieke initiatief was dood, vermoord, net als de vrijheid van het volk. Niet dat het volk in Rome erom maalde. Zijn maatschappelijke situatie was er tijdens het bewind van Augustus ongetwijfeld op vooruitgegaan. En de politieke klasse had er rust en stabiliteit voor in de plaats gekregen. Keizer Tiberius volgde Augustus na zijn overlijden in 14 n.C. op. Amper zes jaar later deden er zich aan het keizerlijke hof dramatische ontwikkelingen voor. Germanicus was plots na een korte ziekte op 10 oktober 19 n.C. in Syrië overleden en het gerucht ging dat Gnaeus Calpurnius Piso hem in opdracht van Tiberius had vergiftigd.²³⁵ Tacitus bracht een uitvoerig verslag uit van deze gebeurtenissen.²³⁶ Toen Piso naar Rome terugkeerde, wachtte hem daar een proces. Nog voor het onderzoek was afgerond, vond men zijn levenloze lichaam thuis in zijn kamer, met overgesneden keel en badend in het bloed.²³⁷ Men neemt aan dat hij uit angst voor een veroordeling zelf uit het leven was gestapt. De veroordeling van Piso door de senaat van 20 n.C. zou als opschrift worden aangebracht in alle grote provinciehoofdsteden en legioenkampen.²³⁸ De tekst bleef bewaard dankzij vier kopieën die in de buurt van Sevilla werden teruggevonden. Het senaatsbesluit is onder meer verhelderend over de houding die de hoge vergadering tegenover het keizerlijk huis had aangenomen. Zo kunnen wij bijvoorbeeld het volgende lezen:

De senaat [...] hoopt dat allen die soldaat zijn geweest in dienst van onze Eerste Burger (Tiberius), trouw en

toewijding zullen blijven betuigen aan het keizerlijk huis, aangezien zij weten dat de veiligheid van ons imperium afhangt van de bescherming van dat huis. De senaat is van mening dat zij erop moeten toezien dat van hen die het bevel over hen voeren, het hoogste gezag te allen tijde behoort te berusten bij hen die het meest loyaal eer hebben betoond aan de Caesars, wier naam onze stad en het imperium van het Romeinse volk beschermt.

Amper vijftig jaar na de zeeslag bij Actium blijft er van het gemengde staatsbestel van de republiek en van de onafhankelijkheid van de senaat niets meer over. De tekst illustreert hoe groot de macht van de *princeps* was geworden. In feite bevestigt dit *senatus consultum* de analyse van Tacitus over de regering van Augustus. Het Romeinse Rijk breidde zich ondertussen gestaag uit. De frivole uitpattingen van sommige keizers werden klaarblijkelijk geneutraliseerd door een perfect werkend overheidsapparaat. Zowat een eeuw na het overlijden van Augustus was zijn biograaf Suetonius aldus van mening dat hij de grondlegger was van het meest optimale regime en hij noteerde daarbij de wens van de eerste keizer dat het fundament, dat hij had gelegd, onaangetast zou blijven.²³⁹

De intellectuele traditie die tijdens de republiek al erg kritisch stond tegenover de volksdemocratie van Athene trad een nieuwe fase in. Terwijl Cicero nog krijgsachtig pleitte voor het gezag van de senaat en de aristocratie, leken de politici en de intellectuelen van het principaat zich neer te leggen bij het leiderschap van een sterke man. De lofreden op keizer Trajanus, die Plinius Minor in het jaar 100 bij gelegenheid van zijn aantreden als consul in de senaat uitsprak, is symptomatisch. Er bleef niets meer over van de politieke strijd lust uit Cicero's dagen. En wat te denken van de vrijheid? Plinius was weliswaar de mening toegedaan dat Nerva en Trajanus na de brute onderdrukking van Domitianus de vrijheid opnieuw ruimte hadden gegeven. Maar deze vrijheid bestond nog uitsluitend bij de gratie van de keizer. En net dat was wat Cicero zo had verfoeid bij Caesar.

Ongeveer in dezelfde periode schreef Plutarchus (ca. 45-na 120 n.C.), ook wel de 'Wijze van Chaeronea' genoemd, zijn parallelle biografieën van de meest illustere Griekse en Romeinse mannen uit de geschiedenis. Het waren mannen met een voorbeeldfunctie. Zij vertegenwoordigden doorgaans de waarden van de grote politieke en militaire leiders uit de geschiedenis: gematigdheid, integriteit, rechtvaardigheid, moed, liefde voor het vaderland en de vrijheid... Dit waren de kwaliteiten die Plutarchus onder meer terugvond in Dio (409-354 v.C.), de tyran van Syracuse, die volgens zijn biograaf diepgaand door Plato was beïnvloed.²⁴⁰ In die zin hadden deze biografieën een didactische bekommernis.²⁴¹ Eigenlijk waren dat ook de waarden die Augustus, de eerste *princeps*, hoog in het vaandel had. In zijn biografieën liet Plutarchus duidelijk zijn voorkeur voor de sterke lei-

dersfiguur blijken. Zo stak hij zijn bewondering voor Lycurgus en diens staatsinrichting niet onder stoelen of banken:

*Hij (Lycurgus) was van mening dat het geluk van een hele stad, zoals dat van één man, berustte op deugdzaamheid en innerlijke harmonie, en zijn verordeningen en regelingen waren erop gericht dat de Spartanen vrij en onafhankelijk en verstandig zouden zijn en dat heel lang zouden blijven. Die grondslag voor een staatsinrichting werd overgenomen door Plato en Diogenes en Zeno en allen die om hun studies over dit onderwerp worden geprezen, hoewel zij alleen geschriften en uitspraken nalieten.*²⁴²

Plutarchus voegt er nog aan toe dat Lycurgus niet alleen geschriften en uitspraken produceerde, maar een onovertreffelijke staatsinrichting had nagelaten en dat hij in faam terecht alle Grieken overtrof die ooit een politiek systeem hadden ontworpen. Als compliment kon dat tellen! Het politieke gedachtegoed van Plutarchus was sterk geworteld in de filosofie van Plato, waarnaar hij trouwens geregeld verwees, onder meer in zijn biografieën over Lycurgus en Dio. Hieruit groeide zijn overtuiging dat de monarchie een superieure staatsvorm was. In de *Moralia* maakte de auteur een vergelijkende evaluatie van de monarchie, de oligarchie en de democratie.²⁴³ Hij sprak hierin opnieuw zijn bewondering uit voor de Spartaanse staatsinrichting van Lycurgus. Hij noemt die een oligarchie. Toch maakt Plutarchus zich sterk dat de monarchie de voorkeur verdient:

*Maar indien hij (de politicus) de keuze zou hebben tussen de verschillende staatsinstellingen, hij zou het advies van Plato volgen en geen andere kiezen dan de monarchie, de enige staatsvorm die in staat is de hoogste deugdzaamheid in stand te houden.*²⁴⁴

Vergeeten wij niet dat het Romeinse Rijk reeds geruime tijd afscheid had genomen van de republiek en dat het principaat tot volle wasdom was gekomen. Plutarchus stond op dat ogenblik zeker niet alleen met dit standpunt. De visie die hij verwoordde was karakteristiek voor de mentaliteit van een compleet tijdperk.

Ook Cassius Dio liep niet erg warm voor de democratie. Naar aanleiding van de moord op Julius Caesar hield hij een pleidooi voor de monarchie tegenover de democratie waarbij het gedachtegoed van Polybius opnieuw een belangrijke inspiratiebron lijkt te zijn:

‘Democratie’, het woord heeft een sympathieke klank en lijkt alle burgers een zekere garantie te bieden op gelijke rechten, maar de werkelijkheid is heel anders dan de mooie naam suggereert. ‘Monarchie’ daarentegen mag dan niet zo prettig klinken maar is voor de burgers een uiterst doelmatige regeringsvorm, want het is gemakkelijker één man van uitzonderlijke kwaliteit te vinden dan een heleboel die aan die voorwaarden voldoen. Maar ook al slaag je er niet in zo’n persoon te vinden, dan nog is er geen enkele aanleiding de democratische staatsvorm als bruikbaar alternatief te zien: het merendeel van de mensen zal nooit een voldoende hoog niveau bereiken. Trouwens, ook als iemand van minder allooi erin zou slagen de macht te grijpen, is dat toch te prefereren boven de mogelijkheid dat de grote massa van datzelfde kaliber dat zou doen – kijk maar naar de geschiedenis van de Grieken en de barbaren, en ook naar die van de Romeinen zelf. Want toen er koningen aan de macht waren, hebben steden of individuen altijd meer en grotere successen behaald dan wanneer het volk het voor het zeggen had, en onder een monarchie doen zich lang niet zoveel rampen voor als wanneer de massa de dienst uitmaakt.²⁴⁵

De redenering van Cassius Dio is helder. De democratie is niet geschikt als staatsvorm voor Rome. Rome was immers een wereldstad met vele en rijke inwoners. Zijn gezag strekte zich over het grootste gedeelte van de toenmalig bekende wereld uit. Ontelbaar veel mensen van vele zeden en gewoonten waren ervan afhankelijk. Voor de historicus waren de republikeinse instellingen niet aangepast aan de expansie van Rome. Niet alleen was de monarchie de ideale staatsvorm, Caesar was in de ogen van Cassius Dio op dat ogenblik bovendien de ideale man om een dergelijke taak op zich te nemen. Want na een lange periode van revolutie en burgeroorlogen was Caesar erin geslaagd rust en harmonie te doen weerkeren. Cassius Dio besluit zijn betoog ten gunste van de monarchie met de bedenking dat het bijzonder jammer is dat de moordenaars van Caesar met dergelijke overwegingen geen rekening hadden gehouden. Voor Cassius Dio was de aanslag een catastrofe die de burgers van Rome in een onafzienbare ellende stortte. Na de moord brak immers opnieuw een tijd aan van gruwelijke burgeroorlogen waarbij talrijke burgers het leven zouden laten. In 31 v.C. werd Octavianus na de zeeslag bij Actium de machtigste man van Rome. De burgeroorlogen hadden diepe wonden geslagen en volgens de historicus drongen zich ingrijpende maatregelen op.

Octavianus bereidde die maatregelen voor in overleg met zijn trouwste vrienden Agrippa en Maecenas. Met hen besprak hij al zijn geheime voornemens. Dat bood Cassius Dio de gelegenheid om een uitvoerige uiteenzetting in te lassen over de ideale staatsvorm en dit onder de vorm van een debat tussen de beide getrouwen van Octavianus. De geschiedschrijver situeert dit debat in 29 v.C.. Agrippa hield een relatief kort pleidooi voor het herstel van de republiek, waarbij hij onder meer verwees naar het Griekse voorbeeld van de democratie. De vrijheid waarin de mensen tot dan toe te Rome hebben geleefd, zou de slavernij van een monarchie niet verdragen.²⁴⁶ Maecenas beantwoordde deze visie echter met een uitvoerige verdediging van de monarchie waarin hij betoogde dat de omstandigheden Octavianus ertoe dwingen de alleenheerschappij te aanvaarden. Hij betwistte dat in een monarchie de senaat en het volk tot slavernij worden gedwongen, maar argumenteerde daartegenover dat de monarch handelt in overleg met de elite in de maatschappij.²⁴⁷ Uiteindelijk maakte Octavianus een pragmatische keuze, maar niet zonder zowel Agrippa als Maecenas met de rijkdom van hun uiteenzetting te complimenteren. Deze kapitels worden wel eens het politieke pamflet van Cassius Dio genoemd. Het geheel van gedachten en voorstellen dat in dit debat tussen de beide medewerkers van Octavianus wordt geformuleerd, lijkt de weergave te zijn van de eigen politieke ervaringen en overwegingen van de historicus, die zich op het ogenblik dat hij deze teksten schreef op het hoogtepunt van zijn loopbaan onder keizer Severus Alexander bevond.

Op een totale breuk met de republikeinse traditie en het aantreden van de zuivere monarchie moeten wij echter wachten tot de late oudheid. Toen het leger Diocletianus tot keizer had verkozen, werd de democratie definitief ten grave gedragen. De keizer werd *divus et dominus* - 'god en heer'. '*Dominus*' betekent in het Latijn 'de heer des huizes', de pater familias. Hij oefende zijn gezag uit over vrouw, kinderen, personeel en slaven. Zoals de heer in het traditionele Romeinse gezin zijn gezag uitoefende, zo oefende de keizer vanaf het domein zijn gezag uit over het uitgebreide gezin van de staat. Van de geest van de *res publica* zoals die door Cicero werd beschreven, was geen sprake meer. Die veranderde mentaliteit vinden wij terug in de *Panegyrici Latini*. Deze naam is gegeven aan een verzameling van twaalf lofredes op Romeinse keizers van het einde van de 3de en van de 4de eeuw. Het was een woelig tijdvak waarin de verwoestende invallen van Germaanse bendes Gallië bij momenten compleet destabiliseerden. De auteurs van de lofredes, vaak onbekend gebleven, waren voornamelijk van Gallische origine en loofden de keizers om hun doortastend optreden. Zo lezen wij in een lofrede van 297 voor Constantius Chlorus:

O victorie, die veelvoudige en ontelbare triomfen inhoudt, waardoor Britannia weer in haar oude staat is hersteld, waardoor de macht van de Franken volkomen is gebroken, waardoor vele verdere volken,

*betrapt op samenzwering met die opstand, verplicht zijn te gehoorzamen, waardoor tenslotte de zeeën zijn schoongeveegd, zodat er eeuwig rust zal heersen. Gij, onoverwinnelijke Caesar! Door aan de Romeinse macht de roem ter zee weer terug te geven hebt gij aan dit rijk een bijdrage geleverd groter dan al het land.*²⁴⁸

De lofrede heeft betrekking op de expeditie in 296 van Constantius Chlorus om Britannia op Allectus te heroveren. Grote delen van Gallië waren verwoest. Keizer Diocletianus trachtte op dat ogenblik een krachtig herstelbeleid te voeren en had in 293 Constantius als Caesar benoemd onder Maximianus. Bij die gelegenheid ontving Constantius de verantwoordelijkheid over Gallië en Britannië. Of het gezwollen taalgebruik overeenstemt met de werkelijkheid is echter nauwelijks van tel. Belangrijker is het feit dat de redenaar zich uitput in lofprijzingen aan het adres van de keizer, waarbij hij vaak kwistig gebruikmaakt van gemeenplaatsen allerhande. Was met het principaat een einde gekomen aan de staatsinrichting van de republiek, dan was met het dominaat de idee van een gemengde staatsvorm compleet uit het politieke leven gewist.

Toen de politieke denkers tijdens de 18de eeuw onder meer dankzij Montesquieu opnieuw kennismaakten met de gemengde staatsvorm van de Romeinse Republiek, dan moet dat voor hen in zekere zin een schok zijn geweest. Charles-Louis de Montesquieu (1669-1755) had met zijn *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* (1734) niet alleen een befaamd essay geschreven over het Romeinse Rijk. Hij verwees in zijn politieke geschriften zoals *De l'esprit des lois* (1748) ook geregeld naar denkbeelden en ontwikkelingen in de antieke oudheid. Onder meer preees hij in hoofdstuk twee van deze laatste studie het hoge democratische gehalte van zowel de Atheense constitutie als de Romeinse Republiek. De gemengde staatsvorm van Rome, waaraan Cicero zo gehecht was, bleek voor Montesquieu haast een ideaal, zeker in vergelijking met het vorstelijk absolutisme dat aan het Franse hof heerste:

*Le gouvernement de Rome fut admirable, en ce que, depuis sa naissance, sa constitution se trouva telle, soit par l'esprit du peuple, la force du sénat ou l'autorité de certains magistrats, que tout abus du pouvoir y put toujours être corrigé.*²⁴⁹

De afrekening met de centralistische eenheidsstaat was slechts realiseerbaar indien de machtsbevoegdheden werden verdeeld over een veelheid van politieke ambten en instanties zoals die onder meer door Cicero in zijn geschrift over de staat werd beschreven. Moet het nog worden gezegd dat Montesquieu met deze ideeën een van de wegbereiders werd van de Franse Revolutie?

Hoofdstuk 3

De communicatiespecialisten

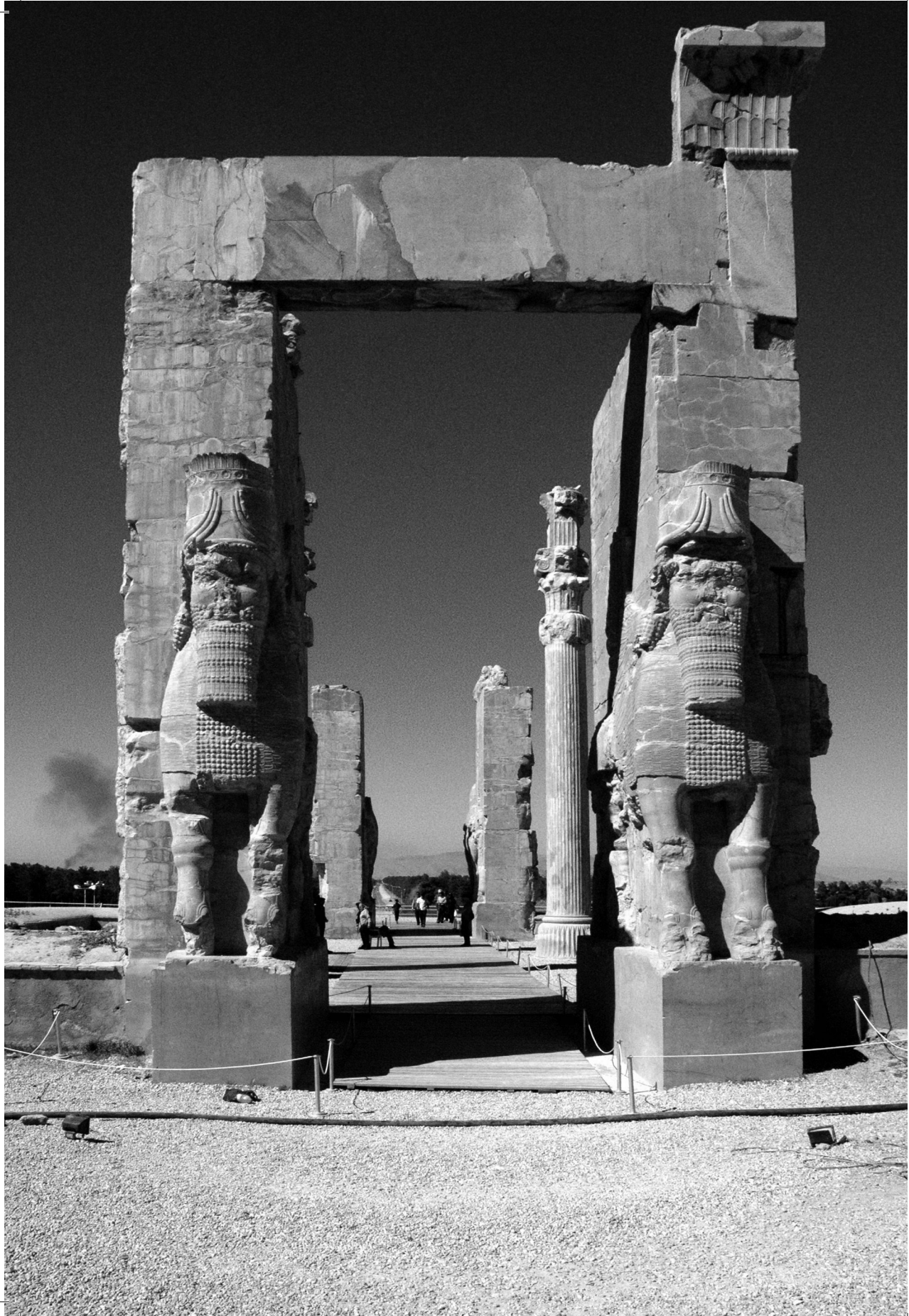
‘Wat maakt een boodschap goed?’ Het is niet eenvoudig hierop snel een antwoord te geven. Het lijkt zo vanzelfsprekend, maar is het niet. Daarom doen wij zo vaak een beroep op communicatiespecialisten. Communicatie-adviesbureaus hebben grafisch ontwerpers, media-adviseurs en tekstschrijvers in dienst. Communicatiemanagement is gericht op informeren, duiden en ‘vertalen’ in woord en beeld. Zijn communicatiebureaus een recent fenomeen? We zouden kunnen denken dat zij zich vooral sedert de tweede helft van de 20ste eeuw hebben ontwikkeld, op het ogenblik dat de wereld en de media steeds complexer werden. Ondertussen laten wij ons omtrent het nieuws van ver of nabij informeren door specialisten. Wij noemen ze journalisten, de annalisten van de voorbije dag. Zij brengen kritisch verslag uit van de grote en kleine gebeurtenissen. Het moet wel allemaal snel gaan en vaak doet het er zelfs niet meer toe of het helemaal correct is.²⁵⁰ Een beetje juist is ook al goed en een mooie verpakking doet de rest. En naargelang van de omstandigheden wordt het nieuws ook al eens gemanipuleerd.²⁵¹ Ondertussen gaan wij, de informatieconsumenten, met al die informatie ontzettend slordig om. Wij zappen lichtvoetig door dat overvloedige nieuwsaanbod, laten ons verleiden door wat spektakel hier en sensatie ginder, terwijl wij vergeten stil te staan en na te denken. Sprak Hecataeus van Milete omstreeks 500 v.C. in verband met de geschiedenis van de goden nog van belachelijke verdichtsels, dan hebben filmsterren en popdiva’s de rol van de Griekse goden overgenomen. Manipulerende reality-tv houdt een entertainende spiegel van een gestuurde werkelijkheid voor. De grens tussen waarheid en fictie wordt alsmaar kleiner. Voor de kritiekloze zijn de media een oneindige valkuil geworden. Is dit alles nieuw? Natuurlijk niet. De communicatiespecialisten bij uitstek waren de antieken. Hun wereld was weliswaar minder complex en zij beschikten niet over die hoeveelheid media om een boodschap snel, flitsend en attractief over te brengen. Bovendien was hun publiek doorgaans analfabeet. Maar uit de volgende pagina’s zal blijken dat hun communicatiestrategie zeker niets aan actualiteitswaarde heeft ingeboet.

3.1 De presentatie van een theocratie

Toen het Perzische Rijk zich onder de Achaemeniden tot een grootmacht ontwikkelde, ontstond een kunst die duidelijk liet zien hoe de vorsten zichzelf zagen, maar ook hoe zij zich aan hun onderdanen kenbaar wilden maken. Cyrus II de Grote (559-530 v.C.) had met de bouw van zijn hoofdstad Pasargadae daartoe een belangrijke impuls gegeven. Op de muren van zijn paleis liet hij in het Perzisch, het Akkadisch en het Elamitisch de volgende woorden beitelen: 'Ik ben Cyrus, koning, een Achaemenide.' Minstens vijf kopieën van deze drietalige tekst werden teruggevonden naast de andere opschriften die de grootheid van de koning verkondigden.²⁵² Een ambitieus bouwprogramma met schitterende paleizen en tuinen moest de culturele superioriteit en grandeur van de Perzische macht bewijzen. Een nieuwe monumentale architectuur ontloek, expressief en propagandistisch. Pasargadae was de hoofdstad en wilde de Perzisch-Achaemenidische cultuur tonen en uitdragen. Die cultuur had echter een nogal hybride karakter, geïnspireerd als zij was door talrijke vreemde invloeden. In feite was Pasargadae de hoofdstad van het eerste grote multiculturele rijk in westelijk Azië.²⁵³ De architectuur van de stad was een echte weerspiegeling van al die verschillende culturen die in dat uitgestrekte Perzische Rijk aanwezig waren. Geen volk neemt zo gemakkelijk vreemde zeden aan als de Perzen, zo wist Herodotus.²⁵⁴ De Perzen ten tijde van de Achaemeniden hadden nog geen artistieke traditie. Het belangrijkste monument van dit eclectische proces is misschien wel het grafmonument van Cyrus de Grote, dat majestueus de vlakte van Pasargadae beheerst. Het vertoont Mesopotamische, Lydische en Frygische invloeden. Maar dit neemt niet weg dat de robuustheid van de reusachtige blokken in witte zandsteen de krachtige persoonlijkheid van de hier bijgezette vorst vertolkt. Met Pasargadae was de toon gezet: architectuur en kunst in dienst van de communicatie. Darius I ontwikkelde die idee verder in Persepolis, de stad die hij vanaf 518 v.C. liet bouwen als een soort decor voor de jaarlijkse ceremonie van Norouz. Tijdens de plechtigheden kwamen de delegaties van de satrapieën aan hun vorst eer bewijzen en overhandigden zij de verschuldigde belastingen van de provincies. Ieder stadsdeel was indrukwekkend, vol symbolen die de grootheid van het Perzische Rijk verheerlijkten. Persepolis vertolkte zo de overweldigende macht van de Achaemeniden. De centrale idee van Persepolis was trouwens dat architectuur en kunst de vorst dienen. De figuur van Darius was alomtegenwoordig. Sommige reliëfs tonen Darius, gevolgd door de kroonprins Xerxes en beschermd door een baldakijn met daarboven het symbool van de god Ahuramazda.

Darius I was ook verantwoordelijk voor een van de beroemdste voorbeelden van 'crisiscommunicatie'. Hij was in 522 v.C. in nogal onduidelijke omstandigheden aan de macht gekomen. Het verslag hiervan vinden wij terug bij Herodotus.²⁵⁵ Bij zijn overlijden in 530 v.C. was Cyrus immers door zijn zoon Cambyses opgevolgd. Tijdens diens campagnes in Afrika wist de avonturier Gaumata,

die zich voor Cambyses' jongere broer Bardiya uitgaf, zijn plaats in te pikken. Het lijkt erop dat sociale en economische grieven de opstand onder Gaumata voedden. Om nog onduidelijke redenen pleegde Cambyses zelfmoord. Volgens Herodotus was hij waanzinnig geworden.²⁵⁶ De strijd om de troon barstte los en Gaumata werd vermoord door Darius en een kleine groep getrouwen. De bronnen zijn echter niet eensgezind over het verloop van de gebeurtenissen. In ieder geval wist Darius de macht naar zich toe te trekken. Herodotus verhaalt hoe Darius het koningschap had te danken aan een list van zijn stalknecht Oibares.²⁵⁷ Hij was geen lid van de Achaemeniden en bovendien veroorzaakte zijn staatsgreep zowat overal in het Perzische Rijk rellen en opstanden. De aanvang van zijn regeerperiode was op zijn minst nogal stormachtig. Daarom trof hij onmiddellijk maatregelen om zijn macht te legitimeren. Zo huwde hij onder meer de twee dochters van Cyrus de Grote. Maar veel belangrijker voor ons is zijn opmerkelijke communicatie. Zij moet voor de tijdgenoten opvallend zijn geweest. Herodotus vond ze in ieder geval bijzonder genoeg om ze te vermelden:

Overal in het land liet hij zijn macht voelen. Ten eerste liet hij een stenen beeld vervaardigen en dit opstellen, waarop een man te paard voorkwam en hij liet een inscriptie erop aanbrengen van de volgende inhoud: 'Darius, zoon van Hystaspes, heeft door de voortreffelijkheid van zijn paard (de naam stond erbij) en van zijn stalknecht Oibares het koningschap over de Perzen verworven.'²⁵⁸

Of dit beeld ooit werkelijk werd opgericht is absoluut niet zeker. Herodotus' verhaal over de list van Oibares wordt nogal eens onder de legenden gecatalogeerd. Belangrijker is echter dat het Herodotus was opgevallen hoe Darius van verscheidene communicatiemiddelen gebruikmaakte om zijn macht uit te drukken. Net als Cyrus liet Darius in zijn paleis te Persepolis drietalige opschriften aanbrengen zoals 'Darius, de grote koning, zoon van Hystaspes, een Achaemenide'.²⁵⁹ In 521 v.C. verkondigde hij zijn overwinning in een opschrift en een grote fries onbereikbaar hoog op de steile rotswand van de Behistunberg. Eenzaam en indrukwekkend rees deze 'woonplaats van de goden' op in de uitgestrekte vlakte bij het tegenwoordige Hamadan. De zo belangrijke weg die Mesopotamië met het centrum van het Perzische Rijk verbond, liep aan de voet ervan voorbij. Bovendien lag de berg dicht in de buurt van waar Darius en zijn metgezellen Gaumata hadden vermoord. Het opschrift in de belangrijkste talen van het rijk geeft uiteraard de versie van Darius zelf. Volgens de tekst waren er kopieën gemaakt die overal in het Perzische Rijk werden verspreid. Het was een verslag van veldslagen, liefst negentien in één jaar, om de opstanden overal in het rijk

p. 100: In Persepolis bouwde Xerxes met de genade van de grote Ahuramazda de 'Poort der Naties'.

te onderdrukken. Op de grote fries zien wij hoe Darius, geflankeerd door enkele soldaten, Gaumata vertrappelt. Voor Darius staan acht samenzweerders aan elkaar geketend, de handen op de rug gebonden en een touw rond de nek. Darius zal ook hen doden. Boven het tafereel zweeft de god Ahuramazda. Het opschrift verhaalt hoe de grote god aan Darius de koninklijke heerschappij schonk. De boodschap was voor de voorbijgangers duidelijk. Zijn regering stond onder de goddelijke bescherming van Ahuramazda. Bij het opschrift en de fries van Behistun kunnen we vragen stellen. Het kunstwerk was bedoeld om het koningschap van Darius I te legitimeren. Hij was geen natuurlijke troonopvolger. Ongetwijfeld heeft hij alles in het werk gesteld om afwijkende versies van de juiste geschiedenis de kop in te drukken. In ieder geval was er voor Darius veel aan gelegen om de goedkeuring van zijn onderdanen te verkrijgen. Vandaar dat hij in het Behistunopschrift en in andere inscripties sterk de nadruk legde op de waarheid en de zegen van Ahuramazda:

Bij de gunst van Ahuramazda ben ik een man die de waarheid liefheeft en de leugen verafschuwt. Het is niet mijn wens dat de zwakkere het slachtoffer wordt van de machtige; noch is het mijn wens dat de machtige man slachtoffer wordt van de zwakke. Wat juist is, dat is mijn wens, ik ben geen vriend van leugenaars.²⁶⁰

Onvermijdelijk stelt zich de vraag of Herodotus en andere historici nog over andere bronnen konden beschikken op het ogenblik dat zij hun geschiedenissen schreven. Na het overlijden van Darius zetten zijn opvolgers Xerxes, Artaxerxes I en Artaxerxes II de bouwwerken in Persepolis en ook in de andere steden voort. Tijdens het bewind van Xerxes (485-465 v.C.) werd de 'Poort van alle Naties' opgericht. Al de delegaties van de satrapieën die Xerxes in de imposante troonzaal ontving, moesten deze reusachtige doorgang, aan de oostzijde geflankeerd door twee kolossale stieren met Assyrische mannenhoofden, passeren als eerbetoon aan de vorst. Een groot opschrift op deze poort bevatte de volgende zin:

Koning Xerxes zegt: met de genade van Ahuramazda bouwde ik deze Poort van alle Naties. Veel andere bouwwerken die mooi zijn, zijn gebouwd in Persepolis, dat ik heb gebouwd en mijn vader heeft gebouwd. Alles wat gebouwd is en mooi lijkt, dat alles hebben wij gebouwd met de genade van Ahuramazda.²⁶¹

Terwijl het koningschap volgens Plato op dat ogenblik zijn meest extreme vorm bereikte, leed Xerxes in 480 v.C. bij Salamis een zware nederlaag tegen de Griekse vloot. Een jaar later volgde de beslissende nederlaag bij Plataeae.

3.2 Democratie en het ontstaan van de debatcultuur

De nederlaag tegen de Grieken hadden de Perzen in zekere zin te danken aan de overtuigingskracht van de Atheense politicus Themistocles. In 483-482 v.C. ontdekten de Atheners in het Lauriumgebied nieuwe zilvermijnen. Wat moest er met die onverwachte rijkdom gebeuren? Zou men die nieuwe opbrengsten onder de burgers verdelen of waren er dwingender zaken van algemeen belang? In de directe democratie van Athene besliste hierover de volksvergadering, waarin al de burgers zitting hadden. Het voorstel lag al ter tafel om aan iedere Athener tien drachmen uit te keren. Volgens Plutarchus was Themistocles de enige die een tegenvoorstel formuleerde. Wanneer wij de bronnen met elkaar confronteren, ontstaat er een levendig beeld van heftige debatten die tijdens de bijeenkomsten van de volksvergadering werden gevoerd. En ook dit debat over de besteding van de zilveropbrengsten was ongetwijfeld zeer geanimeerd. Wanneer Plutarchus enkele eeuwen later adviezen aan politici verstrekt, zegt hij over de Atheners dat zij eenvoudig woedend te krijgen zijn, maar ook gemakkelijk tot medelijden te bewegen. Bovendien zijn zij argwanend. Zij houden van schert-

Op de Pnyx met centraal de uitgekapte treden van het podium trachtten de sprekers de Atheense burgers te overtuigen van hun politieke standpunten.

sende redevoeringen en zijn ingenomen met diegenen die hen prijzen, maar ook met de spotters. Bovendien intimideren zij hun eigen magistraten.²⁶² Het volk toespreken was in Athene voorwaar geen gemakkelijke opdracht. Themistocles slaagde er uiteindelijk in de volksvergadering ervan te overtuigen om af te zien van het persoonlijke gewin en de zilveropbrengsten te investeren in de versterking van de haven en de verdere uitbouw van de eigen vloot.²⁶³ Achteraf bleek deze beslissing van cruciale betekenis.

De democratie in Athene had nood aan inspirerende en overtuigende redenaars, aan bezielend leiderschap. Zonder hen speelde de massa de hoofdrol. Het resultaat was doorgaans een gebrek aan politieke visie. In zijn biografie over Themistocles maakt Plutarchus in dit kader een erg belangrijke opmerking:

Men zou daarom eerder degenen moeten geloven die zeggen dat Themistocles een leerling was van Mnesifilos van Frearrhioi. Deze was geen retor of een van de zogeheten natuurfilosofen, maar hield zich bezig met wat toen 'sofia' ('wijsheid') werd genoemd (in feite politieke bekwaamheid en praktische intelligentie) en gaf die door als een leer die rechtstreeks van Solon afkomstig was. Na hem kwamen mannen die hieraan procestechiek verbonden en hun training niet meer richtten op praktische zaken maar op spreekvaardigheid, de zogenaamde sofisten. Met deze Mnesifilos ging Themistocles om toen hij al politiek werkzaam was.²⁶⁴

Plutarchus zegt in deze passage toch wel enkele belangrijke dingen. Met de opkomst en de ontwikkeling van de democratie ontstond tegelijk de behoefte om degelijk voorbereid aan het politieke leven deel te nemen en in de volksvergadering of voor de rechtbanken met succes het woord te kunnen nemen. Beslissingen werden immers niet door één man genomen. Zij kwamen integendeel tot stand in de volksvergadering waaraan alle burgers konden deelnemen. In de Atheense democratie moest men daarom een redevoering kunnen houden, discussies en twistgesprekken kunnen voeren, kunnen overtuigen! In de volksvergaderingen en voor de volksrechtbanken was diegene in het voordeel die de beste argumenten op de meest welsprekende wijze kon voordragen. Deze gedachte is niet voorbijgestreefd. Kort voor zijn overlijden beklemtoonde de beroemde Britse historicus Tony Judt 'hoe belangrijk communicatie is voor de res publica: communicatie is niet alleen het middel dat ons toelaat te leven, het is ook een stuk van wat samenleven betekent.'²⁶⁵ Toen in 476 v.C. in Syracuse de democratie werd ingevoerd, kende de stad volgens Cicero plots een explosie van processen over mistoestanden allerhande.²⁶⁶ In dat licht kunnen we ook het essay *Politieke adviezen* van Plutarchus zien, waarin hij een hele reeks raadgevingen

aan politici meegeeft.²⁶⁷ In de politiek verwierf alleen hij macht die anderen ervan kon overtuigen dat hij de beste was, dat hij de geschiktste was om verantwoordelijkheid te nemen. Zo'n man was Themistocles! Zo'n man was Pericles! Zo'n man was Demosthenes! Indien men geen virtuoos van het woord was, kon men een schitterende politieke loopbaan vergeten. In een gesprek met Socrates zegt Gorgias over de retoriek het volgende:

In staat te zijn om te overreden met het woord, zowel de rechters voor de Rechtbank als de raadslieden in de Raad, de burgers in de Volksvergadering, en in elke andere bijeenkomst die een staatsaangelegenheid is. Ja, dat kan ik u verzekeren, met dit vermogen in uw bezit is de dokter uw slaaf, is de gymnastiekleraar uw slaaf. En die zakenman van u zal blijken zaken te doen voor anderen, in plaats van voor zichzelf: voor u namelijk, die bij machte zijn te spreken en de massa's te overreden.²⁶⁸

De behoefte aan welsprekendheid was groot in Athene. Een antwoord op die behoefte kwam van de professoren in de retorica, de sofisten en de rondreizende geleerden. Zij boden in al de Griekse steden hun diensten aan om begoede jongemannen op te leiden in de wetenschappen en de welsprekendheid of om adviezen te verstrekken aan particulieren en politici. Want goed kunnen spreken in het publiek moet men leren. En ook begeleiding was vaak meer dan welkom. Zij waren dus geen wijsgeren in de strikte zin, maar veeleer practici, experts in public relations. In feite is er sedertdien niet veel veranderd. Nog steeds blijkt in de politiek de macht van het woord van uitzonderlijk belang, in die mate zelfs dat politici cruciale redevoeringen door communicatie-experten laten schrijven. Het is trouwens niet zonder reden dat in de Griekse geschiedschrijving redevoeringen een steeds belangrijker plaats zouden innemen. Naast de hogerge-noemde Gorgias zijn Protagoras, Hippias en Trasymachus wellicht de meest beroemde onder hen. Vooral Gorgias is voor de ontwikkeling van de Attische redekunst belangrijk geweest, terwijl Protagoras bevriend was met Pericles. Zij leerden de jongeren technieken aan die hen niet alleen in staat stelden de waarheid te achterhalen, maar die er ook op gericht waren steeds het eigen gelijk te halen. Het is niet belangrijk wie gelijk heeft, wel wie gelijk krijgt. Wat telt is de eigen argumenten en standpunten te doen zegevieren. Omdat zij voortdurend alles ter discussie stelden en tegenstellingen opzochten, beschouwde de goeemeente hen steeds gemakkelijker als een bedreiging voor de bestaande orde. Om die reden werden de sofisten vooral in conservatieve kringen al snel drogredenaars genoemd. Die conservatieven waren misschien ook vooral diegenen die het liefst de oude aristocratie hadden bewaard. *De wolken*, een komedie van

Aristophanes, vertolkt deze idee in ieder geval erg goed en zijn auteur is zo de beroemdste conservatieve criticus van de sofisten. Maar ook de rede *Tegen de sofisten* van de befaamde Attische redenaar Isocrates, die trouwens een leerling was van Gorgias en die hierin met de opleiding van de sofisten afrekende, mag er wel zijn. Fundamentele kritiek op de sofisten, op de communicatie-experten, kwam er van de kant van Plato. In zijn dialoog *Gorgias* debatteert hij bij monde van Socrates met Gorgias en zijn volgelingen over het wezen van de welsprekendheid als middel tot het verwerven van macht. In feite neemt hij het publieke optreden van de Atheense politici onder de loep. Het punt in zijn gedachten is dat politici niet geïnteresseerd zijn in wat goed is voor de bevolking, maar dat zij zich aanpassen aan de bevolking en hun beslissingen afstemmen op de wensen van de massa. De dramatische gebeurtenissen die tot de dood van zijn leermeester Socrates leidden, waren daar beslist niet vreemd aan. In *De wolken* had Socrates immers ten onrechte de naam gekregen de ergste van alle sofisten te zijn en dat was een van de oorzaken geweest dat men hem in 399 v.C. ter dood had veroordeeld. Het is door die kritiek van Plato dat de sofisten tot ver in de 19de en zelfs in de 20ste eeuw door Europese intellectuelen werden afgedaan als de negatieve vertegenwoordigers van de Griekse oudheid.²⁶⁹

In de Atheense politiek betekende overtuigingskracht in de volksvergadering dus macht. Een knap voorbeeld hiervan vinden wij bij Thucydides naar aanleiding van het begin van de Peloponnesische Oorlog. Sedert het einde van de Perzische oorlogen bestond er een grote rivaliteit tussen Sparta en Athene. Die werd veroorzaakt door de fundamentele politieke tegenstellingen tussen de beide steden die het voortouw hadden genomen in de twee grote machtsblokken van Griekenland. Sparta voerde de Peloponnesische bond aan, waartoe ook Corinthe hoorde. Athene was de leidende stadstaat in de Delisch-Attische zeebond. Ook de economische moeilijkheden tussen Athene en Corinthe speelden een zekere rol in het ontstaan van het conflict. In 432 v.C. liepen de spanningen pijsnel op. De Spartanen zonden een gezantschap naar Athene. Nadat zij hun ultieme voorstel aan de Atheners hadden overgemaakt, schetst Thucydides de situatie als volgt:

De Atheners belegden een volksvergadering en openden de discussie en besloten na een beraadslaging over alle punten een definitief antwoord te geven. Vele sprekers voerden het woord en verdedigden beide standpunten, sommigen dat de oorlog noodzakelijk was, anderen dat het besluit over Megara herroepen moest worden en niet aan de vrede in de weg moest staan. Daarna betrad Pericles, de zoon van Xanthippos, het spreekgestoelte, in die tijd de eerste man in Athene, de machtigste in woorden en daden.²⁷⁰

In die context van het publieke debat sprak Pericles een belangrijke rede in de Atheense volksvergadering uit. De komediedichter Aristophanes en later Plutarchus karakteriseren hem als een schitterend en overtuigend spreker die grote indruk op zijn toehoorders maakte.²⁷¹ Hij koos zijn woorden uiterst zorgvuldig en bedachtzaam. Dankzij Thucydides bleef de tekst bewaard.²⁷² Pericles' beleid was erop gericht een oorlog te vermijden, maar hij zag in dat de oorlog uiteindelijk onvermijdelijk was geworden. In deze politieke redevoering betoogde de redenaar dat de Spartanen eigenlijk geen onderhandelingen wensten, maar veeleer geschillen door oorlog wilden oplossen. Om die reden stelden zij ook onredelijke eisen, al leken het slechts bagatellen. Dan schetste Pericles de krachtsverhoudingen tussen de twee partijen, waarbij hij de overtuiging uitsprak dat Athene de strijd zou winnen. Pericles appelleerde aan het gevoel en de emotie van zijn toehoorders toen hij hen aanspoorde zich niet door angst te laten leiden, maar integendeel vastberadenheid te tonen. Hij hield de Atheense burgers de waarden voor ogen die hij belangrijk vond, zoals vrijheid en rechtvaardigheid. Die werden nu door de Spartanen bedreigd. Hij riep de grootsheid op van Athene en zijn vloot, van de polis waar eer belangrijk is. De voorvaderen hadden de Perzen verslagen en Athene gemaakt tot de stad die zij was. Hun taak was het nu aan het nageslacht een even groot Athene over te dragen.

Het was niet de enige redevoering van Pericles die Thucydides weergaf voor zover hij daartoe bij machte was.²⁷³ In dit kader is het belangrijk erop te wijzen dat de historicus diepgaand door de sofistiek werd beïnvloed. Dat uitte zich niet alleen in de rationele houding van de historicus. Hij putte bij de opbouw van zijn redevoeringen uit het hele arsenaal van retorische middelen die politici onder impuls van de sofisten in hun redevoeringen voor de raad of de volksvergadering gebruikten. Ook bediende Thucydides zich in de weergave van politieke debatten bijvoorbeeld geregeld van rede en tegenrede. Hiermee kon hij de argumenten op een rij zetten die werden gebruikt in een discussie om een bepaald standpunt toe te lichten en te laten aanvaarden. Geleidelijk ontwikkelde de redevoering zich tot een echt literair genre waarbij redevoeringen als dusdanig werden gepubliceerd. De *Panegyricus*, waarin Isocrates de lof zingt van de Grieken die tussen 500 en 479 v.C. de Perzische aanvallen afsloegen, is hiervan een mooi voorbeeld. En ook de theoretische beschouwingen hierover gaven aanleiding tot belangrijke handboeken. De Attische redenaar Antiphon (ca. 480-411 v.C.) bijvoorbeeld was erg belangrijk voor de theoretische ontwikkeling van de redekunst. Thucydides schatte hem erg hoog in.²⁷⁴ Als leraar in de welsprekendheid legde hij als eerste de opbouw van een juridisch betoog vast. Dit geschrift, *Rhetorikè* genoemd, ging echter verloren.

Wanneer het publieke spreken een middel is tot verwerving van macht, is het belangrijk dat de politicus die macht niet misbruikt en het democratische principe van geweldloosheid en respect voor andermans vrijheid geen geweld aandoet. Het zoeken naar waarheid is toch zo fundamenteel. Het is niet zo opmerkelijk dat juist Plato in zijn *Gorgias* of *Dialoog over de redekunst* en in zijn *Phaedrus* deze stelling innam, geschokt als hij was door de onterechte ver-

oordeling van Socrates.²⁷⁵ Daarom mag een opvoeding tot democratie zich niet beperken tot de kunst van de redevoering en het debat, maar moet de leraar de jongeman opvoeden tot verantwoordelijke burgerzin. Verantwoordelijke burgerzin is hier verbonden met de Griekse woorden 'aristos', 'de beste' en 'aretè', 'voortreffelijkheid' of 'deugd'. Het gaat om die persoon die door zijn rechtschapenheid algemene erkenning vindt en bijgevolg geschikt is om op een verantwoordelijke wijze leiding te geven. Plato vertolkt in deze dialogen dus een veel explicieter ethisch standpunt dan de sofisten deden. Aristoteles, die tussen 355 en 350 v.C. aan de Academia te Athene onderricht in welsprekendheid gaf, legde in zijn *Rhetorikè* in drie boeken hiervoor het fundament. Hierin schonk hij aandacht aan de grondslagen van de overreding en aan de uitdrukkingsmiddelen die men daarvoor nodig had, zoals woordkeus, woordorde en stijl. Ook bij hem is de invloed van de sofisten zichtbaar. Tegenover de *Gorgias* van Plato zien wij in de *Rhetorikè* van Aristoteles een radicale ommezwaai. Aristoteles formuleert hierin immers een ontwerp voor een nieuwe retorica. Die is niet alleen gebaseerd op de logische argumentatie. Ook de ethische en de psychologische grondslagen van de overreding komen aan bod, waarmee hij inspeelt op sommige ideeën uit de *Phaedrus* die Plato nooit verder heeft uitgewerkt. In 354-353 v.C. trad Demosthenes voor het eerst op als politiek redenaar. Wellicht was hij de belangrijkste vertegenwoordiger van de politieke redevoering, samen met Aeschines. Zij waren verbitterde tegenstanders die de Atheense politiek beheersten tijdens een van de meest dramatische tijdperken uit de geschiedenis van de stad. Demosthenes was de woordvoerder van de anti-Macedonische partij in Athene, terwijl Aeschines de Macedonische partij leidde. Toen Demosthenes zich verzette tegen de opdringerige machtsuitbreiding van Philippus II van Macedonië hield hij met de *Philippica* zijn bekendste politieke redevoeringen. Na de slag bij Chaeronea (338 v.C.), waarin het Atheens-Thebaanse bondgenootschap door het leger van Philippus werd verslagen, hield Demosthenes de lijkrede voor de gesneuvelde zoals Pericles had gedaan tijdens het eerste jaar van de Peloponnesische Oorlog. In 336 v.C. werd Philippus vermoord. Athene trachtte samen met de Thebanen opnieuw zijn onafhankelijkheid terug te winnen. Philippus' zoon, de jonge Alexander de Grote, greep vliegensvlug in en versloeg de Griekse coalitie. Toen te Athene het voorstel werd ingediend om Demosthenes te eren uit erkentelijkheid voor zijn verdiensten jegens zijn vaderstad, hield Aeschines een vlamme rede. Demosthenes verdiende immers geen erkenning aangezien zijn politiek grote rampen over Athene had gebracht. Liefst vier tot vijf uur bleef hij aan het woord. De repliek van Demosthenes mocht er zijn. Met zijn magistrale *Kransrede* dwong hij Aeschines in ballingschap te vertrekken.

Met de opkomst van de hellenistische staten op het einde van de 4de eeuw v.C. was het in Griekenland gedaan met de welsprekendheid in het openbare leven. Na de slag bij Chaeronea in 338 v.C. was de tijd van de autonome Griekse stadstaten immers voorbij. Door de veroveringen van Philippus II en Alexander de Grote werd de politiek gevoerd op het niveau van territoriale staten onder leiding van een vorst. Met de democratie was het afgelopen. De hellenistische

filosofen richtten zich meer op het leven en welzijn van de individuele mens. De Griekse filosofenscholen hadden met de jaren trouwens voor een groot gedeelte hun contact met de werkelijkheid verloren. Het vak retorica had zich weliswaar een plaats verworven in de opleiding van de jeugd, van handboeken of theoretische beschouwingen bleef echter nauwelijks iets bewaard.

Ondertussen zien wij in Rome een heel andere ontwikkeling. De macht van de stadstaat aan de Tiber breidde zich voortdurend uit en naarmate de belangstelling voor het politieke leven toenam, werd de welsprekendheid steeds belangrijker. Ontwikkelde Romeinen werden trouwens ook geacht de Griekse klassieken te kennen. Sedert ongeveer 170 v.C. vestigden Griekse retoren zich in Rome om er onderwijs in welsprekendheid te geven. Bij de aanvang rees er vanuit de meer conservatieve hoek wel wat verzet tegen deze ‘vergrieksing’. Zo kreeg Aulus Postumius Albinus, consul in 151 v.C. en auteur van een in het Grieks gestelde geschiedenis, van Polybius een veeg uit de pan wegens zijn slaafse verknochtheid aan de Griekse cultuur.²⁷⁶ De oprichting van echte retorenscholen liet nog een tijdje op zich wachten, maar geleidelijk aan ontwikkelde zich toch een rijke traditie van redenaars die werd ingezet met Marcus Porcius Cato Censorius Major (234-149 v.C.). De krachtige redevoeringen van deze stugge politicus en gevatte spreker genoten nog jaren na zijn dood een grote reputatie.²⁷⁷ De bekendste politieke redenaars van de 2de eeuw v.C. zijn ongetwijfeld Tiberius Sempronius Gracchus en Gaius Sempronius Gracchus. Vooral de laatste kon op een bijzonder meeslepende wijze spreken en hun invloed op het toenmalige politieke leven wekt bijgevolg geen verwondering. Tijdens de 1ste eeuw v.C. bereikte de welsprekendheid een hoogtepunt. Ongetwijfeld hadden de vurige politieke debatten op het forum en in de senaat daar veel mee te maken. Sommige sprekers zoals Publius Sulpicius Rufus waren volks en meeslepend en trachtten zo hun toehoorders te bespelen. Anderen zoals Gaius Aurelius Cotta waren veel soberder en ingetogener.

De meest vooraanstaande redenaar uit de Romeinse geschiedenis is ongetwijfeld Marcus Tullius Cicero. Hij was een meester van het woord. Hij bouwde zijn politieke loopbaan uit gedurende de laatste decennia van de republiek. Tijdens die woelige tijd speelde hij een bij momenten erg actieve en belangrijke rol. Met *De imperio Cn. Pompei* (*Over het commando van Cn. Pompeius*) hield Cicero in 66 v.C. zijn eerste belangrijke politieke redevoering. Hij verdedigde hierin het wetsvoorstel van de volkstribuun Manilius, dat de leiding van de militaire campagne tegen Mithridates overdroeg aan Pompeius. Vanaf de *rostra*, het spreekgestoelte op het Forum Romanum dat nagenoeg tegenover het senaatsgebouw lag, sprak hij de verzamelde toehoorders toe. En toen een zekere Quintus Hortensius Hortalus, op dat ogenblik een van de meest toonaangevende redenaars te Rome, zich tegen de toekenning van dit mandaat aan Pompeius verzette, was dat voor Cicero de gelegenheid om alle registers open te trekken. Het debat op het forum verliep geregeld erg geanimeerd en niet zelden raakten de gemoederen nogal verhit. Maar dat was niet alleen op het forum zo. Op 8

april 56 v.C. schreef Cicero in een brief aan zijn broer Quintus dat het er in de senaat even rumoerig aan toeging als op het forum.²⁷⁸ Van een dergelijke senaatzitting geeft Cicero in de brief aan Atticus van 25 januari 61 v.C. een verhelderend verslag:

*Verneem vooral dat ik niet werd uitgenodigd om eerst mijn mening te zeggen in de senaat: 'de vredesapostel van de Allobrogen' (Calpurnius Piso) kreeg de voorkeur, tot grote ontsteltenis van de aanwezige raadslieden. Ik liet mijn ontevredenheid niet blijken. Ik heb geen enkele reden om een verdorven man als hij te ontzien en voel mij vrij mijn politieke waardigheid tegenover hem te verdedigen. Ten andere, de tweede spreker heeft bijna hetzelfde gezag als de eerste en is minder afhankelijk van de welwillendheid tegenover de consul. De derde spreker was Catullus, de vierde, als het u interesseert, Hortensius. De consul zelf is een weetniet en een nietdeug, een van die potsierlijke spotters die niets hoeven te zeggen om de mensen te doen lachen en komischer zijn door hun gelaat dan door hun gepraat. Hij is onbekwaam om zich met staatszaken in te laten.*²⁷⁹

Het lijkt allemaal erg actueel. Trouwens, de afgunst en de intriges, ook eigen aan de moderne politiek, zijn in de brieven van Cicero nooit ver weg. En wanneer we er de politieke adviezen van Plutarchus op nalezen, stellen we vast dat in de antieke oudheid die animositeit eveneens een wezenlijk onderdeel uitmaakte van het politieke debat.²⁸⁰

In 55 v.C. schreef Cicero *De oratore* (*Over de redenaar*). Het is een schitterende dialoog over de kwaliteiten waarover een goede spreker moet beschikken. Met de dialoog *Brutus* van 46 v.C. schrijft hij een 'literatuurgeschiedenis' over de beroemdste Griekse en Romeinse redenaars. Van 46 v.C. dateert ook *Orator* (*De redenaar*). Hierin wordt het ideaal van de volmaakte redenaar geschetst. Uiteraard verdedigt Cicero in dit werk zijn eigen inzichten inzake retoriek. Hij trachtte in zijn werken welsprekendheid en filosofie met elkaar te verbinden. Daarmee gaf hij een antwoord op Plato, die de retorica in een erg negatief daglicht had gesteld. De *Philippische redevoeringen tegen Marcus Antonius* (44-43 v.C.) zouden de laatste politieke redevoeringen van Cicero worden. Hierin kloeg de redenaar tegenover de senaat en het volk de politieke ambities van Antonius aan. Maar ditmaal had de doorgewinterde politicus zich ernstig misrekend en de redevoeringen zouden hem fataal worden. Cicero was door het woord groot

geworden. Het woord was volgens Tacitus ook zijn ondergang geworden.²⁸¹

Wanneer Cicero als zowat de belangrijkste redenaar van de late republiek doorgaat, dan heeft dat in belangrijke mate te maken met het feit dat van hem zo veel geschriften en vooral redevoeringen bewaard zijn gebleven. Dat was echter niet voor alle politici het geval. Caesar bijvoorbeeld was niet alleen een geslepen politicus en een geboren veldheer, maar ook een meeslepend spreker. Een van zijn redevoeringen in de senaat bleef via Sallustius bewaard.²⁸² Cicero had net de samenzwering van Catilina bedwongen en beschikte over vernietigende bewijsstukken tegen de samenzweerders. In de senaat vond op 5 december 63 v.C. het debat plaats over hun bestraffing, waarbij de gekozen consul Silanus de doodstraf eiste. Hierna nam Caesar het woord. Hij pleitte voor een gevangenisstraf. Deze rede moet indruk hebben gemaakt. Plutarchus noemde hem naar aanleiding van deze tussenkomst een vaardig spreker²⁸³ en Cicero zelf hield klaarblijkelijk terdege rekening met hem. Het is duidelijk, Caesars tijdgenoten waardeerden zijn redevoeringen ten zeerste. Quintilianus wist trouwens nog het volgende:

Als Julius Caesar meer tijd voor het Forum gehad had, zou hij het als enige Romein tegen Cicero hebben kunnen opnemen; zo groot is zijn kracht, scherpzinnigheid en heftigheid, dat het duidelijk is dat hij met hetzelfde vuur heeft gesproken als waarmee hij oorlogen heeft gevoerd. Niettemin verfraaide hij dat alles met een verbazingwekkend smaakvolle stijl, iets waarop hij bij uitstek gespist was.²⁸⁴

Ook Tacitus, die nog verscheidene redevoeringen van Caesar had gelezen, maakte in zijn *Dialogo over de welsprekendheid* een vergelijkbare opmerking en noemde hem een briljant spreker.²⁸⁵ Zo komen we tot de vaststelling dat in het republikeinse Rome de toonaangevende politici doorgaans goede tot uitstekende sprekers waren.²⁸⁶ Wanneer we de geschriften uit deze periode doorlezen, ontmoeten we er in ieder geval nog een aantal. Met de regering van Augustus en de Julisch-Claudische dynastie komt er al spoedig een einde aan de hoge vlucht van de politieke welsprekendheid. De filosoof Seneca en de satiricus Petronius merkten dat beiden op. En Quintilianus zocht onder de titel *De causis corruptae eloquentiae* naar de oorzaken van de teloorgang van de welsprekendheid. Jammer genoeg is dit werkje verloren gegaan. De politieke omstandigheden waren in ieder geval danig veranderd. Hoewel Augustus er in zijn politieke testament prat op ging dat hij de res publica had hersteld, was zijn bewind niet meer dan een goed gecamoufleerde monarchie. Zelfs al bleef de senaat formeel het hoogste gezag vertegenwoordigen, in feite remden de keizers het recht op vrije meningsuiting af. Een senator die het lef had de keizer publiekelijk tegen te spreken, was niet langer zeker van zijn leven. Zo verhaalt de geschiedschrij-

ver Dio Cassius hoe keizer Domitianus in 91 n.C. de schoolredenaar Maternus ter dood liet veroordelen omdat hij in een rede tegen de tirannie was uitgevaren.²⁸⁷ Hierdoor verloor de welsprekendheid tijdens de 1ste eeuw n.C. haar prominente plaats in het openbare leven en verwerd zij tot een vaak steriele declamatie. Er waren nog wel de retorenscholen, die de welsprekendheid cultiveerden. In zijn *Institutio oratoria* geeft Quintilianus hiervan een goed beeld. Maar vooraanstaande intellectuelen zoals Seneca Major of Quintilianus, die een grote bewondering koesterden voor Cicero, waren zeker niet blind voor de tekortkomingen ervan. Voor Quintilianus was bijvoorbeeld het ethische aspect erg belangrijk. Welsprekendheid was immers meer dan een praktische vaardigheid. Het betekende dat men ook ontwikkeld en gecultiveerd was en er een hoogstaande levenswandel op na hield. De opleidingen waren trouwens doorgaans eerder gericht op de advocatuur. Tacitus had het in zijn *Dialoog over de welsprekendheid* nog niet zo slecht gezien. Reeds in de inleiding stelde hij zich zeer duidelijk de vraag hoe het toch maar kwam dat de redekunst tanend was. Van redenaars sprak men niet meer, alleen nog van advocaten, pleitbezorgers en procureurs.²⁸⁸ De oorzaken van het verval lagen volgens Tacitus niet alleen bij de opvoeding of bij de opleiding in de retoriek. Belangrijker volgens hem was de nieuwe staatsinrichting van het principaat. Misschien bracht de keizer wel rust, terwijl Cicero zijn grootste triomfen oogstte in een bijzonder gevaarlijke tijd vol chaos. Het boekje verscheen trouwens tijdens de regering van Trajanus, die de naam heeft een gematigd en rechtvaardig keizer te zijn. Maar er was geen vrijheid van spreken meer, geen ruimte voor het publieke debat. En vrijheid van spreken was toch het hoogste goed.²⁸⁹ In zijn *Annales* had hij vlijmscherpe kritiek geleverd op de staatsinstelling die Augustus had geïntroduceerd.²⁹⁰ Die kritiek weerklinkt ook in zijn *Dialoog*, zij het minder scherp. En zo fnuikte de nieuwe orde de eens zo bloeiende en krachtige redekunst. Plutarchus ten slotte mocht dan nog wel politieke adviezen geven en richtlijnen voor redenaars, maar eigenlijk deden zij nog weinig ter zake.

In de plaats van de politieke redevoering kwam de panegyricus, de lofredre op een nog levende keizer. Het was een heel nieuw fenomeen, voor Quintilianus overigens volstrekt overbodig. Maar het lot kan soms cynisch zijn. De schepper van het genre was Plinius Minor met zijn *Lofrede op keizer Trajanus*. Hij was de bekendste leerling van Quintilianus. Plinius hield deze redevoering in 100 n.C., toen hij het ambt van consul aanvaardde. Op alle mogelijke manieren wilde de auteur zijn lezers voorhouden dat Trajanus de ideale keizer was, de incarnatie van de oud-Romeinse maatschappelijke deugden. Maar eigenlijk is deze *laudatio* niet meer dan een steriele opeenstapeling van vleierij. Zij wordt gekenmerkt door een gezwollen taalgebruik gekoppeld aan een schraalheid van gedachten die zo eigen is aan het genre. Plinius kreeg nogal wat navolging tijdens de 2de en de 3de eeuw n.C.. De meeste panegyrici zijn echter verloren gegaan, met uitzondering van de hogergenoemde verzameling van lofredes door Gallische redenaars uit de 3de en de 4de eeuw n.C.. Van vrije meningsuiting en publiek debat was toen al lang geen sprake meer.

3.3 Parthenonheiligdom en de Atheense democratie²⁹¹

Na de Perzische oorlogen beseften de Atheners dat sterke verdedigingswerken noodzakelijk waren om hun geteisterde stad te beschermen. Vanaf 478 v.C. startten de bouwwerken die zowat 35 jaar zouden duren. Maar het waren vooral de tempels die de bezoekers met groot ontzag bewonderden. Omstreeks 75 n.C. schreef Plutarchus in zijn biografie van Pericles het volgende:

De uitbeelding van strijd tussen de Lapithen en de Centauren op de zuidzijde van het Parthenonheiligdom was ongetwijfeld de vertaling van de groeiende spanningen tussen Athene en Sparta.

Wat Athene echter de meeste vreugde en glans bracht en bij de rest van de mensheid de grootste verbazing wekte, het enige wat nog voor Griekenland ervan getuigt dat zijn befaamde macht en rijkdom van weleer niet gelogen zijn, dat was de bouw van gewijde monumenten [...] Des te groter is de bewondering voor Pericles' bouwwerken, omdat ze in korte tijd voor lange tijd gemaakt werden. Want elk ervan was in schoonheid onmiddellijk klassiek en oogt tot op de dag van vandaag zo fris alsof het juist vervaardigd is. Zo ligt over deze kunstwerken als het ware steeds een nieuwe bloei, waardoor hun aanblik onaangetaast lijkt door de tijd, alsof ze een eeuwige adem en een leeftijdsloze ziel bezitten.²⁹²

De tempels die ten tijde van Pericles werden gebouwd moeten op de antieken een diepe indruk hebben gemaakt. Het lijkt erop dat de heropbouw van de Akropolis, die door het Perzische leger in 481 v.C. met de grond was gelijkgemaakt, een van de belangrijke accenten was in het politieke programma van de Atheense staatsman. Maar Athene was niet de enige stad die van de Perzische legers te lijden had gehad. Ook in bijvoorbeeld de Ionische steden waren de verwoestingen tijdens de Perzische oorlogen catastrofaal. Volgens Plutarchus zou Pericles omstreeks 448 v.C. een congres hebben samengeroepen om te beraadslagen over de heropbouw van de heiligdommen die de Perzen hadden platgebrand en de offers die ze de goden tijdens de Perzische oorlogen hadden beloofd. Maar de staten kwamen niet bijeen, onder meer door een boycot van de Lacedaemoniërs.²⁹³ De Atheners lieten het niet aan hun hart komen. Na de verwoestingen van de Perzen hadden zij gedurende meer dan dertig jaar niets ondernomen, alsof zij niet goed wisten wat aan te vangen met de ruïnes die nog restten. In 447-446 v.C. startten eindelijk de bouwwerken op de Akropolis. Zonder twijfel was Pericles de grote bezieler ervan en hij volgde de werken actief op. De grootste architecten en kunstenaars heeft hij onder de arm genomen. Bijzonder aan het nieuwe Parthenonheiligtom, gewijd aan Athena Polias, de beschermgodin van de stad, hechtte hij veel belang. Het werd een schitterend project dat hij aan de architecten Ictinus en Callicrates en de beeldhouwer Phidias toevertrouwde. In amper veertig jaar werd de klus geklaard. Het was een opmerkelijke prestatie, temeer omdat het hele project bij de oppositie nogal omstreden was.²⁹⁴ Overleden in 429 v.C. maakte Pericles zelf de voltooiing echter niet mee. Het project van Pericles beperkte zich niet tot de Parthenontempel. De propyleeën,

de tempel van Athena Nike en het *Erechtheion* maakten ook deel uit van het bouwprogramma dat de totaliteit van de Akropolis omvatte. De propyleeën, een ontwerp van de architect Mnesicles, waren de monumentale en grandioze, maar tegelijk sobere toegangspoort tot het plateau waarlangs de processie van de Panathenaeën, het belangrijkste cultusfeest in Athene, passeerde. Voor de propyleeën aan de rand van de afgrond hoog boven de stad Athene stond de Ionische tempel van Athena Nike, een werkstuk van de architect Callicrates. Deze kleine elegante tempel ter ere van de zegevierende Athena was versierd met een doorlopende fries. Rondom Athena en de vergadering van de goden hebben de kunstenaars de strijd tussen de Grieken en Perzen verbeeld. En dan is er nog het complexe *Erechtheion* op de noordrand van de Akropolis dat tussen 421 en 406 v.C. werd gebouwd. Het contrast met de Parthenontempel, zowel in schaal als in structuur, kan nauwelijks groter zijn. Het is aan verschillende goden en heroën gewijd: Pallas Athene, Erechtheus-Poseidon en Hephaestus. Ook het graf van koning Cecrops en de heilige ruimte voor zijn dochter Pandrosus waren in het complex opgenomen. De kariatiden, de jonge meisjes in elegant gedrapeerde gewaden, ondersteunen schijnbaar moeiteloos het baldakijn aan de zuidkant van het *Erechtheion*. Heel de Akropolis werd dus aangepakt en alles suggereert een goed doordacht bouwprogramma. Komt daar nog bij dat boven op een kolossale zuil zowat veertig meter ten oosten van de Parthenontempel een monumentaal bronzen Athena-beeld stond dat ongeveer tussen 465 en 458 v.C. werd opgericht. Iedere zeevaarder die van Kaap Sunium naar de Piraeus voer, zag het constant voor zich terwijl de godin oog in oog stond met iedereen die de Akropolis besteeg. En onderaan, bij de agora, het politieke centrum van de stad waar de processie van de Panathenaeën vertrok, startte Pericles de bouw van de tempel van Hephaestus, de god van de handwerkslieden en de pottenbakkers. Toen op de agora de Atheense democratie in een bruisende dynamiek tot leven kwam, was de Akropolis het religieuze centrum van de stad. Beide werden verbonden door de Panathenaeïsche weg die vanuit de Dipylonpoort naar de Akropolis opsteeg. Op de agora lagen het *bouleuterion*, waar de raad van vijfhonderd (*boulè*) vergaderde, de *heliaia* of volksrechtbank, het *metroön*, het moederheiligtom waar ook het archief werd bewaard en het *strategion* of het militair hoofdkwartier, de kantoren van de magistraten enzovoort. Een van de meest kenmerkende architecturale vormen waren de stoa, langgerekte overdekte zuilenhallen met een gesloten achterkant. Doorgaans werden zij gebouwd op plaatsen waar veel mensen samenkwamen en boden zij tijdens de zomer een welgekomen beschutting tegen de hitte van de zonnestralen. Op het einde van de 5de eeuw v.C. waren er in Athene vier monumentale stoa. Een confidentiële ontmoeting was hier niet mogelijk. Zij waren immers bij uitstek plaatsen voor publiek debat over het reilen en zeilen in de politiek en kunnen zo in zekere zin worden bestempeld als bouwwerken van de democratie.

In het democratische Athene waren kunst en politiek nauw met elkaar verweven. Het is echter opmerkelijk dat deze kunst zich niet ten dienste stelde van individuele bewindslieden zoals Clisthenes of Pericles. De Atheners hadden

naast een grote angst voor de tirannie klaarblijkelijk ook een zekere vrees voor misbruik van het beeld. Wanneer zij Harmodius en Aristogiton als symbolische stichters van de Atheense democratie eerden met een schitterende sculptuur op de Atheense agora, moeten we voor ogen houden dat deze twee mannen, nu zij overleden waren, geen enkele politieke bedreiging meer vormden. Hun beeld was een vorm van herinnering, van mythologisering, van toewijding aan een nieuw staatsbestel. Gepersonaliseerde kunst vormde echter een potentiële bedreiging voor de democratie omdat publieke beelden van het individu mogelijk leidden tot publieke macht en de misbruiken die daarbij hoorden. Terwijl het schervengericht de Atheners moest beschermen tegen het sluipende gif van een eventuele tirannie, werden sculpturen van vooraanstaande politici op openbare plaatsen bestempeld als blasfemie tegen de democratie. De meeste beelden van Atheense staatslieden werden trouwens postuum gemaakt. Met deze overwegingen moest Pericles voortdurend rekening houden. Zijn politieke tegenstanders zouden het beslist niet nalaten hem aan te vallen op grond van misbruik van beelden voor politieke doeleinden.²⁹⁵ In dat licht tekent zich de kunst in de Atheense democratie van de 5de eeuw v.C. af.

De Parthenontempel, die hoog boven de Akropolis uitsteekt, onderscheidde zich door zijn visuele harmonie, door zijn zorg voor het detail en voor de optische correcties, door zijn streven naar perfectie. De gevel van de Parthenontempel, acht zuilen die het schitterende fronton ondersteunden, moest de vernedering door de Perzen en de plundering van Athene doen vergeten en tegelijk de groeiende macht van de stad symbolisch uitdrukken. Bij helder en zonnig weer was de tempel van heinde en ver duidelijk zichtbaar. Alleen al door zijn ligging illustreerde dit magistrale monument de dominantie van Athene en Pericles was zich er zeker bewust van.²⁹⁶ Het feit dat het Parthenonheiligtom de grootste tempel van Griekenland was, is minder belangrijk dan het gegeven dat dit project het resultaat was van een intense samenwerking tussen politici, architecten en kunstenaars. Centraal hierin stond het reusachtige beeld van Athena Parthenos, dat zelfs het concept van de tempel lijkt te bepalen. De sculptuur zelf ging verloren, maar bleef bekend dankzij enkele literaire getuigenissen²⁹⁷ en een aantal kopieën. Het heiligdom was rijkelijk versierd met talrijke sculpturen die onder de artistieke leiding van Phidias werden vervaardigd. De lof van Plinius aan zijn adres is niet gering. Onder meer het schild van de godin trok zijn bijzondere aandacht. Op de gewelfde rand ervan beeldde Phidias de strijd van de Amazonen uit. Theseus speelde hierin een glansrol. Op het gebogen oppervlak van het schild ontplooidde zich het strijdgewoel tussen de goden en de giganten. Op de sandalen van de godin vochten de Lapithen en de Centauren verbeten om de overwinning. Essentieel is dat deze drie strijdscènes de zege symboliseren op het barbaarendom, in het bijzonder op de Perzen, terwijl Theseus in de traditie wordt voorgesteld als de grondlegger van de Atheense democratie.²⁹⁸ Op de sokkel ten slotte was de geboorte van Pandora, in het bijzijn van twintig goden, uitgebeeld. Athena overlaadde haar volgens de mythe bij die gelegenheid met alle vrouwelijke deugden. De frontonbeelden

bleven wel bewaard, maar hun toestand is deplorabel. Op het westelijk fronton was de strijd tussen Athena en Poseidon te zien. Door haar overwinning werd Athena de beschutsgodin van de stad waarvoor zij vrede en welvaart garandeert. Het oostelijk fronton stond in het teken van de geboorte van Athena. De goden heten haar welkom: de duisternis verdwijnt, een nieuwe dag breekt voor Athene aan.²⁹⁹ Een treffender beeld had men niet kunnen kiezen. De Parthenontempel was oorspronkelijk ook versierd met 92 metopen. Ze bleven lang niet allemaal bewaard. Het is echter wel duidelijk dat een aantal thema's die reeds elders in de versiering aan bod kwamen, ook hier weer opduiken. Dat geldt onder meer voor de Amazonenstrijd, de gevechten tussen de goden en de giganten. Ook de strijd tussen de Lapithen en de Centauren komt opnieuw aan bod. Maar door de aanwezigheid van Ixion, de gemeenschappelijke stamvader van de Lapithen en de Centauren, verwijzen deze metopen niet zozeer naar de oorlog tussen de Grieken en de Perzen. Het lijkt hier eerder te gaan om een gevecht tussen verwanten. En dan kunnen we onmiddellijk denken aan de groeiende spanningen tussen de Atheners en de Spartanen, aan de Peloponnesische oorlogen die alarmerend dichtbij kwamen toen met de bouw van de Parthenontempel werd gestart. Er is ook een zeldzaam thema uit de Griekse beeldende kunst te vermelden: de *Iliupersis*, die in enkele noordmetopen wordt uitgebeeld. De *Iliupersis* verhaalt, zoals de titel zegt, de dramatische gebeurtenissen bij de verwoesting van Troje. De oorspronkelijke Griekse tekst van dit epos ging verloren. Gelukkig verwerkte Vergilius dit verhaal eeuwen later in de tweede zang van zijn *Aeneis*, waarin Aeneas tijdens een gastmaal Dido en de Carthagers vertelt over de ondergang van Troje en zijn wedervaren sedertdien. In de keuze van dit thema zien we opnieuw het Pericleïsche ideaal van de Griekse weerbaarheid tegen de barbaren geïllustreerd. Maar nog een ander gegeven is belangrijk: voor Pericles was het thema dubbel interessant omdat het huis van de Alcmaeoniden, waartoe hij behoorde, tot Nestor kon worden teruggevoerd. Ten slotte is er nog de 160 meter lange *cella*-fries met slechts één thema, namelijk de feestelijke optocht tijdens de Grote Panathenaeën, het grootse vierjaarlijkse feest ter ere van de beschermgodin Athena Polias waaraan alle vrije Grieken mochten deelnemen.

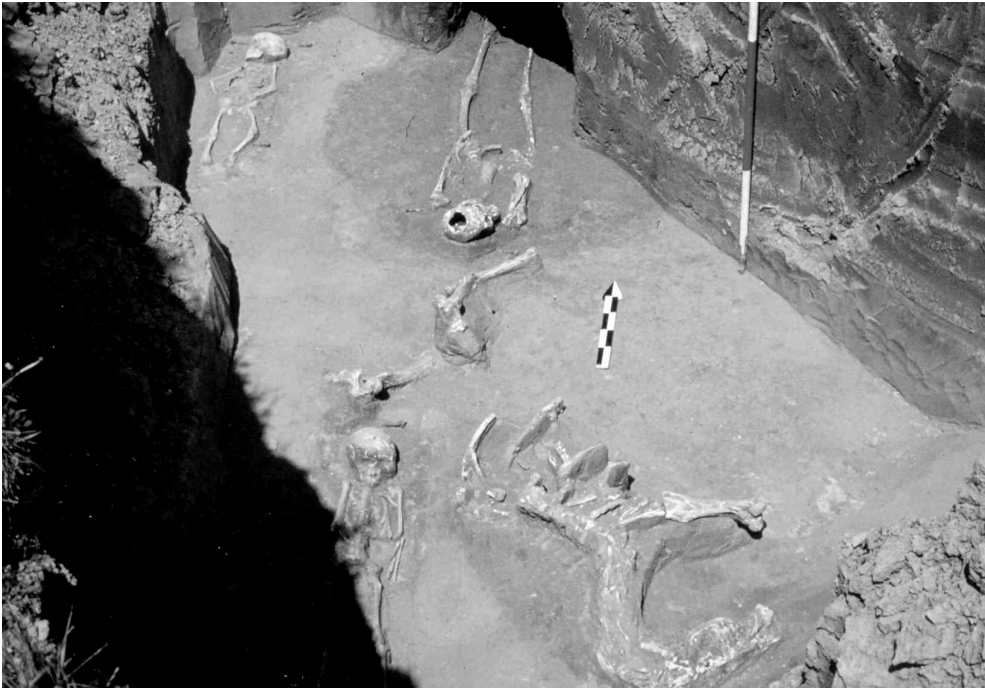
De monumentale Griekse heiligdommen zoals de Parthenontempel en de andere tempels binnen de *temenos* (heilige ruimte) van de Akropolis dienden hoofdzakelijk de polis-religie. De gewone Atheners bezochten dergelijke grote tempels vermoedelijk niet, maar zij vereerden hun goden op kleine huistaren of bij de haard. Vergeten wij niet dat er op de grote politieke en militaire momenten in religieuze rituelen werd voorzien en dat belangrijke godsdienstige manifestaties zoals de Panathenaeën van staatswege werden georganiseerd. Het is dus nauwelijks te verwonderen dat dit heiligdom zo sterk verweven is met de Atheense politiek en de idealen van Pericles. Na de Griekse overwinning op de Perzische legers legt Athene zijn hoop in een nieuwe maatschappij. Die nieuwe maatschappij wordt gedragen door democratie en samenwerking. Gezag en macht komen voort uit het volk en staan ten dienste van het volk. Dit democratische ideaal regelt niet alleen de betrekkingen tussen de burgers en hun polis,

maar ook de betrekkingen tussen de verbonden Griekse steden onderling, die samen ijveren voor een pan-Helleense samenwerking. In de geboorte van de godin Athena schuilt een nieuwe toekomst. Onder haar hoede zal alles veranderen. Zij is immers een winnares die de verenigde Grieken tegen barbaarse indringers naar de overwinning leidt. Athena is zo de beschermster en de weldoenster voor Athene en zijn bondgenoten.

Natuurlijk moet een kritisch burger voor ogen houden dat er een wezenlijk onderscheid bestaat tussen communicatie enerzijds en de werkelijkheid anderzijds. Dat was niet anders in Athene. Het hoge ideaal van de democratie waar Pericles zo van droomde, bleek bij momenten niet meer dan één grote chaos waarin allerhande vormen van opportunisme en demagogie veel sterker op de besluitvorming wogen dan het kritisch onderzoek en de bijbehorende discussie. Dertig jaar na de dood van Pericles mocht Socrates dat aan den lijve ondervinden toen hij tot de gifbeker werd veroordeeld omdat hij zich consequent het recht voorbehield de maatschappij waarin hij leefde kritisch te bevragen. Dat Plato dus ernstige bedenkingen had bij de Atheense democratie, is niet te verwonderen. En ook bij het ideaal van de pan-Helleense samenwerking mogen gerust enkele vraagtekens worden geplaatst wanneer we het wedervaren van de Samiërs in overweging nemen. Omdat zij zich niet wilden schikken naar de regels van de Delisch-Attische zeebond, waarover Athene de leiding had, werden zij in 440 v.C. door Pericles zelf hardhandig onderworpen en verloren zij hun autonomie.

3.4 Onder historici en journalisten

We kunnen ons de vraag stellen of de geschiedschrijvers uit de oudheid nog een actuele relevantie hebben. Per slot van rekening schreven zij hun verslagen zowat tweeduizend jaar geleden neer. Maar wanneer we door de Grieks-Latijnse historiografie dwalen, valt het op hoe de hedendaagse journalisten zich gelijkaardige, ja zelfs identieke vragen stellen als hun ‘collega’s’ eeuwen geleden. In het eerste hoofdstuk zagen wij hoe in de Ionische steden tijdens de 7de en de 6de eeuw v.C. de wil ontstond oorspronkelijk onderzoek te doen en hiervoor een aangepaste methode te ontwikkelen. Toegepast op de geschiedschrijving zouden we kunnen spreken van het ontstaan van de historische kritiek. Voor het echter zover was, moesten de Grieken afrekenen met de mythen, al die verhalen waarin het goddelijke en het menselijke zo sterk waren verweven. In de mythologie lag het begin van de geschiedenis. Zowel de homerische epen als de didactische poëzie van Hesiodus (ca. 700 v.C.) getuigen in zekere zin van een ontluikend historisch bewustzijn. De geschiedschrijving is dus niet plotseling uit het niets opgedaagd. Maar het kostte de Grieken wel grote moeite om zich van de mythen los te maken. Hecataeus van Milete neemt hier door zijn kritische houding een belangrijke plaats in. De rationele manier waarop hij echter met

de mythe omgving was nog erg banaal.³⁰⁰ Het feit dat de wegen van de mythen en de geschiedenis zich definitief scheidden, betekende trouwens geenszins dat het bovennatuurlijke plotsklaps uit de geschiedschrijving was verdwenen. Nog in de 4de eeuw v.C. worstelde bijvoorbeeld Ephorus, die toch de ‘mythische’ periode uit zijn historische werk had buitengesloten, met Apollo en het orakel van Delphi. Dat ontlokte Strabo drie eeuwen later de volgende opmerking :

Wat kan er nu meer ‘mythisch’ zijn dan Apollo die de boog hanteert, die figuren als Tityus en Python bestraft, die van Athene naar Delphi trekt en de hele wereld bereist? Als Ephorus dit niet als mythe beschouwde, waarom moest hij dan de mythische Themis een vrouw noemen en de mythische Draak een mens, tenzij hij het genre van de mythe en dat van de geschiedenis wilde vermengen?³⁰¹

Het verschil tussen antieke geschiedschrijvers en hedendaagse oorlogscorrespondenten is eigenlijk niet zo groot. Restanten van een slagveld bij Tongeren (4de eeuw n.C.). (PGRM)

Bijna 2500 jaar geleden legde de Griekse historicus Herodotus van Halicarnassus, de vader van de geschiedenis, behoedzaam de basis voor onze geschiedschrijving. Zijn werk wordt doorgaans naar de aanvangswoorden ‘*historiè̄s apodexis*’, vertaald als ‘uiteenzetting van het onderzoek’, *Historiae* genoemd. Herodotus was een rusteloos reiziger. Het grootste gedeelte van zijn bronnen verzamelde hij tijdens zijn reizen. De mondelinge mededeling speelde, net als vandaag bij journalisten, in zijn onderzoek een grote rol.³⁰² De kritiek die hij op zijn bronnen toepaste, was nog erg onsystematisch. En ook de invloed van de mythen was nog sterk aanwezig. Toch was zijn werk een grote sprong voorwaarts ten opzichte van Hecataeus van Milete. Met Herodotus ontstond een hele traditie van kritisch onderzoek gedragen door talloze historiografen. Bekommerd om de waarheid gaven zij geleidelijk aan vorm aan onze historische methode. Omzichtig omgaan met de bronnen, ze bevragen en toetsen, controleren of zij strookten met de waarheid, dat was de boodschap! Ranuccio Bianchi Bandinelli³⁰³, een van de grootste Italiaanse archeologen van de 20ste eeuw en een overtuigd antifascist, noemt de capaciteit tot historisch begrip en het uitwerken van een historische methode een van de meest belangwekkende en precieze voortbrengselen van de cultuur. Die werden niet in één keer verworven maar stap voor stap, terwijl de resultaten van die geleidelijke vooruitgang voortdurend moesten worden verdedigd tegen de onwetendheid, de bedreigingen van het dogmatisme en het irrationalisme onder al zijn vormen.

De geschiedschrijvers uit de Grieks-Romeinse oudheid hebben schitterende teksten geschreven over hoe een kritisch onderzoek van de bronnen moest gebeuren. Deze teksten zijn des te belangrijker omdat zij aan het begin van de traditie staan. Voor journalisten zijn zij bovendien buitengewoon interessant omdat zij vaak handelen over de problematiek van ooggetuigenverslagen. Welke tekst zou bijvoorbeeld meer relevant zijn dan de volgende van Thucydides, die een uitvoerig relaas over de Peloponnesische oorlogen schreef?

Zo weinig moeite geven zich de mensen bij het onderzoek naar de waarheid; liever wenden zij zich tot wat het eerst voor de hand ligt. Toch zal men, als men de genoemde argumenten die ik naar voor gebracht heb ten naaste bij aanvaardt, het niet ver mis hebben en geen geloof schenken aan de overdreven voorstellingen van de dichters, zoals zij deze dingen hebben bezongen, noch aan de verhalen van de geschiedschrijvers (logografen), die liever het oor willen strelen dan de waarheid vermelden, onbewijsbare dingen die geen geloof verdienen en in de loop van de tijd tot het rijk der sagen zijn overgegaan. Men moge overtuigd zijn, dat de feiten berusten op de duidelijkste gegevens,

toereikend voor zover het verre verleden dat mogelijk maakt. Wat deze oorlog betreft, hoewel de mensen steeds de oorlog waarin zij op het ogenblik vechten voor de grootste houden, maar wanneer hij opgehouden is, terugkeren tot hun bewondering van het verleden, toch zal men zien, als men let op de feiten zelf, dat dit de grootste van alle oorlogen is geweest.

Wat de redevoeringen betreft, die de sprekers ieder hebben gehouden vlak voor of gedurende de oorlog, het was moeilijk het gesprokene precies te onthouden, zowel voor mij wat ik zelf heb aangehoord als voor de anderen die mij verslag uitbrachten. Wat naar mijn mening ieder in de gegeven omstandigheden ongeveer moest zeggen, dat is door mij weergegeven, terwijl ik mij zo dicht mogelijk hield aan de algemene strekking van het werkelijk gesprokene. De feitelijke gebeurtenissen van de oorlog heb ik mij tot taak gesteld op te schrijven, niet volgens de inlichtingen van de eerste de beste en ook niet zoals ze mij voorkwamen, maar slechts dat, waarbij ik zelf tegenwoordig was of wat ik van anderen na zo zorgvuldig mogelijk onderzoek over ieder geval ben te weten gekomen. Het was moeilijk de waarheid te vinden omdat ooggetuigen niet hetzelfde zeiden naarmate zij sympathie voor een van de beide partijen of geheugen hadden.³⁰⁴

Dit is een revolutionaire tekst die nog lang zou nawerken. Onder meer Lucianus van Samosata (120 - na 180 n.C.) had deze tekst ongetwijfeld gelezen.³⁰⁵ Terwijl wij Herodotus met een gerust gemoed de eerste werkelijke geschiedschrijver kunnen noemen, is Thucydides, die een generatie jonger was, de eerste die de wetenschappelijke geschiedenis beoefende en die een methode van fundamentele historische kritiek creëerde. Zijn methodekapittel is werkelijk fenomenaal en een van de opvallendste elementen in zijn uiteenzetting is de nadruk die hij legt op de eigen waarneming en op het grote belang van betrouwbare ooggetuigen. Hij maakt een onderscheid tussen het feitelijk gebeuren enerzijds en de redevoeringen van de lieden die in dit gebeuren een leidende rol speelden anderzijds. Hij verwijst naar het gezag en de herkomst van zijn bronnen, naar objectiviteit en nauwkeurigheid. Hij confronteert de verschillende meningen en voegt er in één adem aan toe dat een kritisch onderzoek een ernstige en tijdrovende opdracht is. In zijn beschouwingen over zijn informatiebronnen ging deze historicus veel verder dan Herodotus, die nochtans ook een grote waarde hechtte aan de be-

trouwbaarheid van zijn zegslieden. Zijn verantwoording toont aan hoezeer de auteur zich bewust was van de moeilijkheden om een objectief relaas te schrijven. Thucydides maakte de Peloponnesische oorlogen actief mee. Hij was een ooggetuige, een oorlogsverslaggever. Het was zijn bedoeling als geschiedschrijver om de vinger op de wond te leggen.³⁰⁶ De houding die de geschiedschrijver zich hier als vakman oplegt, is perfect van toepassing op de hedendaagse oorlogsverslaggeving, en bij uitbreiding op de journalistiek zelf. De kwaliteiten van Thucydides als historicus waren ook de antieke geschiedschrijvers opgevallen. Onder meer Dionysius van Halicarnassus wijdde op het einde van de 1ste eeuw v.C. een essay aan deze auteur en nam hierin ook het complete methodekapittel op.³⁰⁷ Lucianus van Samosata preeft Thucydides in zijn boekje over geschiedschrijving als het voorbeeld voor de geschiedschrijver.³⁰⁸ Indien er gereede twijfel zou bestaan aangaande de relevantie van de antieke geschiedschrijvers, dan schenkt Thucydides met deze passage een duidelijk en pasklaar antwoord.

De Griekse historici na Thucydides zagen zich voor een onmogelijke opgave geplaatst. Hoe evenaar je immers een monument? Het is daarbij jammer dat het oeuvre van zovele historici slechts fragmentarisch werd overgeleverd. Nagenoeg heel het historische werk van onder meer Aristoteles, toch wel een van de meest geniale geesten van de oudheid, is verloren gegaan. Zijn invloed op de ontwikkeling van de geschiedschrijving kan vermoedelijk nauwelijks worden overschat. Wel bewaard bleven de geschriften van Xenophon. Hij behandelde in zijn *Hellenica* de Griekse geschiedenis vanaf 411 v.C., het ogenblik waarop het relaas van Thucydides stopte, tot de slag bij Mantinea in 362 v.C.. Ook hij streefde objectiviteit na, maar hoe verdienstelijk ook, zijn historische geschriften haalden nergens het niveau van die van zijn illustere voorganger. De verklaring hiervoor ligt onder meer in de persoonlijke geschiedenis van de man. Hij was immers niet alleen een ooggetuige. Verbannen uit Athene vocht hij ook samen met de Spartanen tegen een coalitie van Atheners, Boeotiërs en Corinthiërs. Klaarblijkelijk speelde zijn sympathie voor Sparta en koning Agesilaüs hem parten. Verslaggeving en eigen wedervaren waren bij Xenophon nauw verweven. Wellicht is het daarom beter dat je dit werk als een soort memoires beschouwt, net zoals zijn *Anabasis* of de *Tocht van de tienduizend*.

Polybius zet met zijn *Historiën*, waarin hij de opgang van Rome uiteenzette, een nieuwe stap in de geschiedschrijving. Onder de antieke historiografen heeft hij wellicht het meest breedvoerig zijn historische methode en geschiedkundige inzichten toegelicht. Niet zelden zette hij zijn opvattingen uiteen in een polemiek met andere geschiedschrijvers. Hij was niet alleen een overtuigd voorstander van de universele geschiedenis, omdat men alleen hierdoor betrouwbare kennis en inzicht verwerft in de historische ontwikkelingen die onderling vervlochten zijn.³⁰⁹ Voor hem, net als voor Thucydides en andere historiografen trouwens, moest geschiedenis ook dienstbaar zijn: *pragmatikè historia*. Thucydides achtte zijn geschiedwerk nuttig voor de gemeenschap, voor het nageslacht. Polybius lijkt echter verder te gaan, getuige de inleidende woorden bij zijn Romeinse geschiedenis:

Geen van de geschiedschrijvers die mij zijn voorgegaan, heeft nagelaten de lof van de geschiedenis te zingen. Was dat wel het geval, dan zou het misschien nog nodig zijn iedereen ertoe aan te sporen bij voorkeur geschriften als deze ter hand te nemen en te bestuderen: geen meer voor de hand liggende les voor de mensheid dan de kennis van vroegere gebeurtenissen! Niet maar een klein aantal schrijvers zegt dit, in bescheiden bewoordingen, nee, vrijwel allen zien daarin de uitgangspunten en het doel van de geschiedschrijving. De meest betrouwbare opleiding en training voor het optreden in de politiek is naar hun inzicht de les die uit de geschiedenis valt te trekken.³¹⁰

Voor wie een loopbaan in de politiek ambieert, is de kennis van vroegere gebeurtenissen een uitzonderlijk goed. Dat de auteur dit al in de eerste zinnen van zijn inleiding poneert, kan tellen. Hoe Polybius dat zag, legt hij verder omstandig uit. Pragmatische geschiedenis gaat voortdurend over nieuwe dingen, over politieke, militaire en diplomatieke feiten uit de eigen tijd en het recente verleden. Bovendien hebben volgens Polybius wetenschap en kennis een grote vooruitgang geboekt, waardoor voortdurend nieuwe inzichten mogelijk zijn. Hij zal zich dus niet bezighouden met trivia allerhande waarin weetgierige snuffelaars doorgaans zijn geïnteresseerd. Hij richt zich integendeel op één soort lezers, namelijk zij die voor de politiek interesse hebben, zij die een politieke en militaire functie waarnemen. Zij kunnen uit zijn historische werk nieuwe kennis verwerven en op die wijze in de toekomst gepaste en correcte beslissingen treffen.³¹¹ Polybius' overzicht over bijvoorbeeld de ontwikkeling van de politieke regimes en de kringloop van staatsvormen past wonderwel in dit kader. En het is ook niet verwonderlijk dat hij in het zesde boek ruime aandacht besteedt aan de Romeinse staatsvorm en het leger. Opdat geschiedenis een nut zou hebben, moeten er twee basisvoorwaarden worden vervuld. Op de eerste plaats moet de geschiedenis methodisch sterk onderbouwd en waarheidsgetrouw zijn. Dat wordt gewaarborgd door een strenge ondervraging van de getuigen en de persoonlijke ervaring of waarneming van de geschiedschrijver. Bovendien mag ze niet beperkt blijven tot een louter feitenrelaas, tot een beschrijving van de gebeurtenissen zelf. Zij moet integendeel verbanden leggen, onderlinge samenhangen blootleggen. 'De geschiedschrijver moet zich afvragen waarom, hoe en met welk doel de dingen gedaan werden en of de afloop ervan in redelijkheid te verwachten was', aldus Polybius.³¹²

Wanneer een auteur een bijzondere aandacht heeft voor de geschiedenis van de eigen tijd, is het soms goed om zijn plaats in de maatschappij te kennen. Na de Romeinse overwinning bij Pydna in 168 v.C. behoorde Polybius tot de

duizend gijzelaars die naar Rome werden getransporteerd. Hier werd hij nauw bevriend met Publius Cornelius Scipio Aemilianus, die hij vergezelde tijdens zijn reizen en militaire expedities. Zo was hij ook getuige van de Romeinse verwoesting van Carthago en Corinthe in 146 v.C.. Deze Scipio Aemilianus leidde ook de conservatieve oppositie tegen de hervormingen van de Gracchi. Van Polybius weten wij ondertussen dat hij niet zo hoog opliep met de directe democratie.³¹³ Zijn lof voor onder meer de leden van de Gens Cornelia, waartoe Scipio Aemilianus hoorde, toont goed aan hoe hij zich soms door zijn sympathieën en overtuigingen liet leiden.³¹⁴ Bij momenten ging dat erg ver. Zo viel Polybius Aulus Postumius Albinus niet alleen wegens zijn al te grote voorliefde voor de Griekse cultuur frontaal aan, maar beschuldigde hem ook van lafheid en manipulatie.³¹⁵ Inmiddels weten wij dat Postumius Albinus in 155 v.C. voorzitter was van de debatten in de senaat waarin over het lot van de duizend gijzelaars werd beraadslaagd.³¹⁶ Hij zou er persoonlijk voor hebben gezorgd dat de vrijlating geen doorgang vond. Polybius heeft het hem in ieder geval erg kwalijk genomen.

Ondertussen zien wij een groeiende verwevenheid ontstaan tussen politiek en geschiedschrijving. Sedert het overlijden van Polybius werd de politieke situatie te Rome er beslist niet eenvoudiger op. Tussen de verschillende politieke partijen te Rome bestonden grote spanningen. Symptomatisch voor die moeilijke tijd was 'de Catilinarische samenzwering' in 63 v.C.. In zijn boekje hierover gaf Gaius Sallustius Crispus (86-35 v.C.) zijn pessimistische visie op de Romeinse maatschappij. De volgende passage uit *De Catalinarische samenzwering* is bijzonder illustratief:

Als jongeman voelde ik mij aanvankelijk, zoals bijna iedereen, aangetrokken door de politiek. Er was daar veel wat mij tegenstond. Want in plaats van eergevoel, correctheid en integriteit golden daar schaamteloosheid, corruptie en inhaligheid. Innerlijk wees ik deze dingen weliswaar van de hand, onbekend als ik was met de kwalijke praktijken, maar te midden van zoveel immoraliteit bleef mijn jeugdige zwakte toch in de greep van ambities. En hoewel ik mij verre wilde houden van de kwalijke levenswandel van de anderen, raakte ik door mijn zucht naar roem evenzeer als de rest ten prooi aan roddels en afgunst.³¹⁷

Ook voor de moderne lezer klinken deze persoonlijke bedenkingen zeer actueel. Politieke macht corrupteert en je moet van erg goeden huize zijn om hieraan te weerstaan. Sallustius herleidt op die wijze het politieke bedrijf grotendeels tot een morele aangelegenheid. Net als de maatschappij wordt de politiek gekenmerkt door verval. Het ontstaan van de politieke partijen, die elkaar met alle

mogelijke middelen bekampen, en het spanningsveld tussen de *optimates*, de partij van de senaat, en de *populares*, de partij van het volk, leidde tot de teloorgang van de *concordia*. De samenzwering van Catilina is hiervan een symptoom en de situatie zou alleen maar erger worden. Die woelige 1ste eeuw v.C. gaf het ontstaan aan een reeks geschriften waarin politici commentaar leverden en hun programma toelichtten. De grens tussen geschiedkundig werk, memoires en politiek pamflet werd erg dun.³¹⁸ Dat komt bijzonder sterk tot uiting bij Caesar, een politicus pur sang. Hij was mateloos ambitieus en ook bereid alles en iedereen aan die ambitie ondergeschikt te maken. In zijn opmars naar de absolute macht was zijn overwinning in de Gallische oorlogen (58-51 v.C.) van cruciaal belang. Zijn leger was aan hem verknocht. Zijn financiële middelen waren onuitputtelijk en lieten hem toe zijn politieke ambities te financieren. Gedurende het hele jaar 51 v.C. was de oppositie tegen Caesar gegroeid. Het was nu tijd om Gallië te verlaten en naar Rome terug te keren. De straten en stegen van Rome gonsden inmiddels van de geruchten en er heerste een sfeer alsof ieder ogenblik conflicten tussen de verschillende facties tot uitbarsting konden komen. Ook de verstandhouding tussen Caesar en Pompeius was lang niet meer wat ze was geweest. De hele toestand liep compleet uit de hand en op 11 januari 49 v.C. brak de burgeroorlog uit. Waren deze dramatische gebeurtenissen een gevolg van een complot tegen Caesar? Op grond van de bewaard gebleven bronnen lijkt de verantwoordelijkheid van Pompeius ernstig.³¹⁹ Maar misschien heeft dat eerder te maken met het feit dat Pompeius, in tegenstelling tot Caesar, na zijn nederlaag en dood geen mogelijkheid meer had om via verslagen of memoires zijn visie op de gebeurtenissen te geven. Over de geschriften van Caesar wist Suetonius ondertussen het volgende te vertellen:

Hij heeft een verslag nagelaten over zijn activiteiten in de Gallische oorlog. Ook over de burgeroorlog schreef hij zijn gedenkschriften, tenminste over die tegen Pompeius, want men is het niet eens over het auteurschap van De Alexandrijnse Oorlog, De Afrikaanse Oorlog en De Spaanse Oorlog. Sommigen menen dat die laatste boeken het werk zijn van Oppius; anderen denken dat ze van Hirtius zijn, die ook het achtste, onafgewerkte hoofdstuk van De Gallische Oorlog voltooid heeft. Over die gedenkschriften geeft Cicero in zijn essay Brutus de volgende bedenking: 'Hij heeft memoires geschreven die werkelijk bewondering verdienen: ze zijn sober, direct, elegant en van alle literaire franjes als van een kleed ontdaan [...] Asinius Pollio vindt dat die gedenkschriften te slordig zijn samengesteld en ook met te weinig res-

pect voor de waarheid, omdat – volgens hem – Caesar het aandeel van de anderen meestal zonder controle noteerde zoals men het hem vertelde en eigen daden uit berekening of uit vergeetachtigheid niet correct heeft weergegeven. Hij meent dat Caesar de bedoeling had het werk later te verbeteren en te herschrijven.³²⁰

Uit deze tekst blijkt reeds hoezeer de *Commentarii de bello Gallico* en de *Commentarii de bello civili* van Caesar waardering mochten genieten. Hierbij wordt echter al snel vergeten dat het begrip ‘*commentarii*’ een heel specifieke betekenis had. Van oorsprong zijn die immers een soort ambtelijke rapporten bedoeld voor gebruik in de Romeinse senaat. Caesars rapporten over zijn militaire campagnes zijn dus geen zuivere gedenkschriften en zeker geen geschiedschrijving in de strikte betekenis van het woord. We mogen ze dus zeker niet zien als een vorm van objectieve berichtgeving. Maar evenmin zijn het politieke pamfletten. Net als een redenaar zijn toehoorders van zijn gelijk wil overtuigen, zo wil Caesar zijn lezers van zijn visie overtuigen. En zo had Caesar met zijn verslagen politieke doelstellingen voor ogen. De *Commentarii de bello Gallico* bijvoorbeeld moesten ervoor zorgen dat in Rome de juiste politieke beslissingen werden getroffen, zodat Caesar voor zijn mandaat als proconsul van Gallië de nodige militaire armslag had. Maar klaarblijkelijk was de kwaliteit ervan voor de tijdgenoten zo groot, dat zij, ondanks enkele kritische bemerkingen van onder meer Asinius Pollio, reeds snel een volwaardige plaats binnen de historische literatuur innamen. Op die manier had Caesar een heel nieuw genre geschapen.

Uit de vernietigende burgeroorlog na de moord op Caesar in 44 v.C. was de jonge Octavianus, de latere keizer Augustus, als overwinnaar gekomen. Een ambitieus programma gebaseerd op het officiële herstel van de *res publica* en de voorouderlijke normen en waarden was de opdracht die hij zich had gesteld. Honderd jaar na Polybius schreef Titus Livius het magistrale *Ab urbe condita – Sedert de stichting van de stad*. Het was een bijzonder lijvig werk van liefst 14,2 boeken. In tegenstelling tot Sallustius en Caesar ging hij terug tot de verste geschiedenis, het schitterende verleden waarop de grootheid van het eigentijdse Rome was gebouwd. Livius, die nooit een actieve politieke rol heeft gespeeld, was nauw bevriend met keizer Augustus en deelde zijn afhankelijkheid aan de oude Romeinse tradities. Met dit werk wilde hij zijn tijdgenoten niet zozeer een objectieve beschrijving van de geschiedenis van Rome aanreiken, maar eerder het grootse verleden van het Romeinse volk tonen. Hiermee hoopte hij een bijdrage te leveren aan de restauratie van de grootheid van Rome, aan het geestelijk reveil ook na de anarchie en de brutaliteiten van de voorbije burgeroorlogen. Dat komt ook erg duidelijk in zijn inleiding naar voren:

Wat de bestudering van de geschiedenis vooral zo nuttig en heilzaam maakt, is dat je alle mogelijke leerzame voorbeelden als het ware vastgelegd op een schitterend monument vóór je ziet. Daaruit kun je kiezen wat je ter wille van jezelf en van je land wilt navolgen, en wat je uit de weg wilt gaan omdat het in opzet of resultaat verwerpelijk is. Overigens, als de liefde voor de taak die ik op mij heb genomen mij niet bedriegt, heeft er nooit een volk bestaan dat zo groot was, zo zuiver van zeden, zo rijk aan goede voorbeelden. In geen enkele maatschappij hebben zo laat pas hebzucht en hang naar weelde hun intrede gedaan, nergens werden soberheid en spaarzaamheid zo lang in ere gehouden. Ja, naarmate men minder bezat, begeerde men ook minder. Nog maar heel kort geleden is met de grote welstand ook de hebzucht in het land gekomen en hebben buitensporige genietingen geleid tot de drang om door overdadige luxe en verliederlijking zichzelf en de hele wereld ten gronde te richten.³²¹

In tegenstelling tot Herodotus, die de nadruk legt op de herinnering aan het verleden, en tot Thucydides, die inzicht in de feiten nastreeft, legt Livius het accent op de ethische waarde van geschiedschrijving. De morele en politieke degeneratie van de 1ste eeuw v.C., die uitmondde in de recente burgeroorlogen en Rome nagenoeg te gronde richtte, zat de geschiedschrijver behoorlijk hoog. Het oude Rome, geleid door hoogstaande historische figuren, is een model waaraan de tijdgenoten van Livius een voorbeeld kunnen nemen. De politieke overtuiging van Livius was ciceroniaans, de oude *res publica* een na te streven ideaal. De oudste geschiedenis van de stad ging terug tot een tijd waarin goddelijk en menselijk handelen samenvloeiden.³²² Sedert Herodotus en Thucydides, die met de mythen hadden afgerekend, was dit niet meer gezien. De reden voor deze mythografie ligt in Livius' dienstbaarheid aan het oude verheerlijkte Rome en zijn leiders. Hoewel de geschiedschrijver een onafhankelijke houding tegenover Augustus aannam, stelde hij zich hierdoor ook ten dienste van het Augusteïsch reveil, dat streefde naar de restauratie van het machtige Rome. In die zin bestaat er een nauwe relatie tussen de grote historische, haast symbolische figuren van Livius en de aanwezigheid van de *summi viri* - 'de illustere mannen' uit de Romeinse geschiedenis - op het forum van Augustus. Het was een gevaarlijke dienstbaarheid aan Clio, en het was beslist niet de laatste.

Tussen 110 en 120 n.C. publiceerde Tacitus zijn *Annales*, *Ab excessu divi Augusti - sedert het overlijden van de vergoddelijkte Augustus*. Op het ogenblik

dat de historicus dit werk schreef, waren de idealen van de *res publica libera* definitief verloren. Bij de aanvang van het eerste boek confronteert hij de lezer op zeer scherpe wijze met de gevolgen hiervan:

De geschiedenis van Tiberius, van Gaius (Caligula), van Claudius en van Nero is verwrongen te boek gesteld, uit vrees zolang zij nog zelf op het toppunt van hun macht stonden, uit vers oplaaiende haat na hun dood. Daarom ben ik van plan over Augustus slechts weinig te vertellen en dan nog wel uit zijn nadagen, om daarna het keizerschap van Tiberius en wat volgt te behandelen, zonder ressentiment en zonder toegeeflijkheid (sine ira et studio), waartoe de beweegredenen verre van mij liggen.³²³

Tacitus heeft nooit de tirannie vergeten van keizer Domitianus (81-96 n.C.), die hem als een medeplichtige brandmerkte.³²⁴ Tussen 80 en 97 n.C., het jaar van zijn consulaat, heeft hij een aantal hoge ambten bekleed.³²⁵ Geconfronteerd met zijn eigen ongemakkelijk verleden heeft hij afgerekend met de Julisch-Claudische dynastie, die de geschiedenis voor zijn tijd zo heeft gemerkt. Net zoals Domitianus het vrije woord verhinderde,³²⁶ hadden volgens Tacitus ook zijn voorgangers van de Julisch-Claudische dynastie dat gedaan. Onmiddellijk rekende hij met keizer Augustus af door zijn eigen lezing van de *Res Gestae*.³²⁷ In zijn schets van Tiberius balde hij al de boosaardigheid van Domitianus samen, gevoed door zijn pessimisme en bittere ervaringen. Daartegenover staat de welwillendheid waarmee hij keizer Trajanus bejegende. Het was opnieuw geoorloofd te denken wat men wilde en te zeggen wat men dacht.³²⁸ Welk verschil was dat met de tiran Domitianus. Het is hiermee duidelijk dat Tacitus vanuit een zeer persoonlijk standpunt schreef en als historicus stelling nam. Tacitus was een senator. Zijn politieke ideeën zijn echter niet zo duidelijk afgelijnd. Enerzijds hechtte hij veel belang aan de traditie van de *res publica* en de vrijheidsgedachte. Anderzijds kritiseerde hij scherp de conflicten die volgens hem in de oude republikeinse instellingen besloten lagen. Zo bestempelde hij de Gracchen als opruiers van het volk. Hij stond met dit standpunt niet zo ver af van bijvoorbeeld Cicero.³²⁹ Klaarblijkelijk kon Tacitus zich verzoenen met het principaat in zoverre deze staatsinrichting vrede en rechtvaardigheid waarborgde.³³⁰ Het belangrijkste motief in zijn geschriften is echter de vrijheid van mening en meningsuiting die door tirannieke keizers en hun gevolg worden gefnuikt. Hoezeer Tacitus gehecht was aan het vrije woord blijkt wel uit zijn verslag over het proces tegen de historicus Aulus Cremutius Cordus. Die had de geschiedenis van de burgeroorlogen en van de regering van Augustus geschreven. Hem werd ten laste gelegd dat hij in zijn geschriften Marcus Brutus en Gnaeus Cassius al te zeer had opgemeld. In aanwezigheid van Tiberius, die zijn ongenoegen niet

onder stoelen of banken stak, hield hij een vlamme rede waarin hij de vrijheid van spreken verdedigde. Hierna ging hij naar huis, waar hij vanaf toen alle voedsel weigerde en zo een einde aan zijn leven maakte.³³¹

Dit procesverslag van Tacitus heeft nog steeds een grote actualiteitswaarde. De vrijheid van spreken is een kostbaar goed. Zelfs in de 21ste eeuw is het iedere dag noodzakelijk dit waardevolle kleinood te verdedigen. Wellicht kan het recept van Lucianus van Samosata hiervoor volstaan:

Zo'n man moet de historicus (journalist) dus zijn: onbevangen, integer, onafhankelijk, een vriend van vrije meningsuiting en waarheid, een man die, in de woorden van de komediedichter, 'een vijg een vijg en een trog een trog' noemt. Hij laat zich niet leiden door haat of sympathie, ontziet niemand uit medelijden, en trekt er zich niets van aan als mensen hem negatief beoordelen. Hij is een onpartijdig rechter, welwillend tegenover iedereen, zonder daarbij de ene partij te bevoordelen boven de andere. In zijn boeken is hij een vreemdeling, zonder vaderland, onafhankelijk, aan geen koning onderworpen, en houdt geen rekening met wat deze of gene ervan denkt: hij verhaalt wat er gebeurd is.³³²

3.5 De politieke communicatie van keizer Augustus

In de zeeslag bij Actium in 31 v.C. had Octavianus, de latere keizer Augustus, de overwinning op Marcus Antonius behaald. Nu was hij de machtigste man van Rome geworden.³³³ Het einde van de burgeroorlogen was een feit. Maar de Romeinse maatschappij was compleet ontredderd en de heropbouw ervan een gigantische taak. Alle krachten moesten worden gebundeld. Kort daarna, in 28 v.C., tonen Romeinse munten op de voorzijde Octavianus die getooid is met de laurierkrans. Als legende vermelden zij 'IMP(erator) CAESAR DIVI F(ilius) CO(N)S(ul) VI LIBERTATIS P(opuli) R(omani) VINDEX'. Vrij vertaald betekent dat 'Imperator Caesar, zoon van de vergoddelijkte (Caesar), voor de zesde maal consul, redder van de vrijheid van het Romeinse volk'. Op de keerzijde staat een vrouwenfiguur met diadeem. In de rechterhand houdt zij een *kerykeion* of he-rautenstaf. De legende vermeldt 'PAX' - vrede. Geregeld zagen de inwoners van het Romeinse Rijk op de keerzijde ook Mars Ultor, Victoria of Venus Victrix,

allemaal goden die de overwinning in de oorlog symboliseren. Ook de *capricornus* of steenbok is aanwezig. Dit teken uit de dierenriem staat voor de datum van Augustus' verwekking. Tussen de voorpoten houdt hij de *globus*, de wereld. De *capricornus* is zo het symbool van de wereldheerschappij van de keizer. Een duidelijker boodschap was in de antieke wereld nauwelijks nog mogelijk. Augustus was op die manier niet enkel overal aanwezig, zijn macht spreidde zich bovendien uit over de hele wereld. De alomtegenwoordigheid van de keizer in het hele Romeinse Rijk vormde de basis voor de *pax Augusta*, voor de nieuwe wereldorde. Munten zijn een betaalmiddel en dus bedoeld om van eigenaar te wisselen en te circuleren. Zij verspreiden zich over grote afstanden en gaan door de handen van vele mensen. Dit maakt dat zij in de antieke wereld een uitstekend communicatiemiddel waren om een politieke boodschap te verspreiden en een ideologie uit te dragen, zelfs ondanks hun beperkte oppervlakte.

Keizer Augustus was een visionair leider. Niets in de Romeinse wereld bleef zoals het was. Een nieuw politiek bestel zag het daglicht. Het economische en sociale leven ontplooidde zich als nooit tevoren. Keizer Augustus was ook de eerste 'politicus' die alle mogelijke middelen tot informatieoverdracht benutte voor het voeren van zijn politieke communicatie. Hij deed dat op een schaal zoals tot dan toe nooit eerder was vertoond. Hij slaagde erin zich te profileren als een

De Ara Pacis te Rome verkondigt de Romeinse vrede. Saturnia Tellus waarborgt die vrede zowel te land als ter zee. (Museum Ara Pacis, Rome)

heerser, als een staatsman die de staatszaken en het welzijn van Rome bijzonder was toegewijd, die de orde herstelde na een tijd waarin de absolute chaos had geheerst. De middelen die hij hiervoor aanwendde, waren het geschreven woord, de stedenbouw, de architectuur, de beeldhouwkunst enzovoort. De figuur van de keizer stond voor de eenheid van het Romeinse Rijk en de keizer, zo leek het, was overal aanwezig, tot zelfs in onze verre Gallische en Germaanse provincies toe.

Om dat te realiseren had Augustus schitterende medewerkers rond zich verzameld, toegewijde mannen zoals Marcus Vipsanius Agrippa en Gaius Cilnius Maecenas. Zij waren wellicht de belangrijkste adviseurs van de keizer. Ongewijfeld ontving Augustus ook op het vlak van communicatie en public relations hun hulp. Cassius Dio³⁵⁴ verhaalt in dat kader onder meer hoe M. Vipsanius Agrippa op eigen kosten Rome verfraaide en het Pantheon voltooide. Agrippa wilde volgens de historicus hierin een standbeeld van Augustus plaatsen en bovendien het gebouw naar de *princeps* noemen. Maecenas van zijn kant bracht in zijn riante villa op de Esquilinus, een van de zeven heuvels van Rome, sedert 37 v.C. regelmatig de grootste dichters van zijn tijd bijeen: Vergilius, Propertius en Horatius. Het lijkt geen twijfel dat hij deze poëten inspireerde tot het propageren van Augustus' cultuurpolitiek. Dit betekent niet dat hij druk uitoefende op de dichters die hij rond zich had geschaard. Maar allicht heeft hij zijn wensen kenbaar gemaakt, hun schrijven gestimuleerd en zijn schrijvers bij de keizer geïntroduceerd. In 17 v.C. werden bijvoorbeeld op verzoek van Augustus de *ludi saeculares*, de spelen ter gelegenheid van het eeuwfeest, gevierd. Zij luidden een nieuwe tijd in. Augustus had immers officieel zijn volmachten neergelegd in de handen van senaat en volk. Bij dit eeuwfeest hoorde een feestzang. Horatius kreeg hiervoor van Augustus zelf de eervolle opdracht. Het bewind van Augustus was voor de auteur van *Eewwdicht* een '*tempus sacrum*', een heilige tijd.³⁵⁵ En Vergilius drukte het als volgt uit:

*En hier, hier is de held waarvan de komst u
zo dikwijls werd voorspeld, Augustus Caesar,
pleegzoon van de vergoddelijkte Caesar.
Hij doet de gouden eeuwen wederkeren
in Latium, het land dat door Saturnus
werd geregeerd in lang verleden tijden.*³⁵⁶

Maecenas speelde dus een belangrijke rol in de letteren. Wat zijn betekenis was in de andere cultuurdomeinen is veel minder duidelijk. Een andere bekende mecenas uit die tijd was Marcus Valerius Messala Corvinus. Onder meer Ovidius en Tibullus waren dichters van zijn kring. Hoewel zij minder hecht verbonden waren met het keizerlijke hof, schreef bijvoorbeeld ook Ovidius politiek geïnspireerde poëzie. In de *Fasti* verhaalt de dichter hoe de oorlogsgod Mars uit de hemel naar Rome afdaald om de tempel, die Augustus voor hem op zijn forum had laten oprichten, te aanschouwen. De god bekijkt vol bewondering het fron-

ton van het schitterende gebouw met al die prachtige beelden van de goden. Vervolgens richt hij zijn blik op de ingang, waar de vijandelijke wapens die de keizer in de onderworpen landen had buitgemaakt, worden afgebeeld. Daarna bekijkt hij de beelden met bijbehorende inscripties van de illustere mannen uit de Romeinse geschiedenis links en rechts van de tempel. Ten slotte bewondert hij opnieuw de tempel en leest dan het opschrift waarin de naam van Caesar Augustus staat. Nadat hij de inscriptie heeft gelezen, lijkt het gebouw hem nog veel indrukwekkender.³³⁷

Het is niet steeds even duidelijk in welke mate deze literatuur door Augustus zelf werd gestuurd. Maar sommige verbanden zijn echt wel opvallend. Ovidius schreef het voorgaande immers niet zomaar. Het Forum Romanum onderging tijdens Augustus' bewind opmerkelijke veranderingen. Het werd het uitstalraam van de gens Julia. Vlakbij liet de *princeps* zijn forum met de tempel van Mars Ultor aanleggen. Hier kwamen de Romeinse bewindslieden samen om te beraadslagen over belangrijke bestuurlijke aangelegenheden. In de tempel van Mars Ultor werd beslist over oorlog en vrede. Ook werden de buitenlandse vorsten er ontvangen. Zij aanschouwden er hoe de overwinningen van Augustus werden verheerlijkt. Niet langer was alleen het Forum Romanum de ontmoetingsplaats voor het Romeinse volk. Met dit imposante forum toonde de keizer hoe hij geleidelijk de stad inpalmde ten dienste van zijn politieke programma. Op de grens van het Marsveld had Augustus één groot dynastiek complex voor ogen. Het mausoleum met de *Res gestae* en het *ustrinum*,³³⁸ de Ara Pacis en het Horologium Augusti maakten er deel van uit. Dit 'grafpark' was permanent opengesteld voor de bevolking van Rome. De Ara Pacis, het altaar van de vrede, werd opgericht naar aanleiding van de behouden terugkeer van Augustus uit Spanje en de Gallische provincies in 13 v.C.. Samen met de *Res gestae* verwijst die naar de realisaties van de keizer en bevat die de kern van Augustus' boodschap. De idealen van de republiek kunnen enkel gered door een sterk gezag. De vrede wordt verbonden met het bewind van Augustus en zijn opvolgers. Zij werden door de goden voorbestemd. Forum en grafpark waren schitterende bouwprojecten, maar lang niet de enige. In de *Res gestae* somde Augustus zowat al zijn bouwprojecten op:

Ik bouwde de Curia en daaraan aangrenzend het Chalcidicum, de tempel van Apollo op de Palatijn met zuidhallen, een tempel ter ere van de goddelijke Iulius, het Lupercal, een porticus bij het circus Flaminius waarvan ik toestond dat zij Octavia werd genoemd naar de man die op dezelfde plaats de voorafgaande porticus had gebouwd, het pulvinar bij het circus Maximus, tempels op het Kapitoel ter ere van Iuppiter Feretrius en Iuppiter Tonans, een tempel voor Quirinus,

tempels voor Minerva en Iuno Regina en Iuppiter Libertas op de Aventijn, een tempel voor de Lares op de hoogste plaats van de via Sacra, een tempel voor de Penaten in de Velia, een tempel voor Iuventas, een tempel ter ere van Magna Mater op de Palatijn.

Het Kapitoel en het theater van Pompeius, beide bouwwerken restaureerde ik met grote onkosten zonder dat er enig opschrift met mijn naam werd aangebracht. De kanalen van de waterleidingen die op verscheidene plaatsen door ouderdom slijtage vertoonden, herstelde ik en de toevoer van de zogenaamde Aqua Marcia verdubbelde ik door water uit een nieuwe bron in haar bedding te leiden. Het Forum Iulium en de basilica die tussen de tempel van Castor en de tempel van Saturnus ligt, waarvan de werken door mijn vader werden begonnen en bijna werden beëindigd, voltooide ik en wanneer diezelfde basilica door een brand werd vernietigd, begon ik haar met een vergroot grondplan in naam van mijn zonen te bouwen en ik verordende dat, indien ik haar tijdens mijn leven niet zou hebben voltooid, zij dan door mijn erfgenamen zou worden voltooid. 82 tempels van verscheidene goden herstelde ik op aanbeveling van de senaat in de stad tijdens mijn zesde consulaat (28 v.C.) waarbij ik geen enkele oversloeg die in die tijd een opknopbeurt nodig had. Tijdens mijn zevende consulaat (27 v.C.) vernieuwde ik de via Flaminia vanaf de stad tot Rimini evenals alle bruggen met uitzondering van de Mulvische en de Minucische.

Op private grond bouwde ik met middelen uit de oorlogsbuit een tempel ter ere van Mars Ultor en het Forum Augustum. Bij de tempel van Apollo bouwde ik op grond, die grotendeels van particulieren was gekocht, een theater dat de naam van mijn schoonzoon M. Marcellus zou dragen.³³⁹

Met recht en reden kon Suetonius in zijn biografie over Augustus zeggen dat 'hij een stad van baksteen had aangetroffen en een stad van marmer naliet'.³⁴⁰ De tussenkomst van Augustus in grootse bouw- en urbanisatieprojecten, zo-

wel rechtstreeks als onrechtstreeks, is trouwens ook in vele steden buiten Italië zichtbaar. Zo werden de omwallingen van onder meer Nîmes, Vienne, Arles en Orange, vier vooraanstaande Romeinse steden in de Provence, tijdens de regering van Augustus gebouwd.³⁴¹ De muren van Vienne waren met hun 7250 meter de langste van heel Gallië. Het schitterende theater van Orange dateert van Augustus' regering. Misschien wel het mooiste voorbeeld van de Augusteïsche architectuur in Gallië is het zogenaamde Maison Carrée in Nîmes, gebouwd door Marcus Vipsanius Agrippa. Eens maakte deze klassieke Romeinse tempel deel uit van het forum. Tegenover het Maison Carrée, aan het andere einde van het forum, rees vermoedelijk de curia op. Een fries met een sierslinger van acanthusbladeren stamt mogelijk uit hetzelfde atelier als die van de Ara Pacis. Op de fries van het fronton stond oorspronkelijk een opschrift in monumentale bronzen letters. Dit opschrift eerde niet de Capitolijnse Trias Jupiter, Juno en Minerva of de oorlogsgod Mars, maar Gaius en Lucius Caesar, de adoptiefzonen van Augustus. Zij stierven zeer jong. Het mausoleum van Glanum (St. Remy) eerde hun nagedachtenis. De reliëfs op dit dodenmonument, die uit een provinciaal atelier stammen, verwijzen onder meer naar het vroege overlijden van de beide jongelingen. Helemaal bovenaan, in een rond tempeltje, staan hun beelden. Vergelijkbaar met het Maison Carrée te Nîmes is de bevallige tempel ter ere van Augustus en Julia in Vienne. Het heiligdom werd op het einde van de 1ste eeuw v.C. gebouwd en werd gewijd aan 'Roma en Augustus, de zoon van de goddelijke Caesar'. Deze bouwactiviteit in de provinciesteden toont aan hoe nauw de architecturale projecten ook hier verbonden waren met de nieuwe wereldorde die de *princeps* installeerde.

Al die openbare gebouwen en de beeldhouwwerken droegen opschriften. Zij vermeldden niet enkel de naam van Augustus, maar ook zijn volledige titulatuur. Dat was absoluut nieuw. Het is zeker niet overdreven te stellen dat Augustus de grondlegger was van de Romeinse epigrafische cultuur en dat op het niveau van het hele Romeinse Rijk.³⁴² Hij was de eerste staatsman die inscripties aanwendde voor het uitdragen van een boodschap, voor het voeren van een doelgerichte communicatie. Het medium bleek een uitstekend communicatiemiddel. Vijf eeuwen keizerrijk leverden circa driehonderdduizend inscripties op tegen slechts drieduizend voor de republiek. De regering van Augustus was een echt keerpunt. De fundamentele vernieuwingspolitiek van Augustus leidde tot de versnelde ontwikkeling van de imperiale epigrafie. De keizer werd vermeld in opschriften op mijlpalen, publieke gebouwen, basissen van standbeelden, votiefaltaren en in wij- en ereopschriften. Republikeinse politici vermeldden in hun bouwopschriften slechts het ambt dat zij uitoefenden op het ogenblik dat zij als bouwheer optraden. Sedert Augustus gaven de inscripties echter op een systematische wijze de volledige naam met titulatuur van de keizer aan. Zij illustreren dus duidelijk de onopvallende transformatie van het Romeinse staatsbestel van een republiek tot een monarchie. Opschriften waren ontzettend belangrijk geworden in de imperiale communicatie, het prerogatief van de keizer alleen. Een heel mooi voorbeeld is de *clipeus virtutis* van Arles. Dit type

van schild was erg populair in de hellenistische wereld. Het vermeldde daar doorgaans de kwaliteiten en verwezenlijkingen van de geëerde. Met Augustus veranderde de betekenis van dergelijke schilden. Nu de geëerde de heerser was, drukte het schild het nobele karakter van de bestuurder uit, zoals dat door de senaat werd verwacht of zoals de heerser zichzelf graag zag. De *clipeus* van Arles vermeldde ‘*virtus, clementia, iustitia, pietas*’ – ‘dapperheid, genadigheid, rechtvaardigheid, plichtsbesef’. De gouden *clipeus* met de vier deugden was op last van de senaat in de Curia Julia opgehangen en ongetwijfeld was de kopie van Arles niet het enige exemplaar buiten Rome. Het was trouwens niet alleen de bedoeling de nieuwe bouwwerken van inscripties te voorzien. Hiervoor waren de mooi gekapte, gepolierde en geschilderde letters beslist voldoende geweest. Tacitus en Suetonius spreken van *aureae litterae*, gouden letters, en plaatsen die in een duidelijk propagandistische context.³⁴³ De opschriften stonden in dienst van de keizerlijke ideologie. Het bewind van Augustus was een bron voor welvaart in Rome. Het waren gouden letters voor een gouden tijdperk! *Aurea aetas, aurea Roma, aurea templa* is hiervoor een perfecte samenvatting: een gouden tijdperk, een gouden Rome, gouden tempels!

Net als de hedendaagse communicatiespecialisten was Augustus overtuigd van de kracht van het beeld. Onder meer de portretten van de *princeps* tonen dat duidelijk aan. Hij werd op verscheidene manieren voorgesteld: als bevelvoerder, pontifex maximus of magistraat. Het befaamde beeld van Augustus van de Prima Porta toont de keizer in zijn rol als imperator, bevelhebber van het Romeinse leger. Hij draagt de thorax, het borstpantser, en houdt de rechterhand in de hoogte alsof hij het leger gaat toespreken. De reliëfs op zijn borstharnas beelden een aantal allegorische tafereelen uit die in directe relatie staan met de verwezenlijkingen van de *princeps* en zijn politieke agenda. Onder meer zien wij de oorlogsgod Mars en de personificaties van recent overwonnen volkeren: Hispania, Gallia, Germania en Parthia. Bijzonder de overwinning op de Parthen is gevierd als de verwezenlijking van de perfecte wereldorde. De god Sol verlicht de schitterende verwezenlijkingen van de keizer terwijl Horatius in *Carmen saeculare* ze met ingehouden trots bezingt: ‘Angstig zijn de Parthen voor zijn machtig leger...’³⁴⁴ Tegenover dat militaire gezag staat de ingetogenheid van de pontifex maximus: Augustus *capite velato* – ‘met bedekt hoofd’ – van de Via Labicana.

Tussen deze portretten en de Ara Pacis, een van de meesterwerken van de Augusteïsche beeldhouwkunst en de figuratieve pendant van de *Res Gestae*, bestaat er een nauwe relatie. Het beeldhouwwerk op de omheiningsmuur bestaat onder meer uit weelderige plantenornamenten alsook uit afbeeldingen van zwanen, vogels, hagedissen en slangen. Aan de binnenzijde is de omheiningsmuur gedecoreerd met prachtige guirlandes die werden opgehangen aan stierenschedels. Heel deze versiering heeft een idyllisch karakter en suggereert rust en vrede. Boven deze florale en geometrische decoraties ontplooiën zich op de buitenmuur prachtige figuratieve friezen. Aan de oostzijde, langs de Via Flaminia, wordt Dea Roma afgebeeld. Zij zit op de wapens die niet meer worden gebruikt. Aan de noordzijde schrijdt de processie van de senatoren en de

leden van het Romeinse volk langzaam voorwaarts. Aan de westzijde ziet de toeschouwer hoe Romulus en Remus in de grot worden gevonden door de herder Faustulus. Mars kijkt toe. Keren wij terug naar de Via Flaminia, dan zien wij langs de uitbeelding van Dea Roma het reliëf van Saturnia Tellus. Zij waarborgt de vrede te land en ter zee. Aan de zuidkant ontplooit zich vervolgens de processie van de priesters, de lictoren, Augustus en de keizerlijke familie. Aan de westzijde voltrekt zich ten slotte het offer van Aeneas aan Juno. Ook aan de binnenzijde werden figuratieve reliëfs aangebracht. Zij beelden de zes Vestalinnen en hun dienaars uit, alsook de optocht van de offerdieren. In de *Res Gestae* vermeldt Augustus dat de magistraten, de priesters en de Vestalinnen bij besluit van de senaat jaarlijks een offer op de Ara Pacis zouden brengen.³⁴⁵

De sculpturen van de Ara Pacis dragen een duidelijke boodschap uit. De reliëfs die de beide ingangen decoreren, verheerlijken aan de westzijde de stichtingslegende van Rome, aan de oostzijde langs de Via Flaminia de vrede die in het rijk heerste. Die vrede maakt het land overvloedig vruchtbaar. Opnieuw klinkt het *Eeuwdicht* van Horatius:

*Dat de moederaarde rijk aan vee en vruchten
Ceres' hoofd bekrone met een krans van aren
en dat wind en regen welig doen gedijen
dieren en gewassen.*³⁴⁶

De vrede staat in relatie tot het Augusteïsche bewind. In tegenstelling tot de fries van de Parthenontempel te Athene zijn de processies op de Ara Pacis geen uitbeelding van de ideale sfeer van de goden op de Olympus. Neen! Zij verwijzen integendeel naar een concrete werkelijkheid. De deelnemers zijn reële personages. Augustus en Agrippa zijn duidelijk herkenbaar. Bovendien verwijst de fries van de Ara Pacis door haar verwantschap met de Parthenonfriezen naar die schitterende bloeiperiode van het Pericleïsche Athene. Een gouden tijdperk is opnieuw aangebroken. De politieke visie die op de voorgrond treedt, kan als volgt worden verwoord: Augustus vormt de garantie voor de vrede.

3.6 Crisiscommunicatie in het Romeinse Rijk

Hoger bleek reeds dat opschriften werden geplaatst om de positie van de keizer te versterken. Dat gebeurde soms naar aanleiding van heel specifieke feiten. Vooral crisissituaties illustreren hoe opschriften op mijlpalen en gebouwen effectief in de keizerlijke propaganda werden ingezet en door de lezer aldus werden ervaren. Enkele sprekende voorbeelden hiervan hebben een directe relatie met onze contreien.

Omstreeks 1807 kwam in Housesteads, een van de legerkampen aan de Muur van Hadrianus, een merkwaardig opschrift aan het licht.³⁴⁷ Het was nogal ernstig beschadigd met een breuk in de rechterhoek onderaan. Momenteel wordt het bewaard in het Museum of Antiquities in Newcastle. De tekst van het opschrift luidt:

*Diis deabusque se / cundum interpre / tationem oracu /
li Clari Apollinis / coh(ors) I Tungrorum
Aan de goden en godinnen overeenkomstig de uitleg van
het orakel van Apollo van Clarus. De cohors I Tungrorum.*

Het opschrift is opmerkelijk. Apollo van Clarus draagt aan de cohors I Tungrorum op een wijpschrift te plaatsen ter ere van de goden en de godinnen. De cohors I Tungrorum was een militaire eenheid van het Romeinse leger die oorspronkelijk werd gerekruteerd in de buurt van Tongeren. In de loop van de 3de eeuw n.C. was het aantal Tungri in haar gelederen zeker niet meer overheersend. Maar onderzoek wijst toch uit dat talrijke militairen uit de Gallisch-Germaanse streken kwamen. Apollo van Clarus werd bijzonder vereerd in de

Na de moord op zijn broer Geta schakelde keizer Caracalla het orakel van Apollo in Clarus (Turkije) in om zijn bewind te legitimeren.

regio van Colophon, niet zo ver van Ephesus (Turkije). In de oudheid was Clarus een heilige stad. Zij lag in een heilig bos aan het einde van een heilige weg. Op zowat twee kilometer ten westen van Clarus lag de havenstad Notion, langs de kustweg van Kusadasi naar Seferisar. Veel bezoekers van het orakel kwamen hier per schip aan. Het orakel van Clarus werd in de oudheid druk bezocht³⁴⁸ en zowel door enkelingen als door delegaties van steden bevroegd. De talrijke inscripties die er te vinden zijn in de zuilen en muren getuigen hiervan. Vergelijkbare verwijzingen naar dit orakel in nagenoeg identieke bewoordingen kwamen ook aan het licht in zes andere plaatsen: Corinium in Dalmatia,³⁴⁹ Aïn Riahi in Numidia,³⁵⁰ Sarrok in Sardinia,³⁵¹ Volubilis in Mauretania Tingitana,³⁵² Maruvium in Italië³⁵³ en Banassa (vermoedelijk) in Mauretania Tingitana.³⁵⁴ Deze opschriften, die bijna woordelijk gelijk zijn maar op verschillende plaatsen in het Imperium Romanum werden gevonden, vormden een reeks. Opvallend is de grote geografische spreiding van deze opschriften. Deze wijopschriften konden niet ontstaan zonder interventie van de keizerlijke administratie en een bijbehorend edict. Gezien hun woordelijke uniformiteit moeten deze inscripties immers opgericht zijn door iemand of op bevel van iemand die een antwoord van het orakel had ontvangen en aan wie werd opgedragen deze inscripties te plaatsen. Maar wie was dat en wanneer had hij dat orakel geraadpleegd? Om dat te achterhalen is het wijopschrift van de cohors I Tungrorum van belang. Deze eenheid is slechts vanaf Septimius Severus (193-211) naar Housesteads overgeplaatst, waar zij gedurende geruime tijd gelegerd bleef. De wijopschriften dateren derhalve van de 3de eeuw. Vanwege de enorme geografische verspreiding kan het bevel hiervoor in feite enkel van de keizer komen. Anders is het immers zo goed als onmogelijk dat een opdracht van het orakel zo ver en over zo vele plaatsen, zelfs door een Romeinse legereenheid, werd verspreid. De vraag blijft: Welke keizer? Aanvankelijk meende Eric Birley³⁵⁵ dat de keizer in kwestie Septimius Severus was. Gezien de vermelding van de cohors I Tungrorum leek dat de logica zelve. Later suggereerde hij³⁵⁶ evenwel dat het om keizer Caracalla ging, die het orakel in 213 geconsulteerd zou hebben. Dat jaar was Caracalla immers ziek³⁵⁷ en zocht hij zijn toevlucht tot de machtigste goden, waaronder Apollo Grannus. Het lijkt bijgevolg zeer plausibel dat hij ook een beroep op Apollo van Clarus gedaan heeft en van het orakel de opdracht kreeg alle goden in heel het Romeinse Rijk samen te eren. Tot daar voorlopig het wijopschrift van de Tungri en het orakel van Clarus.

In 1997 ontdekten archeologen in het Wateringse Veld bij Den Haag in Nederland de mijlpaal van Caracalla (211-217). Deze mijlpaal werd gevonden samen met die van Antoninus Pius (151), Gordianus III (242-244) en Decius (250). De zuil, inclusief de sokkel, mat 2,6 meter bij een omtrek van 1,45 meter. De tekst heeft sterk te lijden gehad van erosie en beschadigingen allerhande en is daardoor erg fragmentarisch.

*Imp(erator) Caes(ar) / divi Septimi / Severi Pii Arabici /
Adiabenici Parthi/ci Max(imi) Britannici / Max(imi) filius*

*/ M(arcus) Aur[elius Ant]oninus / Piu[s F(elix) Aug(ustus)
 Parthi]cus / M[axim(us) Britani]cus / [Maxim(us)
 pont(ificex)] max[im(us)]/ --- p(ater) p(atriciae) --- / --- / ---
 O --- / --- [milia] pass(uum) / [iiii]
 Imperator Caesar,
 zoon van de goddelijke Septimius Severus, Pius, Arabicus,
 Adiabenicus, Parthicus Maximus, Britannicus Maximus,
 Marcus Aurelius Antoninus, Pius, Felix, Augustus, Parthicus
 Maximus, Britannicus Maximus, pontifex maximus, vader des
 vaderlands. (Vanaf ---) 4 mijl.*

De verkeerstechnische ontsluiting van het Romeinse Rijk was zonder twijfel een van de belangrijke opdrachten van de keizerlijke administratie. Het is daarom niet te verwonderen dat de wegenbouw in de politiek en de propaganda van de keizer een belangrijke plaats innam. Alle keizers waren eropuit mijlpalen als teken van hun heerschappij te laten oprichten. In de opschriften op mijlpalen trad de keizer doorgaans op als opdrachtgever van de werken. De uniformiteit in naamgeving en titulatuur in het hele rijk toont aan dat de keizerlijke administratie die strak organiseerde. Het is dan ook niet te verwonderen dat mijlpalen een belangrijke rol speelden in de politieke communicatie van de keizer. De analyse van de inscripties onthult een relatief vast schema dat uit de aard van zijn doelstelling, namelijk de communicatie van een politieke ideologie, niet zo verrassend is als het lijkt. De boodschap was duidelijk. De *princeps* regeerde het Imperium Romanum en oefende zijn gezag uit tot glans van de steden en welstand van de burgers. Dat was de boodschap van de bouwopschriften. Dat was de boodschap op de mijlpalen. Zij moesten de lezer erop wijzen dat de keizer zijn imperium liet gelden tot aan de grenzen van het rijk, tot aan het einde van de wereld. De keizer, omnipresent in het hele Imperium Romanum, was zo de vaste gezelschap van de reiziger. En zo bleef dat ideologische schema gedurende eeuwen bewaard.

De mijlpaal van Caracalla kan op basis van de keizerlijke titulatuur in 212/213 worden gedateerd. De reden voor de plaatsing blijft feitelijk onbekend. Na deze van Antoninus Pius van 151 was het immers de tweede mijlpaal. De reden lag dus niet in de aanleg van een nieuw stuk weg. Misschien school de aanleiding voor de oprichting van de mijlpaal in herstelwerkzaamheden aan de bestaande weg. Maar het archeologische onderzoek heeft ook hiervoor geen directe aanwijzingen gevonden. Hetgeen deze mijlpaal voor ons zo interessant maakt, is de vermelding van de eretitels van zowel Caracalla als zijn vader Septimius Severus. Naar aanleiding van succesvolle expedities ontvingen de keizers een erenaam, afgeleid van overwonnen volkeren. Septimius Severus droeg sedert 195 de erenamen Arabicus en Adiabenicus naar aanleiding van zijn militaire successen in het Oosten. De Adiabeni bewoonden een groot deel van Assyrië en werden door Septimius Severus in 195 verslagen. Sinds Marcus Aurelius kon een dergelijke erenaam worden gevolgd door het epitheton 'Maximus'. Net als zijn vader droeg

Caracalla de erenamen Parthicus Maximus en Britannicus Maximus. De erenaam Parthicus Maximus ontving hij in 199 voor zijn aandeel in de veldtocht tegen de Parthen, de erenaam Britannicus Maximus in 210 naar aanleiding van de expeditie in Britannia. Beide expedities ondernam hij in het gevolg van zijn vader. In het gebied van de Gallisch-Germaanse provincies werden in totaal zeventien mijlpalen van Caracalla ontdekt. Vijftien hiervan stammen uit het jaar 213. Via deze erenamen legt het opschrift op de mijlpaal een bijzondere nadruk op de militaire verdiensten van Septimius Severus én van zijn zoon Caracalla. Dat is een belangrijke vaststelling. Hierdoor juist wordt immers op een impliciete wijze verwezen naar de legitimiteit van de regering van Caracalla en misschien is dat wel de belangrijkste reden voor de oprichting van deze mijlpalen.

Ten slotte is er nog de *Constitutio Antoniniana*, het edict waarmee keizer Caracalla in 212 het Romeinse burgerrecht aan alle vrije inwoners van het rijk verleende. In het voorwoord van dit edict, dat op een stuk papyrus bewaard bleef, bedankte Caracalla de onsterfelijke goden uitdrukkelijk omdat zij hem in een groot gevaar hadden beschermd.³⁵⁸ Over welk gevaar het gaat, worden wij verder niet ingelicht. In zekere zin rechtvaardigde de keizer op die wijze de burgerrechtsverlening. Caracalla stelt deze burgerrechtsverlening als erg belangrijk voor. Toch is er in de muntslag geen enkele verwijzing naar. En Dio Cassius is de enige geschiedschrijver uit de oudheid die er melding van maakt.³⁵⁹ Volgens Cesare Letta³⁶⁰ ligt de *supplicatio* in het voorwoord van het edict aan de basis van de wijopschriften ter ere van alle goden en godinnen. Bijgevolg situeren de aanleiding en de drijfveer voor de *Constitutio* en de wijopschriften zich in dezelfde sfeer.

Wat hebben nu de wijopschriften in opdracht van het orakel van Clarus, de oprichting van de mijlpalen van Caracalla en de *Constitutio Antoniniana* met elkaar te maken? Kan er een verband worden gelegd tussen deze drie fenomenen? Op 4 februari 211 overleed Septimius Severus. Hij liet het rijk over aan zijn twee zonen Caracalla en Geta met de raad de eendracht te bewaren.³⁶¹ Nog geen jaar later, op 26 december 211, liet Caracalla zijn jongere broer Geta vermoorden, waardoor hij de absolute heerschappij alleen in handen kreeg. De moord op Geta en de daaropvolgende gebeurtenissen leidden tot enorme inspanningen van de keizerlijke administratie om met religieuze middelen het bewind te legitimeren en Caracalla niet als een broedermoordenaar, maar als een man van de 'Voorzienigheid' naar voren te schuiven. In het voorwoord van de *Constitutio Antoniniana* verwees de keizer misschien naar die moordaanslag op zijn broer Geta. Hij was dankzij de goden aan een dergelijke dreiging ontsnapt, zo zegt de tekst. In werkelijkheid had hij zelf zijn broer laten vermoorden. Het was een mooi staaltje van crisiscommunicatie. De wijdingen in opdracht van het orakel, de mijlpalen van Caracalla en de burgerrechtsverlening maken op die wijze deel uit van de keizerlijke propaganda ter legitimering van het nieuwe bewind.

Hoofdstuk 4

De globale wereld

Het ideaal van de universele democratie leek op het einde van de 20ste eeuw binnen handbereik. De val van de Berlijnse Muur en het beëindigen van de Koude Oorlog bracht de Amerikaanse politicoloog en filosoof Yoshihiro Francis Fukuyama ertoe het einde van de geschiedenis te voorspellen.³⁶² Het einde van de Koude Oorlog betekende volgens hem immers meteen ook 'het eindpunt van de ideologische evolutie van de mensheid en de universalisering van de westerse liberale democratie als de uiteindelijke vorm van menselijk bestuur'. In de globaliseerde wereld, gedragen door de westerse democratische idealen en een liberale markt, zullen er niet langer verwoestende ideologische tegenstellingen zijn. Het lijkt vanuit dit gegeven misschien eigenaardig om in relatie tot de Grieks-Romeinse oudheid te spreken over de globale wereld. Maar zowat tweeduizend jaar geleden zag de Griekse filosoof Posidonius van Apamea Rome de wereld omvormen tot een samenleving die alle mensen van goede wil samenbracht. In het stoïcijnse kosmopolitisme bracht de filosofie voor de eerste maal alle mensen, ongeacht hun ras, afkomst, staat of klasse, samen in een allesomvattende eenheid. De stoa was met dit standpunt in zekere zin de wegbereider voor wat wij mensenrechten noemen, voor de menselijke waardigheid, voor de christelijke visie ook op de menselijke gemeenschap. Minstens even belangrijk is het feit dat ook hier de gedachte van een globale wereld *mutatis mutandis* wordt geformuleerd. Globalisering is in hoofdzaak een economisch begrip. Het verwijst naar een proces waardoor steeds meer landen in de wereldeconomie worden opgenomen. In het Nederlands wordt dit begrip echter ook gebruikt voor het beschrijven van een voortdurend proces van wereldwijde economische, politieke en culturele integratie. Vandaar dat we ook kunnen spreken van een 'globale wereld'. Het zorgt voor enorme veranderingen in de economie, de politiek en de cultuur, en dat op een wereldwijde schaal. Ook de oudheid kende haar grote transformatieprocessen. Maar terwijl in de moderne tijd de globalisering wordt voortgestuwd door de economie, was de eenwording van de mediterrane wereld, met al de bijbehorende maatschappelijke veranderingen, eerder het gevolg van grote rijken die hun ontstaan te danken hadden aan krachtige politieke en militaire leiders. De soevereine staat was gedurende eeuwen zowel intern als extern het belangrijkste middel om mensen in hun samenleven te organiseren. De autonomie van de nationale staten om hun beleid zelf te bepalen en uit te voeren, is inmiddels echter sterk afgenomen.

4.1 De Griekse wereldburger

De geografie van Hellas is van grote betekenis geweest voor de loop van de geschiedenis. Het oude Griekenland kende zijn krachtigste bloei voornamelijk langs de kusten rond en op de eilanden in de Egeïsche zee. De prachtige baaien van de sterk ingesneden kuststroken waren uitermate geschikt als havens en de spreiding van de talrijke eilanden in de zee zorgde voor een voortdurend contact van het Helleense vasteland met de Griekse nederzettingen op de westkust van Turkije. De schippers hadden geen angst voor het wijde sop omdat er steeds wel ergens land zichtbaar was. Hierdoor kwam de zeevaart er tot volle ontplooiing. De oostkust van Griekenland kende deze luxe niet en zij hinkte in haar ontwikkeling voortdurend achterop. Verder versnipperde de aanwezigheid van bergketens die nagenoeg tachtig procent van de oppervlakte besloegen het binnenland, dat door zijn woestheid slechts schaars was bevolkt. Het verkeer was er moeilijk bij gebrek aan goede wegen en het beschikbare landbouwland was door de rotsachtige bodem beperkt en bovendien in kleine arealen verspreid. Het land kon amper zijn bevolking voeden.

In het centrum van Marseilles zijn nog steeds de sporen zichtbaar van de versterkingen die de Griekse kolonisten tijdens de 6de eeuw v.C. hebben gebouwd. (Robert Nouwen)

In deze geografische gesteldheid ligt het karakter van de Grieken en van de Griekse kolonisatie besloten. De bergen versnipperden immers niet alleen het land, maar ook de bewoners, die in kleine politieke eenheden hun samenleving vormgaven. Daarin lag de oorzaak van dat intense publieke leven dat de Griekse stadstaten zo kenmerkte. De Griekse burger nam zelf actief deel aan het politieke debat en er ontwikkelde zich zo een uitzonderlijke politieke maturiteit waarin al die grote reflecties over democratie en burgerschap een vruchtbare voedingsbodem vonden. Tegelijk lag in die mozaïek van kleine stadstaten de bron van de onderlinge Griekse rivaliteit, van het gebrek aan eensgezindheid, van het ontbreken van een echt nationaal gevoel. En ondertussen dwong de overbevolking in de stadstaten de inwoners regelmatig andere oorden op te zoeken om hun economische onafhankelijkheid veilig te stellen. Zeeverkeer en zeehandel bleken onvoldoende. Het enige afdoende antwoord lag in de stichting van nieuwe nederzettingen. Het Griekse web breidde zich uit over de mediterrane wereld en zou voor de verdere ontwikkeling van de Griekse cultuur uitermate belangrijk zijn.

Tussen 1000 en 500 v.C. werd de grondslag voor de Griekse cultuur gelegd. De bevolking in Griekenland was na de ondergang van de Myceense cultuur, waarvan het kernland zich tijdens de 14de en 13de eeuw v.C. in de Argolida situeerde, sterk in omvang afgenomen. Lag de teloorgang van de Myceense cultuur bij de volksverhuizingen van de Doriërs? Hierover is men het niet eens. Hoe dan ook, de Myceense vorsten waren er niet in geslaagd het hoofd te bieden aan de uitdagingen die zich stelden. De invallen van de Doriërs veroorzaakten een stevige economische recessie. Het ontvolkte land zelf was verarmd en versnipperd in talrijke kleine gemeenschappen, doorgaans niet meer dan enkele hutten. De gronden waren in handen van enkelen en indien de kleine boeren hun pacht niet konden betalen, werden zij samen met hun kinderen in slavernij gedompeld.³⁶³ Koninkjes heersten met enkele edelen over deze stamgebieden. Rondreizende zangers en dichters hielden de herinnering aan het roemrijke verleden levendig. De *Ilias* en de *Odyssee* van Homerus zijn hiervan de neerslag. Een hernieuwde toename van de bevolking liet klaarblijkelijk niet lang op zich wachten. Griekse emigranten staken via de eilanden de Egeïsche zee over richting de westkust van Klein-Azië en vestigden zich daar op de eilanden voor de kust en in het grootste deel van de kuststreek.³⁶⁴ Hun nederzettingen ontwikkelden zich tot schitterende steden zoals Ephesus, Milete of Priëne, die hun hoogste bloei tussen 600 en 545 v.C. zouden bereiken. Archeologische vondsten toonden aan dat Smyrna omstreeks 800 v.C. al door wallen was omgord. Ongeveer in dezelfde periode deden Griekse schepen reeds de kusten van Spanje en Gallië aan. Avonturiers van het eiland Rhodos stichtten misschien Rhode (Rosas) in de Spaanse provincie Gerona en Rhodanousia aan de monding van de Rhone. Omstreeks 770 v.C. vestigden Grieken uit Chalcis zich op het eiland Ischia in de baai van Napels tegenover Cumae waar zij Pithecusae stichtten, wat later ook Agathe (Agde) in Zuid-Frankrijk aan de monding van de Herault. Beide nederzettingen groeiden uit tot belangrijke havenplaatsen. De Grieken

van Euboea en van de eilanden van de Egeïsche zee zochten nog andere horizonten op, in de richting van Noord-Syrië, Fenicië en Cyprus. Kostbare metalen oefenden een grote aantrekkingskracht uit op deze avonturiers. De Helleense wereld stond op het punt haar isolement te doorbreken. Ondertussen vestigden de Spartanen zich in Laconië en onderwierpen zij er de Dorische bevolking. Argos breidde zijn macht uit over de Argolida terwijl Athene het Attische land in één polis samenbracht.

Het land was de basis voor alles en Hellas was, de vruchtbare vlakten buiten beschouwing gelaten, een armzalig landbouwland. Als boer of herder was het moeilijk hier een goed bestaan op te bouwen. Een weerklank ervan vinden we in Hesiodus' *Werken en dagen*. In antwoord op de overbevolking in de moederstad en de tekorten aan landbouwgronden en rijke oogsten, richtten de Grieken vanaf circa 700 v.C. honderden nieuwe en onafhankelijke Griekse steden op, ver weg van huis.³⁶⁵ 'De ruwe scheepvaart', zo omschreef Hesiodus reeds vroeger deze tochten.³⁶⁶ Het initiatief ging nu van de steden zelf uit. De Grieken noemden een dergelijke stad *apoikia*, letterlijk 'weg van huis'. Als de nieuwe stichting van de moederstad afhankelijk bleef, sprak men niet van een *apoikia*, maar van een *klerouchia*, een burgerkolonie. Uit talrijke Griekse steden vertrokken dergelijke expedities. We zouden deze emigranten in hedendaagse termen als economische vluchtelingen kunnen beschouwen. Kleine boeren die zwoegden voor een magere oogst konden geregeld hun schulden aan de grootgrondbezitters niet afbetalen. Armoede en slavernij werden hun deel. Tijdens de 8ste eeuw v.C. waren talloze boeren op de dool, op zoek naar een betere toekomst. Maar evengoed waren het overtollige zonen, onruststokers, dubieuze avonturiers of marginalen, kortom een zootje ongeregeld dat de steden liever kwijt dan rijk waren. Het waren officiële ondernemingen onder leiding van een of andere aristocraat die de heersende klasse zachtjes dwong om elders zijn geluk te beproeven. Als stichters bleven hun namen vaak bewaard. Voor het vertrek werd het orakel geraadpleegd. De orakels van Delphi en Didyma, beide gewijd aan Apollo, gaven immer goed advies. De kolonisten kozen hun plaatsen zorgvuldig uit: in Italië bijvoorbeeld Tarente, Cumae en Neapolis (Napels), in Zuid-Frankrijk Massilia (Marseille) en Antipolis (Antibes), op Sicilië Syracuse.³⁶⁷ Het is opvallend hoeveel van die nieuwe nederzettingen in vruchtbare streken, bijvoorbeeld de oostkust van Sicilië, waren gevestigd. En ook in andere regio's rond de Middellandse Zee en de Zwarte Zee, met haar zo goed als onbewoonde kusten, werden talloze kolonies gesticht. Athene en Sparta verzaakten echter aan dergelijke stichtingen. Het uitgestrekte territorium van Attica liet in die tijd klaarblijkelijk voldoende grote oogsten toe om zijn bevolking te voeden. Ondertussen ontwikkelde zich te Athene geleidelijk aan een complexe economie waarin handel en import van voedsel een centrale plaats bekleedden. De Spartanen van hun kant hadden het vruchtbare Messenië veroverd en de bevolking tot heloten onderworpen.

De nieuw gestichte steden waren onafhankelijk en zelfstandig, de betrekkingen met de moederstad politiek erg los; de kolonist werd een burger van de

nieuwe stad. Maar dit neemt niet weg dat zij doorgaans een band met de moederstad behielden en dat de kolonies de economische invloed van de metropool gevoelig uitbreidden. Vooral de morele band met de moederstad was belangrijk en het was absoluut niet oorbaar de wapens tegen haar op te nemen. Toch gebeurde dat tussen Cercyra (Corfu) en Corinthe. Om dergelijke pijnlijke toestanden te vermijden, werd niet zelden de samenhang van de beide partijen in een eed bekrachtigd:

Op deze voorwaarden is een overeenkomst onder ede gesloten door hen die [op Thera] bleven en door hen die uitvoeren om de kolonie [in Libië] te stichten, en zij spraken vervloekingen uit over hen die zich er niet aan zouden houden. [...] Ze maakten beelden van was en verbrandden ze terwijl ze die vervloeking uitspraken, allen tezamen, mannen, vrouwen, jongens en meisjes: 'Eenieder die zich niet aan deze eed houdt, maar hem overtreedt, zal wegsmelten en oplossen als deze beelden, hijzelf, zijn nakomelingen en zijn bezittingen. Maar degenen die zich aan de eed houden, zij die naar Libië varen en zij die op Thera blijven, zullen in overvloed goede zaken beschikken, zowel zijzelf als hun nakomelingen.'³⁶⁸

Het is opmerkelijk hoe goed de Griekse kolonisten het overal voor elkaar kregen. Het belang van de Griekse kolonisatie kan onder meer daardoor nauwelijks worden overschat. De Helleense emigranten droegen immers de Griekse cultuur over de hele mediterrane wereld uit. Bovendien betekenden de kolonies een stevige impuls voor de Griekse economie waar vooral de welgestelde landheren en in mindere mate de agrarische middengroep van profiteerden. Dankzij de Griekse kolonisatie nam de handel over verre afstanden immers exponentieel toe. De stichting van Pithecusae omstreeks 770 v.C. op het eiland Ischia was bijvoorbeeld geen toeval. Pithecusae was een *emporion*, een marktplaats, waar vooral gegeerde metalen werden verhandeld. Onder meer de Etrusken waren belangrijke partners. Corinthe bijvoorbeeld exporteerde wijn, olie en parfuum naar Sicilië, terwijl de Siciliaanse Grieken scheepsladingen graan terugstuurden. De dochtersteden waren zo de bevoorrechte handelspartners van hun moederstad. Gewapende conflicten met de Etrusken en de Carthagers in het westen en met de Perzen in het oosten maakten een einde aan de kolonisatie. Omstreeks 546 v.C. veroverden die laatste de Ionische stad Phocaea, de moederstad van Marseille. Talrijke families vluchtten naar de kolonies die de stad onder meer op de kusten van Gallië, Spanje en Corsica had gesticht. Bij het begin van de 5de eeuw v.C. was Ionië onder Perzische controle. Het zou niet lang meer duren of de Perzische oorlogen zouden in alle hevigheid op het Griekse land losbarsten.

De talloze stichtingen in verre landen en de contacten met onbekende volkeren moeten er ergens voor gezorgd hebben dat de Grieken zich bewust werden van het feit dat zij één volk waren. Er bestond in talrijke kolonies inderdaad een sterk gevoel van verwantschap met de moederstad. Bovendien waren de Grieken zelfbewust, overtuigd van de eigen superioriteit ten aanzien van andere volkeren. De Olympische en andere pan-Helleense spelen vormen een mooie illustratie hiervan. De term *panhellènes*, ‘alle Hellenen samen’, verschijnt een eerste maal bij Homerus.³⁶⁹ In zijn inleiding op de Peloponnesische Oorlog schrijft Thucydides hierover het volgende:

Toch duurde het een lange tijd voordat deze naam (Hellenen) overal de overhand verkreeg. Het beste bewijs hiervan levert Homerus. Want ofschoon hij lang na de Trojaanse oorlog leefde, gebruikt hij nergens de naam voor het geheel, maar uitsluitend voor de volgelingen van Achilles uit Phthiotis, die ook de oorspronkelijke Hellenen waren; verder spreekt hij in zijn gedichten van Danaërs en Argeïers en Achaeërs. Ook komt bij hem de naam ‘barbaren’ niet voor, omdat, naar ik meen, toen de Hellenen daartegenover nog niet onder één naam verenigd waren.³⁷⁰

Wat bedoelt de geschiedschrijver hiermee? Het antwoord is eenvoudig. De Grieken konden zich er nog niet van bewust zijn dat zij een afzonderlijk volk waren alvorens zij van het bewustzijn doordrongen waren dat zij één volk waren, dat zij één gemeenschappelijke identiteit hadden. Na de Peloponnesische Oorlog hield de sofist Gorgias omstreeks 400 v.C. in een verloren redevoering een pleidooi voor een hernieuwde Griekse eensgezindheid. Ook Isocrates was zijn leven lang een vurig verdediger van de Griekse eenheid. Dit alles heeft de Grieken er echter niet toe kunnen verleiden een nationale trots te koesteren en te cultiveren. Zij bleken immers niet in staat de idee van de territoriale stadstaat los te laten. Aristoteles mocht omstreeks het midden van de 4de eeuw v.C. in zijn theoretische geschriften dan wel de natuurlijke superioriteit van de Grieken nog eens flink beklemtonen, van enige dominantie van de eens zo machtige Griekse stadstaten was geen sprake meer.

De opkomst van Macedonië betekende immers het einde van het Griekse klassieke tijdperk, het kortstondige wereldrijk van Alexander de Grote een eerste stap in de globalisering van de bekende wereld. Sedert de nederlaag van Athene in de slag bij Chaeroneia in 338 v.C. had de polis of stadstaat afgedaan. In de plaats kwam één staat met in het middelpunt van de macht de vorst, die tegelijk veroveraar was. Zonder de monarchie, die berustte op militaire kracht, zou de staat uiteenvallen. Uit het rijk van Alexander de Grote ontwikkelde zich

de eerste universele cultuur in de westerse geschiedenis: het hellenisme. Hierin speelden de Grieken opnieuw een toonaangevende rol, maar zij ondergingen tegelijk sterke oosterse invloeden, onder meer op het vlak van de wetenschap. Alexander de Grote was de zoon van Philippus II van Macedonië, de overweldigere van Griekenland. In 336 v.C., nog vóór zijn twintigste levensjaar, werd hij koning. Twee jaar later rustte hij een enorm leger uit en trok hij op tegen Perzië. Slechts drie veldslagen had hij nodig om ten slotte de Griekse erfvijand in 330 v.C. definitief op de knieën te dwingen. Daarna rukte hij oostwaarts op, tot in India. Geen Griek had ooit dit land aanschouwd. Inmiddels leidde hij een legermacht van maar liefst 120.000 man, de grootste in de westerse geschiedenis. Op een eiland in de monding van de Indus bracht hij offers aan de goden die het orakel van Ammon hem had aangewezen. Daarna marcheerde hij met het grootste deel van zijn leger terug naar Babylon. Nearchus leidde een expeditie ter zee en verkende de vaart van de Indus naar Tigris en Eufraat. Toen Alexander de Grote in 323 v.C. in Babylon stierf, was hij koning over een onmetelijk rijk dat zich uitstrekte van Macedonië tot India en waarin talrijke volkeren met erg verscheiden culturen leefden.

De militaire expedities van Alexander de Grote hadden de horizon van de Griekse wereld fundamenteel verlegd. Hij zorgde met zijn veroveringen voor de verspreiding van de Griekse cultuur tot in India toe. Hij stichtte nieuwe steden in Azië, minstens zestien in totaal, doorgaans in de buurt van belangrijke routes. Vanuit Griekenland kwam er in deze periode een aanzienlijke emigratie op gang, in die verre landen gestimuleerd door talrijke kansen op werk en geldelijk gewin. In zekere zin doet die denken aan de hoger beschreven kolonisatie van de 8ste en de 7de eeuw v.C.. Onder impuls van een dominante Griekse cultuur zou deze emigratie nagenoeg tien eeuwen duren, tot de veroveringen van de moslims in de 7de eeuw n.C.. Deze nieuwe steden met een sterke Griekse gemeenschap werden centra van de hellenistische cultuur. Onder meer Alexandrië in Egypte (331 v.C.) en later Antiochië in Syrië (300 v.C.) groeiden uit tot drukke metropolissen met een uitgesproken kosmopolitische bevolking. En ondertussen moesten geleerden die nieuwe streken wetenschappelijk onderzoeken en beschrijven. De hogergenoemde expeditie van Nearchus is hiervan een excellent voorbeeld. Het Grieks ontwikkelde zich geleidelijk tot de internationale voertaal. Tegelijk streefde Alexander naar een vermenging van de verschillende volkeren in zijn rijk, bijvoorbeeld door het stimuleren van gemengde huwelijken of het rekruteren van niet-Griekse of niet-Macedonische militairen voor het leger. Wat overmoedig zouden we kunnen stellen dat hij een bevlogen voorvechter was van de multiculturele samenleving, een idealist die volkeren wilde smeden tot een sociaal-culturele eenheid. Aristoteles, die gedurende jaren de leermeester van Alexander is geweest, heeft in deze weinig invloed op zijn leerling gehad. Zelf heeft de grote filosoof voor zover bekend zich daarover nooit uitgelaten. Van Plutarchus stamt echter de volgende opvallende opmerking:

Hij (Alexander) volgde zijn (Aristoteles') raad niet op om de Grieken te behandelen alsof hij hun leider was en andere volkeren alsof hij hun meester was, om de Grieken als vrienden en verwanten tegemoet te treden, maar zich tegenover andere volkeren op te stellen alsof ze planten en dieren waren.³⁷¹

Hoewel deze uitspraak moeilijk kan worden gecontroleerd, kan ze niet zomaar terzijde worden geschoven omdat zij sterk overeenkomt met het gedachtegoed van Aristoteles. Hij was, zoals we reeds zagen, diep overtuigd van de Griekse superioriteit. Het citaat van Plutarchus zouden we dus kunnen beschouwen als een getuigenis van de onafhankelijke geest van Alexander. Maar ongetwijfeld zag de jonge vorst de zaken vooral pragmatisch. Hij moet zich immers hebben gerealiseerd dat hij er nooit in zou slagen zijn veroveringen te consolideren indien hij niet een zekere eenheid tussen al die volkeren trachtte te smeden. En dat zou zeker niet lukken indien hij Aristoteles' raad zou opvolgen. Tegelijk mogen we Alexanders pragmatisme ook niet definiëren als een vorm van idealisme. Zijn huwelijken met de knappe prinses Roxanne van Bactria en met de Perzische prinsessen Stateira en Parysatis, de dochters van Darius II en Artaxerxes III, waren politiek erg belangrijk. Deze huwelijken waren een noodzakelijk onderdeel van een politiek om onder meer de Bactriërs en de Perzen voor zijn beleid te winnen en zo een voldoende eenheid in dat uitgestrekte rijk te creëren.³⁷²

Eén ding is duidelijk. Met Alexander de Grote was de wereld fundamenteel veranderd, net als het Griekse wereldbeeld. Hoewel na zijn overlijden het immense rijk uiteenviel, leidde dat niet tot een herstel van de macht van de stadstaten. Athene was onder leiding van Demosthenes wel in opstand gekomen, maar die werd snel bedwongen. In de plaats daarvan kwamen de grote rijken van de Diadochen, zoals de opvolgers van Alexander werden genoemd. De Antigoniden zouden heersen over Macedonië, Thracië en Griekenland, de Ptolemaeën over Egypte en de Seleuciden over Azië. Deze ontwikkelingen zouden de ontplooiing van het hellenisme geenszins tegengehouden. Het Mouseion van Alexandrië groeide uit tot het wetenschappelijke centrum van de antieke wereld. En tijdens de jaren na de dood van Alexander de Grote ontplooiden het Griekse denken en de Griekse cultuur zich tot een ongekeerde hoogte. Het hellenisme profileerde zich als een universele cultuur. Er was echter een maar! Weliswaar stichtten de voormalige huurlingen van Alexander en de Diadochen Griekse *poleis* in een onmetelijk gebied. Maar deze *poleis* waren slechts stippen van Griekse cultuur in een landschap van zeer diverse autochtone culturen die het hellenisme beslist niet in de armen sloten. Op de lokale landelijke bevolking oefenden zij weinig invloed uit. Die bleef aan haar eigen tradities vasthouden. Van een 'vergrieksing' van de wereld kunnen we dus moeilijk spreken. Dit neemt niet weg dat Griekenland ondertussen als drager van de Helleense cultuurgedachte een blijvende aantrekkingskracht zou uitoefenen op de hellenistische vorsten en later

op de intellectuelen van het Romeinse Rijk. De Romeinen mochten zich dan wel de veroveraars van de Griekse wereld noemen, op cultureel vlak moesten zij in de Grieken hun meerdere erkennen. En de Griek zelf was ondertussen een wereldburger geworden.

4.2 Het universele burgerschap

Alexander de Grote en zijn opvolgers waren er niet in geslaagd om vanuit de hellenistische cultuurgedachte een sterke band tussen de verschillende volks-groepen in hun rijken te smeden. Onder impuls van Rome zien wij eerst op het Italische schiereiland en later in nagenoeg heel West-Europa een compleet andere vorm van globalisering. Toen de stad aan de Tiber volgens de legende in 753 v.C. werd gesticht, liet niets vermoeden dat deze bescheiden nederzetting van eenvoudige boeren en veefokkers zich onder leiding van de consuls zou ontwikkelen tot een grootmacht in de toenmalige mediterrane wereld. De politieke en militaire expansie startte kort na 450 v.C. en bezorgde de Tiberstad de absolute heerschappij in het Italische schiereiland. Met de overwonnenen sloot Rome verdragen af, waarbij de politiek van ‘verdeel en heers’ een wezenlijke rol speelde. Voor de Romeinen was het burgerrecht erg belangrijk omdat hieraan een reeks rechten was verbonden. Onder meer onderscheidde de Romeinse burger zich van de niet-burger door zijn stemrecht in de *comitia* en zijn recht ambten te bekleden. De Romeinen beschouwden de vrije inwoners van andere staten buiten Rome als *peregrini* of vreemdelingen, terwijl zij met de Latijnen een bevoorrechte relatie onderhielden. Die vertaalde zich in een Latijns verbond waarin de partners, met uitzondering van het Romeinse burgerrecht, op voet van gelijkheid stonden.³⁷³ Na verloop van tijd wilden de Latijnse steden een geïntegreerd onderdeel van de Romeinse staat worden en eisten zij voor hun inwoners ook het recht op in de senaat te zetelen en het consulaat te bekleden. De Romeinse burgers achtten het onmogelijk deze eisen in te willigen; een oorlog werd onvermijdelijk. De strijd die de Tiberstad tussen 340 en 338 v.C. moest voeren tegen de steden van de Latijnse statenbond was wellicht de bitterste uit haar nog prille geschiedenis. Rome behaalde de overwinning en zou nu de vrede dicteren aan de steden die voorheen zijn gelijken waren. Met de Latijnen als dusdanig werd geen vredesverdrag gesloten. Wel sloot Rome met iedere stad afzonderlijk een vriendschapsverdrag. Om de onderlinge betrekkingen te regelen, creëerden de Romeinen het *ius Latii*. Rome zou dit statuut later ook verlenen aan nieuwe stichtingen, onder meer in Gallia Transpadana. Dat gebeurde op basis van een *foedus* of verdrag waardoor zij hun autonomie, hun eigen instellingen en hun eigen beheer behielden, maar zonder dat zij een zelfstandige ‘buitenlandse’ politiek konden voeren. Militaire bijstand onder de vorm van hulptroepen was vaak een belangrijk facet van het verdrag. De inwoners van deze gebieden waren geen *cives Romani* of volwaardige Romeinse burgers, wel *socii* of bondgenoten. Dat

had zo zijn gevolgen. Het Latijnse recht stipuleerde onder meer dat de inwoners van de Latijnse steden in de *comitia tributa* mochten stemmen, met de restrictie dat alle Latijnen samen hun stem in één tribus of kiesdistrict moesten uitbrengen. Volgens Livius waren er in 495 v.C. 21 kiesdistricten, sedert 241 v.C. 35.³⁷⁴ De stemming gebeurde tribus-gewijs en elke tribus bracht daarbij slechts één stem uit. Bovendien werden de samenkomsten op het Forum Romanum of de Campus Martius gehouden. Dit betekent uiteindelijk dat Rome zijn bondgenoten slechts een bijzonder beperkt recht gunde. De macht bleef zo bewaard bij de oorspronkelijke Romeinse burger en vooral bij de aristocratie. Met de verlening van het volledige Romeinse burgerrecht aan afzonderlijke personen, steden of regio's zijn de Romeinen trouwens nooit echt gul geweest. Met het verstrijken van de jaren werd het *ius Latii* wel meer en meer een soort voorstadium tot het verwerven van het Romeinse burgerrecht, dat zich heel geleidelijk uitbreidde. In zijn redevoering over de opname van Gallische leiders in de senaat van 48 n.C. verwijst keizer Claudius naar dit proces.³⁷⁵ De *Lex Plautia Papiria de civitate* van 89 v.C. bijvoorbeeld

In 48 n.C. vroeg keizer Claudius aan de Romeinse senaat om een aantal Gallische leiders in de hoge vergadering op te nemen. Zijn redevoering bleef bewaard op een bronzen tafel die in Lyon werd gevonden. (Musée Gallo-Romain, Lyon)

schonk aan alle bondgenoten bezuiden de Po het burgerrecht, mits zij zich binnen de zestig dagen, bij de *praetor urbanus* als Romeinse burgers lieten registreren. De inwoners van Gallia Cisalpina in Noord-Italië ontvingen in 49 v.C. dankzij Caesar het Romeinse burgerrecht, waardoor ‘tenslotte de grenzen van Italië zelf tot aan de Alpen vooruitgeschoven zijn, zodat voortaan niet maar alleen enkelingen, man voor man, doch hele gewesten, hele volksstammen konden versmelten met onze naam’.³⁷⁶ En zodra dat was gebeurd, drongen hun notabelen ook tot de Romeinse senaat door en dongen zij naar de publieke ambten.

Wat de betekenis van dit Latijnse recht was sedert de regering van keizer Augustus (31 v.C.-14 n.C.) weten wij niet. Bovendien is het evenmin duidelijk wat het voor de inwoners van de provincies betekende. De meeste inwoners van bijvoorbeeld de bestuursdistricten van de Nervii, Menapii of Tungri mochten zich zeker geen Romeinse burger noemen. Juridisch gezien waren zij *peregrini*, vreemdelingen verstoken van alle burgerrechten. Anderzijds tonen de opschriften aan dat een aantal individuele inwoners van deze *civitates* tot de *cives Latini* of zelfs tot de *cives Romani* behoorde. Dat wordt mooi geïllustreerd door een opschrift op de keerzijde van een Toscaans kapiteel dat in Tongeren werd gevonden.³⁷⁷ De tekst, die slechts gedeeltelijk bewaard bleef, gaat als volgt:

---ellius Sab[inus] /v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)
 ---ellius Sabinus, heeft zijn gelofte gaarne en terecht
 ingelost

Vermoedelijk ergens tijdens de 2de eeuw n.C. wijdde een zekere [---]ellius Sabinus in Tongeren een altaar aan een ons onbekende god. Hij lostte hiermee graag zijn gelofte in voor de hulp die hij had ontvangen. Van de man weten wij niet veel. Maar onrechtstreeks geeft de tekst ons enkele inlichtingen. [---]ellius Sabinus was vooreerst welgesteld. Hij beschikte immers over voldoende financiële middelen om een altaar aan een godheid te kunnen wijden. ‘ellius’ is klaarblijkelijk een deel van een Latijnse naam, misschien Vitellius. De naam Sabinus is van Latijnse herkomst. Het *praenomen* is verdwenen. Vermoedelijk was het zelfs niet vermeld. [---]ellius Sabinus draagt in ieder geval de *tria nomina*, letterlijk ‘de drie namen’, hetgeen erop wijst dat hij een Romeinse burger was. Het opschrift en zijn naam suggereren dat hij tot de elite van Tongeren hoorde. Of hij van inheemse origine was, weten wij niet met zekerheid. Wel weten wij dat een belangrijk gedeelte van de lokale bevolking sterk geromaniseerd was. Dat gold zeker voor de maatschappelijke bovenlaag die het zich kon permitteren stenen monumenten op te richten. Zij waren vaak de afstammelingen van de oude inheemse aristocratie. Deze stamadel was tegen het einde van de 1ste en in het begin van de 2de eeuw op een subtiele wijze geïntegreerd in het Romeinse maatschappelijke bestel. In de loop van de 2de eeuw bekleedde vooral de landadel, die uit inheemse grootgrondbezitters bestond, de hoogste stedelijke ambten. Was [---]ellius Sabinus ook zo iemand? Ook dat weten wij niet. Wel illustreert dit

opschrift de verdienste van het beleid dat de Romeinse overheid voerde. Een land en zijn bevolking onderwerpen is immers één zaak. Dat land gedurende eeuwen onder controle houden is een andere. En net daarom was het noodzakelijk al die nieuwe volkeren in het rijk te integreren.

Hoe konden die nieuwe inwoners het Romeinse burgerrecht verwerven? Hierin speelde het Romeinse leger een belangrijke rol. Wij weten dat reeds tijdens de Gallische oorlogen inheemse troepen aan de zijde van de Romeinen meevochten. Zij stonden daarbij onder leiding van hun eigen bevelvoerders. Uit Caesars *De bello Gallico* kennen wij zo onder meer de Haeduer Diviciacus en de Trevir Cingetorix. Zij waren de zaak van Rome erg toegewijd.³⁷⁸ Het gaat dus om Gallische aristocraten die tot samenwerking met de Romeinse bezetter bereid waren en die daarvoor ook een gepaste beloning ontvingen. Ook tijdens de bewindsperiode van Augustus deed het Romeinse leger een beroep op irreguliere troepen die bij de lokale stammen werden gerekruteerd en die onder leiding van de eigen stamhoofden stonden. Het gaat onder meer om de Treveri, Batavi, Tungri en Nervii. In dit kader is de volgende passage uit de *Annales* van Tacitus belangrijk:

*Beiden (de Trevir Julius Florus en de Aeduer Julius Sacrovir) konden bogen op een adellijke geboorte en op voorvaderen die de Romeinen goede diensten hadden bewezen, op grond waarvan hun weleer het Romeinse burgerrecht was verleend in een tijd toen dit nog iets zeldzaams was en alleen maar een premie op verdiensten.*³⁷⁹

Zij die reeds in het begin met de Romeinen een bondgenootschap hadden aangegaan of die de verovering van Caesar hadden overleefd en met de Romeinen vrede hadden gesloten, ontvingen soms het Romeinse burgerrecht en zagen zo hun macht en positie tegenover hun stamgenoten binnen de civitas bevestigd. Suetonius vermeldt zelfs dat Galliërs uit de leidende klasse dankzij Caesar tot de Romeinse senaat doordrongen.³⁸⁰ Via de literaire en epigrafische bronnen zijn ons een aantal Julii bekend. Zij of hun vaders en grootvaders hebben hun burgerrechten via deze weg verworven. Het *nomen gentilicium* Julius verwijst naar een burgerrechtsverlening door een van de Julische keizers. Julius Duratius, de aanvoerder van de Pictones, ontving het Romeinse burgerrecht van Caesar.³⁸¹ De Helvetiër Gaius Julius Camillus bekleede de rang van *tribunus militum* in de legio IV Macedonica.³⁸² De Trevir Julius Tutor voerde het bevel over een *ala* Trevirorum.³⁸³ De Bataaf Gaius Julius Civilis, die uit een vorstelijk geslacht stamde en wiens voorvader het Romeinse burgerrecht had ontvangen, was voor het uitbreken van de Batavenrevolte een *praefectus* van een cohors in het Rijnleger.³⁸⁴

In 48 n.C. hield keizer Claudius in de Romeinse senaat een opmerkelijke redevoering. De aanleiding hiervoor was het verzoek van een aantal Gallische leiders uit Gallia Comata om te worden opgenomen in de Romeinse senatorenstand. Het

waren carrièremannen die reeds belangrijke functies in het provinciale bestuur bekleedden. Het was ook Plutarchus niet ontgaan dat de provinciale aristocraten in hun rangen mannen telden met de ambitie senator in Rome te worden.³⁸⁵ Sedert keizer Augustus was deze stand volledig gesloten. Enkel de besten en de rijksten genoten het voorrecht tot deze elite te horen. Een opname van een nieuw lid kon enkel via de tussenkomst van de keizer persoonlijk. De redevoering van keizer Claudius bleef bewaard op de zogenaamde tafel van Lyon, die in 1528 in deze stad aan het licht kwam. De keizer bepleitte hierin openheid van het college en hij ontleende zijn argumenten aan de Romeinse geschiedenis. Het voorstel werd met erg gemengde gevoelens ontvangen. Lang niet alle senatoren waren het met de keizer eens. Tacitus geeft een erg levendig verslag van deze senaatszitting en van de redevoering van Claudius.³⁸⁶ Hoewel veel korter dan de *Lyon-tabula*, komt de tekst inhoudelijk erg goed met de authentieke redevoering overeen. En de wijze waarop Tacitus deze geschiedenis presenteert, toont aan dat de historicus het met de keizer eens was. Zelf waren hij en zijn familie van Gallische herkomst, misschien wel van Vaison-la-Romaine.³⁸⁷ Zijn schoonvader Gnaeus Julius Agricola was geboren in het Zuid-Franse Fréjus.³⁸⁸ Zij waren op een gelijkaardige wijze tot de senatorenstand opgeklimmen en dat verklaart uiteraard veel. Op de redevoering van de keizer volgde een senaatsbesluit. De Haedui verkregen als eersten het recht op een opname in de senaat te Rome. Het aantal senatoren uit Gallië en Spanje nam daarna geleidelijk aan toe, wat later gevolgd door hun collega's uit Griekenland, Klein-Azië en Afrika. Tijdens de regeringen van de opeenvolgende Flavische keizers bedroeg het aantal senatoren uit Gallië en Spanje meer dan 20 procent en tegen het midden van de 2de eeuw v.C. was dit aantal opgelopen tot zowat 45 procent. Ondertussen werd voor de Gallische aristocratie langzaam een loopbaan uitgewerkt die zich naadloos integreerde in de Romeinse organisatie. Militaire commando's wisselden zij af met burgerlijke en religieuze functies, zoals het voorbeeld van Gnaeus Julius Agricola aantoont. In feite werd de inheemse aristocratie zo op een subtiele wijze verplicht aan hun traditionele machtspositie een nieuwe inhoud te geven, gebaseerd op een militaire en/of ambtelijke loopbaan.

Hoe zat het echter met de rest van de provinciale bevolking? De burgerrechtsverlening aan de lokale adel is slechts een gedeelte van het verhaal. Uit de opschriften blijkt dat ook inheemse jongemannen het Romeinse burgerrecht konden verwerven na militaire dienst in de Romeinse hulptroepen. De Tungri, Treveri, Nervii en Menapii hebben talloze jongeren naar het Romeinse leger zien vertrekken. Via hun legerdienst, die twintig jaar of meer duurde, werden zij eerst van de Romeinse cultuur doordrongen. Zij leerden er Latijn en kwamen in contact met allerhande nieuwe voedingsmiddelen, gebruiksvoorwerpen, gewoonten, goden enzovoort. Tegelijk oefenden de hulptroepen een niet te onderschatten invloed uit op het leven van de bevolking in de streken waar zij gelegerd waren. De *diplomata militaria*, de documenten op bronzen tabletten die de militairen ontvingen wanneer zij na 20 of 25 jaar trouwe dienst eervol afzwaaiden, illustreren dit proces mooi. In bijvoorbeeld de tekst van het diploma dat in de Maasbedding te Flémalle werd teruggevonden, kunnen wij het volgende lezen:

[Imp(erator) Caesar divi Ne]rvae f(iilius) Nerva Traianus [Augustus German]icus pontifex maximus [tribunic(ia)] potestat(e) co(n)s(ul) II [equitibus et peditib]us qui militat in alis [tribus et cohortib]us sex quae appellantur [Gallorum Petria]na c(ivium) R(omanorum) et I Tungrorum [et I Hispanorum Ast]urum et I Hispanorum [et I... et I] fida Vardullorum c(ivium) R(omanorum) [et...] et II Lingonum et II Nervio[rum et sunt] in Britannia sub T(ito) Avidio [Quieto item] dimissis honesta missione a... Nepote qui quina et vicena plura[ve sti]pendia meruerunt quorum nomi[na] subscripta sunt, ipsis liberis posterisque eorum c[ivitate]m dedit et conubium cum ux[oribus qua]s tunc habuissent cum [est civitas iis data] aut si qui [caelibes essent cum iis quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas]. [a.d...].

Imperator Caesar, zoon van de goddelijke Nerva, Nerva Traianus Augustus Germanicus, pontifex maximus, bekleed met de tribunicia potestas, consul voor de tweede maal. Aan de cavaleristen en de infanteristen die hun militaire dienst doen in de 3 alae en de 6 cohortes die genoemd worden: Ala Gallorum Petria]na c(ivium) R(omanorum); Ala I Tungrorum; Ala I Hispanorum Asturum; Cohors I Hispanorum; Cohors I...; Cohors I fida Vardullorum c(ivium) R(omanorum); Cohors...; Cohors II Lingonum; Cohors II Nerviorum en die gelegerd zijn in Britannia onder het gouverneurschap van Titus Avidius Quietus, evenzo aan hen die 25 jaar of meer dienst hebben gedaan en een eervol ontslag hebben ontvangen van... Nepos, waarvan de namen hieronder geschreven zijn, heeft (de keizer) het burgerrecht verleend, aan henzelf, hun kinderen en nakomelingen, evenals het recht om te huwen met de vrouwen, die zij op het ogenblik, dat het burgerrecht aan hen werd verleend, hadden, of, indien zij ongehuwd zijn, met die vrouwen die zij later zullen huwen in zover dat het telkens één vrouw voor één man is.³⁸⁹

Het diploma van Flémalle dateert van 98 n.C.. Het werd door keizer Trajanus onder meer aan militairen van de *ala I Tungrorum Frontoniana* uitgereikt. De eenheid maakte op dat ogenblik deel uit van het leger van Britannia. De tekst vermeldt dat de betrokken militair van de keizer het burgerrecht ontvangt. Dat geldt niet alleen voor hemzelf, maar ook voor zijn kinderen en nakomelingen. Ook ontvangt hij van de keizer het recht te huwen met de vrouw met wie hij op dat ogenblik samenleeft of met de vrouw die hij zal leren kennen. Er geldt slechts één restrictie: het mag slechts om één vrouw gaan. Vaak bleven deze oud-militairen met vrouw en kinderen wonen in de streek waar zij jarenlang gekazerneerd waren. Soms keerden zij terug naar hun geboortestreek, zoals deze militair van de *ala I Tungrorum Frontoniana* misschien heeft gedaan.

Dit proces is relatief snel op gang gekomen. We kunnen het mooi volgen dankzij de namen van mensen die in de opschriften op monumenten bewaard bleven. Net hier zien wij duidelijk hoe die Latijnse cultuurspreiding zich manifesteert. In de provincie Gallia Belgica bijvoorbeeld zijn drie taalgroepen vertegenwoordigd, namelijk de Germaanse, de Keltische en de Latijns-mediterrane. De namen van Latijns-mediterrane herkomst vertegenwoordigen hierin met ongeveer 65 procent van de betrokken personen de meerderheid. Achter sommige namen gaat mogelijk een Keltische of Germaanse naam schuil, zoals bij Audax, Quintus, Verecundus, Albina enzovoort. Andere namen van Latijns-mediterrane herkomst waren vrij populair en komen frequent bij de inheemse volkeren: Maternius bij de Ubii, Acceptus bij de Treveri of Victor bij de Ubii en de Treveri. Daartegenover staan de inheemse namen. Zij zijn van een min of meer duidelijk Germaanse dan wel Keltische oorsprong of van een oorsprong zonder dat kan worden gespecificeerd of die Germaans of Keltisch is. Ook namen van een andere herkomst komen sporadisch voor. Het feit dat de namen van een Latijns-mediterrane oorsprong een ruime meerderheid vertegenwoordigen, illustreert dat de bovenlaag van de Gallische bevolking openstond voor de Romeinse cultuur. Vooral zij konden zich het financieel veroorloven monumenten met opschriften op te richten. Slechts een beperkt aantal personen dragen de *tria nomina*, ‘de drie namen’. Dit wil zeggen dat zij een volledige Romeinse naam hebben en dat op grond hiervan een Romeins burgerschap kan worden verondersteld. Naarmate de tijd verstreek ontvingen steeds meer inwoners van het Romeinse Rijk het Romeinse burgerrecht. Dit proces speelt zich trouwens *mutatis mutandis* in al de provincies van het Romeinse Rijk af. Hierdoor werden zowel Galliërs en Germanen als Spanjaarden, Numidiërs, Egyptenaren, Grieken of Ioniërs volwaardige Romeinse burgers. Deze ontwikkeling wordt schitterend geïllustreerd door de herkomst van de keizers en de topfunctionarissen van het Romeinse Rijk. Hoger vermeldden wij reeds Gnaeus Julius Agricola, de schoonvader van Tacitus, die afkomstig was van Fréjus. Keizer Marcus Ulpius Trajanus bijvoorbeeld was afkomstig van Italica in de provincie Baetica. Hier had zijn familie, het beroemde Etruskische geslacht van de Ulpii, zich na de Tweede Punische Oorlog gevestigd. Septimius Severus werd geboren in de Fenicische stad Leptis Magna in Noord-Afrika en werd keizer na een schitterende loopbaan met verscheidene topfuncties. Hij was

gehuwd met Julia Domna, die afkomstig was van Syrië. Het zijn illustraties van een ontwikkeling die de hedendaagse westerse democratieën met een zekere koudwatervrees tegemoetzien.

De toekenning van burgerrechten aan oud-militairen van vreemde origine en hun nageslacht betekende niet het einde. In 212 vaardigde Caracalla de *Constitutio Antoniniana* uit. Dit edict verleende het Romeinse burgerrecht aan al de vrije inwoners van het Romeinse Rijk. In het voorwoord van het edict stelt de keizer het voor als dank aan de onsterfelijke goden, omdat zij hem in een groot gevaar hadden beschermd.³⁹⁰ Cassius Dio was op dat vlak echter zeer sceptisch. Hij meende dat het Caracalla er alleen maar om te doen was zijn inkomsten via belastingen te vermeerderen omdat zij die geen burgerrechten bezaten van een aantal taksen waren vrijgesteld.³⁹¹ Van nu af was het burgerschap universeel, aldus Ulpianus en Cassius Dio.³⁹² Wanneer wij de situatie voor 212 bekijken, dan bezaten alleen de inwoners van Italië het volledige burgerrecht, naast Romeinen of hun afstammelingen die in de provincies leefden, de inwoners van sommige steden, wat lokale edelen en militairen van de hulptroepen die eervol waren afgezwaaid. Het Romeinse burgerrecht was uiteraard gegeerd omdat het een aantal privileges inhield. Met de *Constitutio Antoniniana* werd aldus het eindpunt bereikt in een evolutie die reeds vroeg in de ontwikkeling van de Romeinse maatschappij zat ingebakken. Schattingen omtrent aantallen zijn natuurlijk riskant. Maar vermoedelijk verdrie- of verviervoudigde het aantal burgers in het Romeinse Rijk. De status van een minderheid werd het recht van een meerderheid, uiteraard de slaven buiten beschouwing gelaten. Al die verschillende volkeren van Schotland tot Sudan, van Irak tot Marokko, werden in het universele burgerschap opgenomen ongeacht kleur, ras of cultuur. Dit betekende nog niet dat al de inwoners van het Rijk voortaan aanspraak maakten op volledige politieke rechten. Maar zij genoten tenminste de burgerlijke vrijheid en de gelijkheid voor de wet.

4.3 Samenlevingsproblemen in een grootstad

Het voorgaande kan misschien de indruk wekken dat de romanisering alle tegenstellingen tussen volkeren had weten te overwinnen en dat de Romeinse maatschappij het multiculturele gedachtegoed hoog in het vaandel droeg. Enige nuancering is daarom noodzakelijk. De Romeinse maatschappij bezat zeker een erg open karakter, zoveel is duidelijk. Zij nam talrijke vreemdelingen uit zowel de oostelijke als de westelijke provincies als volwaardige burgers op. De globalisering van de wereld leidde ondertussen tot het ontstaan van wereldsteden met een uitgesproken kosmopolitische bevolking. Rome in Italië, Alexandrië in Egypte en Carthago in Tunesië waren de drie grootste. In Rome leefden tijdens

de 1ste en de 2de eeuw n.C. zowat één miljoen mensen. Alexandrië en Carthago telden maximaal vijfhonderduizend inwoners. Lyon, de grootste stad van Gallië, telde zowat dertig- tot veertigduizend inwoners. Rome was een smeltkroes van de meest uiteenlopende nationaliteiten. Martialis, de spotdichter van de 1ste eeuw n.C., verhaalt bijvoorbeeld in een erg scabreus gedicht hoe Parthen, Germanen, Daciërs, Ciliciërs, Cappadociërs, Egyptenaren, Indiërs, Palestijnen, Joden, Sarmaten en Alanen door een Romeinse hoer worden bediend.³⁹³ Alleen al de toon van deze tekst verraadt de specifieke samenlevingsproblemen die aantonen dat de multiculturele politiek zoals die door Alexander de Grote of de Romeinse keizers was beoogd, niet noodzakelijk een gunstig gevolg had.³⁹⁴ De integratie van al die inwijkelingen in Rome of in andere grote of kleine steden verliep dus zeker niet rimpelloos. Uitspraken hierover vinden we bij de filosoof Seneca, die zich helemaal niet kon vinden in die grote toevloed van migranten in Rome, allemaal met hun eigen zeden en gewoonten.³⁹⁵ Deze vorm van latent racisme wordt gespecificeerd door Juvenalis:

Ostia, de haven van Rome, was ooit een smeltkroes van volken. In de smalle straten met de grote woonblokken trachtten zij hun leven te organiseren. (Robert Nouwen)

Ik aarzel niet er recht voor uit te komen dat ik vooral één mensengroep ontwijk, de lievelingen van het rijke Rome: die Griekse droesem, waar die stad van ons verzielt van is – en veel meer buitenlanders! Hoe lang al stroomt de Syrische Orontes hier in de Tiber uit en scheidt een vloed van taal en mode af, van tamboerijnen, exotisch fluit- en harpspel en van hoeren die met een bontgekleurd lintenhoed bij 't Circus prijken. Ga er zelf maar kijken! Ach Romulus, uw eigen oer-Romeinen lopen op feestsandalen rond en tooien hun ingezalfde hals met Griekse kralen. En oosterlingen – Grieken, Macedonen, Klein-Aziaten, Archipelbewoners – bezetten onze heuvels, Viminalis en Esquilijn vooral; en daar krioelen ze rond in rijke villa's en ze voelen zich heer en meester hier.³⁹⁶

Racisme neemt veel vormen aan. Soms is racisme bijzonder subtiel. De uitlatingen van Juvenalis zijn echter erg herkenbaar en van alle tijden. Hij kon moeilijk verdragen dat de traditionele Romeinse gewoonten onder druk kwamen te staan en dat allochtonen de woningen van de Romeinen inpikten. Wat klaarblijkelijk ook de ogen uitstak was de welvaart die ze wisten te verwerven. Door weinig genuanceerd woordgebruik bestempelt hij de migranten als schorremorrie, het lage volkje van de bars en de bordelen rond het Circus. Ongetwijfeld vertolkte Juvenalis de mening van vele Romeinen. De Grieken moeten het hier in het bijzonder ontgelden. Terwijl de ontwikkelde Romeinen opkeken naar de oude Griekse cultuur en vaak fervente verzamelaars waren van Griekse kunst, keken zij vaak neer op de Grieken van hun tijd. Voorbeelden hiervan zijn Cicero, Cato en Plinius de Oudere. Wanneer Cicero bijvoorbeeld iemand *Graeculus* – 'Griekje' – noemde, was dat beslist niet om te vleien. Ook in Alexandrië waren er vergelijkbare samenlevingsproblemen. Het merendeel van de bevolking bestond er uit Grieken, Macedoniërs, Egyptenaren en Joden. Tijdens de 1ste eeuw n.C. verwees Flavius Josephus in zijn boek over de Joodse Oorlog kort naar de gespannen verhoudingen tussen Joden en Egyptenaren die daar heersten:

In Alexandrië waren er permanent conflicten geweest tussen de autochtone bevolking en de Joden. Dat was al zo vanaf het moment dat Alexander, die van de Joden grote steun had gekregen in zijn strijd tegen de Egyptenaren, hun voor hun assistentie de toezegging had gedaan dat zij zich blijvend in hun stad mochten

*vestigen, met dezelfde rechten als de Grieken. Zij behielden dit privilege onder zijn opvolgers, die hun bovendien een eigen wijk toewezen, zodat zij, vrij van de vermenging met andere volken, hun eigen manier van leven konden voortzetten. Ook werd het hun toegestaan zich Macedoniërs te noemen.*³⁹⁷

In zijn geschiedenis van de Joden maakt deze geschiedschrijver dan weer melding van conflicten tussen Joden en Grieken in Alexandrië.³⁹⁸ De filosoof en theoloog Philo Judaeus, die tijdens het tweede kwart van de 1ste eeuw n.C. in de Joodse gemeenschap van Alexandrië een vooraanstaande rol speelde, noemde op zijn beurt de Egyptenaren dan weer een buitengewoon kleingeestig volkje en tuig van de richel, giftig en boosaardig als slangen en krokodillen.³⁹⁹ Dergelijke uitlatingen en ongeregelheden waren niet onschuldig. Tijdens rellen vielen er geregeld slachtoffers.⁴⁰⁰ In de zomer van het jaar 38 vond er in de Egyptische hoofdstad een uitbarsting van jodenhaat plaats. Philo Judaeus was er getuige van.⁴⁰¹ Met instemming en zelfs met medewerking van de lokale overheid richtte het gepeupel een gruwelijke slachting onder de Joodse medeburgers aan. Men verjoeg ze uit het Griekse deel van de stad en sloot ze op in één wijk. Het eerste Jodengetto was een feit. Ondertussen maakt Flavius Josephus melding van ernstige rellen en ongeregelheden in Jeruzalem waarbij vormen van racisme aan de basis lagen.⁴⁰² En in de spottende gedichten van Martialis duiken geregeld spanningen met Joden in Rome op.⁴⁰³ Het lijkt erop dat het antisemitisme ook in de klassieke oudheid wijd verspreid was. Maar er zijn ook talloze voorbeelden te vinden waarin Feniciërs, Syriërs of andere volkeren het slachtoffer van racistische opmerkingen en acties zijn.⁴⁰⁴ Het is daarbij opvallend dat de westerse volkeren zoals Germanen, Galliërs of Spanjaarden veel minder weerstand opriepen. Hooguit is er sprake van wat ondeugd, zoals het gebrek aan discipline en de drankzucht van de Germanen en de Galliërs. En de danseresjes uit Gades waren wulps en losbandig.⁴⁰⁵ Of dit laatste echter als een ondeugd werd beschouwd, valt te betwijfelen gezien het feit dat zij op feestjes zo gegeerd waren.

Hoe moeten wij deze negatieve en racistische uitlatingen over vreemdelingen interpreteren? Zij zijn zonder uitzondering afkomstig van de intellectuele elite, die het soms erg moeilijk had om haar afkeer voor de gewone man te verbergen. Cicero bijvoorbeeld noemde in een brief aan Atticus het volk 'sentina', uitvaagsel.⁴⁰⁶ De Romeinse aristocratie voelde zich duidelijk verheven boven het almaar aangroeiende stadsvolk in de wijken van de Subura. In de andere Romeinse steden zal dat niet anders geweest zijn. Net als de Grieken bezaten ook de Romeinen een stevig superioriteitsgevoel ten aanzien van andere volkeren. Aristoteles verklaarde die Griekse superioriteit vanuit het klimaat.⁴⁰⁷ Hij bouwde daarmee voort op de denkbeelden van de Griekse arts Hippocrates, die zowel de fysieke als de psychische gesteldheid van een individu of een gemeenschap

toeschrijft aan de invloed van het klimaat.⁴⁰⁸ In de Romeinse literatuur vinden wij vergelijkbare bedenkingen hierover terug, zelfs in geschriften waarin wij het niet zouden verwachten. Volgens Vitruvius, die een handboek over bouwkunde samenstelde, zijn ‘de volken in Italië in beide opzichten het evenwichtigst be-deeld, zowel in lichaamsbouw als in geestkracht, in overeenstemming met hun dapperheid’ omdat ‘de goddelijke geest de burgers van het Romeinse volk een plaats (heeft) gegeven in een uitstekende, evenwichtige landstreek’.⁴⁰⁹ Het is een uitspraak die kan tellen! De Romeinen, net als de Grieken, geloofden in de deterministische stelling dat de natuur, de geografie en het klimaat verantwoordelijk zijn voor de typische lichamelijke en geestelijke kenmerken van groepen mensen. Bovendien waren ze ervan overtuigd dat die kenmerken erfelijk waren. De uitspraak van Vitruvius houdt aldus een negatief waardeoordeel in ten overstaan van al de volkeren die buiten Italië woonden.

De vraag stelt zich of de negatieve uitlatingen over alloctonen eerder een vertaling waren van een algemeen superioriteitsgevoel, ook ten aanzien van de gewone man, dan wel of het om een zuivere vorm van racisme gaat. Het is in ieder geval opvallend dat welwillende commentaren over het kosmopolitische karakter van Rome of andere grootsteden in de literatuur slechts zelden voorkomen. Aelius Aristides (2de eeuw) is zo’n uitzondering wanneer hij over Rome het volgende schrijft:

*Zoals een andere stad zich verhoudt tot haar eigen grenzen en grondgebied, zo verhoudt Rome zich tot de grenzen en het grondgebied van de hele aarde, alsof de wereld een district is en Rome is aangewezen als een gemeenschappelijke stad. Je kunt gerust stellen dat deze ene burcht het toevluchtsoord en verzamelplaats is geworden van alle omwonenden of van allen die in ver afgelegen wijken wonen. De stad heeft hun nooit de toegang ontzegd, maar gelijk de aarde alle mensen steunt, neemt Rome allen op. En gelijk de zee in zijn golven het water van alle rivieren opvangt, heeft de stad een plaats voor allen ingeruimd.*⁴¹⁰

Het minste wat we kunnen zeggen is dat Aelius Aristides erg enthousiast is over de gastvrijheid van Rome, net als Athenaeus⁴¹¹ een goede eeuw later trouwens. Maar zij woonden zelf niet in Rome. Zij werden dus niet dagelijks geconfronteerd met de moeilijkheden van het samenleven. Zij beschouwden heel de vreemdelingenproblematiek van op een afstand terwijl de neerbuigende en racistische opmerkingen doorgaans kwamen van auteurs zoals Juvenalis en Martialis, die als inwoners van Rome de sentimenten van de bevolking treffend wisten weer te geven. Ongetwijfeld waren deze problemen ook minder pertinent in de

steden van Gallië, die kleiner waren en een meer homogene bevolking hadden. De Grieken en de Romeinen hebben tal van ideeën in verband met vrijheid en democratie geformuleerd waarvan wij nu overtuigd zijn dat zij essentieel zijn. Maar tegelijk moeten wij erkennen dat diezelfde Grieken en Romeinen verantwoordelijk zijn voor enkele basisconcepten die discriminatie en rassenongelijkheid mogelijk maken en die tot de dag van vandaag nog steeds de ronde doen.

4.4 Het ‘einde’ van de gezinslandbouw

In de pre-industriële tijd was de gezinslandbouw of ook de kleine boerenlandbouw de motor van de samenleving. Het bezit van akkerland was de voornaamste bron van rijkdom. Dat was het geval in het Oude en Nabije Oosten, waar de landbouw zijn oorsprong vindt, in Griekenland en in Italië. Ook in Gallië en Germanië was dat zo. In zekere zin kunnen we spreken van een overlevingslandbouw. Het was niet de marktprijs die de productie stuurde, wel de volgende oogst

De maaimachine, geduwd door een ezel, verhoogde sterk de productiviteit van de Gallo-Romeinse landbouw. De aanwezigheid van het Rijnleger en de opkomst van steden betekende het einde van de echte gezinslandbouw in Gallië. (Museum Buzenol)

halen, het overleven van het eigen bedrijf, de behoeften van het eigen gezin. De boeren voedden zichzelf en hun familie, dit wil zeggen de drie generaties die onder één dak woonden, en produceerden zo mogelijk een klein surplus dat zij op de lokale markten aan de man brachten om zelf producten te kunnen kopen die het land hen niet bood. Zeventig tot tachtig procent van de bevolking was doorgaans met dit systeem verbonden. De Griekse landbouw is een goed voorbeeld van die overlevingslandbouw. In feite was de Griekse stadstaat een gemeenschap van kleine landbouwers⁴⁴² die wroetten op de kleine verspreide percelen waarvan ze niet altijd eigenaar waren, maar die ze soms ook pachtten. Herders trokken met het kleinvee rond op de gemene gronden op de rand van het territorium van de polis, woest en onontgonnen. Het leven was hard, de opbrengsten schaars. Zo schildert de landbouwer-dichter Hesiodus in *Werken en dagen* het leven van de Griekse boer in Boeotië omstreeks 700 v.C. Als jongeman hoedde hij het vee van zijn vader. Ploegen, zaaien en oogsten zijn de belangrijke taken van de mens:

*Zodra de zaaitijd aanbreekt voor de stervelingen,
ga dan aan 't werk, de slaven samen met hun heer,
en ploeg het bouwland, nat of droog, wanneer het tijd is.
Ga vroeg aan 't werk, dan staat je grond straks vol met
halmen.*⁴¹³

Er is nauwelijks een verschil met het beeld van de boeren die opduiken in de komedies van de Athener Aristophanes. Voor Xenophon stond de landbouw van alle economische activiteiten op eenzame hoogte. Zijn *Oikonomikos* is één lofprijzing op de landbouw.⁴⁴⁴ In Attica besloegen de bescheiden gezinsbedrijven doorgaans minder dan tien hectare. Het waren gemengde bedrijven. Meestal brachten de graanoogsten amper genoeg op voor het eigen gezin. Vaak was een misoogst voldoende voor schaarste en honger. Herders hoedden enkele varkens, wat schapen voor de wol en geiten voor de melk en de kaas. Samen vormden zij de hele veestapel. Het surplus, als er dat al was, verkocht de boerin op de markt. Wijrankens en olijfbomen zorgden voor een groter gewin. Rhodos, Chios, Knidos en ook Attica kenden een belangrijke olijfteelt. Olijfolie was in de Griekse wereld immers een onmisbaar product. Deze teelten waren echter lang niet voor iedereen bereikbaar. Want de kleine boer was in velerlei opzichten afhankelijk: van het ruwe en moeilijk te bewerken land, van het onvoorspelbare weer, van hen die de macht in handen hadden. Tijdens de oorlogen verliet hij hoeve en land om mee te strijden. Zo gauw de militaire campagne voorbij was, keerde hij terug naar zijn goed om de oogsten binnen te halen. Het was niet altijd even gemakkelijk. Onder invloed van de schaarste adviseert Hesiodus zijn toehoorders slechts één zoon te verwekken, zodat zij niet te veel monden moesten voeden.⁴⁴⁵ En Aristoteles vermeldt onder meer dat kleine boeren in vroegere tijden geregeld hun pachten niet konden betalen en zo in de slavernij belandden. Met de *seisachtheia*, letterlijk ‘de afschudding van de schulden’, trachtte Solon

omstreeks 594-593 v.C. die onrechtvaardige schuldslavernij tegen te gaan.⁴¹⁶ De Spartanen pakten het anders aan. Heel hun leven stond in het teken van de grimmige oorlog. Door de landhervormingen van Lycurgus bezaten al de Spartaanse burgers een gelijk perceel, groot genoeg voor voldoende opbrengst van graan, wijn en olijfolie.⁴¹⁷ Zij hadden de bevolking van Messenië in de eerste helft van de 7de eeuw v.C. onderworpen. Als heloten, als slaven van de staat, moesten zij de landbouwgronden bewerken terwijl de Spartaanse mannen zich op de krijgskunst toelieden. En zo was Sparta op het vlak van voedsel volledig autarkisch. De Peloponnesische Oorlog tussen Athene en Sparta was echter fataal voor de kleine landbouwer. Pericles had niet alleen al de weerbare mannen nodig voor de strijd. Ook de oprukkende oorlog deed zijn werk. Mannen, vrouwen en kinderen moesten hun velden verlaten en verzamelden zich met have en goed binnen de muren van Athene. Het viel hen zwaar, aldus Thucydides, omdat zij gewend waren op hun akkers te wonen.⁴¹⁸ De historicus beschrijft wat verder de ellende waarin de mensen zich daar staande moesten houden aan de vooravond van de grote pestepidemie van 430 v.C..⁴¹⁹ De bevolking snakte er al snel naar terug naar huis te kunnen keren om er opnieuw de velden te bewerken. Echo's daarvan kunnen we ook vinden in het komediestuk *De vrede*, dat Aristophanes in 421 v.C. in Athene liet opvoeren:

*Ge moogt thans, boeren, naar uw landerijen gaan.
Ge hebt voor uw bedrijf alleen gereedschap nodig;
De wapens gaan niet mee – die zijn daar overbodig,
daar Hellas weer geheel van Vrede is doordrongen.*⁴²⁰

Toen de oorlog eenmaal beëindigd was, konden velen hun vroegere leven niet meer opnemen. Gedurende al die jaren van uitputtende oorlog waren de akkers verwaarloosd en onderkomen. Vele kleine eigenaars zagen een nieuwe start niet meer zitten en verkozen daarom hun land te verkopen. Bovendien werd er te Athene veel graan ingevoerd. De boeren slaagden er ondertussen niet in hun opbrengsten te vergroten via betere landbouwtechnieken en braakliggende gronden lagen er niet meer te wachten op ontginning. De overheid nam ten slotte geen maatregelen om de landbouwers te ondersteunen. Alleen de grootgrondbezitters konden zich staande houden. Zij richtten zich steeds meer op de wijnbouw en de olijventeelt, terwijl ze geleidelijk aan de graanteelt opgaven. Deze dramatische situatie inspireerde Aristophanes tot het schrijven van *Het vrouwenparlement*. Hierin namen de Atheense dames de macht over van hun mannen, die zij na een nacht vol drank en seks hadden bedwelmd om een nieuwe en betere samenleving te stichten.

Omstreeks diezelfde periode was Rome nog een bescheiden nederzetting van kleine boeren en veehouders. De landbouw op gemengde bedrijven was sedert mensenheugenis de voornaamste economische activiteit van de inwoners van Latium. De bodem is er vruchtbaar en het klimaat gunstig. Zij verbouwden

granen, wijn en olijven, in feite de traditionele culturen van de mediterrane landen. Akkerbouw was het belangrijkste. Fruit en groenten werden enkel voor eigen consumptie geteelt, behalve rond de grotere stedelijke centra zoals Rome, Neapolis of Cumae. Daar brachten de boeren hun overschotten naar de plaatselijke markten. Het vee bestond hoofdzakelijk uit runderen, varkens, schapen en geiten. Gevogelte werd door Varro en Columella aanbevolen omdat de verkoop ervan loonde. Ongetwijfeld domineerde het kleine gezinsbedrijf. De eigenaar bewerkte zelf zijn velden en verliet ze enkel omwille van de oorlog. Livius, die de voortreffelijkheid van die oude boer-soldaten als voorbeeld voor het nageslacht wilde bewaren, vertelt in dit kader het volgende verhaal over een zekere Lucius Quinctius Cincinnatus:

De enige hoop van het Romeinse rijk, Lucius Quinctius, bebouwde aan de overkant van de Tiber, tegenover de plaats waar nu scheepswerven zijn, vier morgens land, tegenwoordig bekend als de 'Quinctische velden'. Daar was hij bij de komst van de gezanten misschien, vooroverleunend op zijn spade, een greppel aan het graven, of aan het ploegen; in elk geval – zoveel is zeker – was hij bezig met boerenarbeid. Na de wederzijdse begroeting verzochten de gezanten hem, met een heilwens voor hemzelf en de staat, zich in toga te kleden en aan te horen wat de senaat hem had mee te delen. Verbaasd vroeg hij: 'Gaat alles goed?' en hij verzocht zijn vrouw Racilia vlug zijn toga uit de hut te halen. Toen hij zich van stof en zweet had gereinigd en gekleed in zijn toga naar voren trad, begroetten de gezanten hem onder gelukwensen als dictator; ze nodigden hem uit naar de stad te komen en vertelden hem van de paniek in het leger.⁴²¹

Het is nauwelijks een toeval dat zoveel voorschriften uit de *leges XII tabularum*, de 'wetten van de XII tafelen' van 451 v.C. voor de boerenbevolking van groot belang zijn. Ook de *suovetaurilia*, het zuiveringsoffer van een varkensbeer, een schaap en een stier, was typisch voor een boerenmaatschappij. Het Latijnse woord *pecunia* (geld) is trouwens een afgeleide van *pecus* (vee), dat in die oudste tijden de waardemeter van dienst was tijdens het ruilen van goederen. Het ideaal van de Romeinse landbouwer zou gedurende eeuwen een van de belangrijke thema's blijven in de Latijnse literatuur. *De Agriculturā (Over de landbouw)* van Cato en *Georgica (Het boerenbedrijf)* van Vergilius zijn hiervan mooie voorbeelden. Net als de Griekse waren de Romeinse boeren ook soldaten. Als burgers

verdedigden zij Rome en hun eigen bezittingen en bekostigden zij hun eigen wapenrusting. Op zich was dat geen probleem omdat de militaire campagnes tussen zaaitijd en oogst vielen en doorgaans van korte duur waren. Zoals de Peloponnesische Oorlog gaven de langdurige veroveringsoorlogen van Rome echter aanleiding tot specifieke problemen, die Livius⁴²² zeer scherp beschrijft. Onder meer verhaalt hij van de lotgevallen van een oude man op het Forum Romanum te Rome wiens uiterlijk de sporen van zware ontberingen droeg. Hij was centurio geweest, had tijdens de Sabijnse Oorlog meegevochten en zich tijdens verscheidene militaire expedities onderscheiden. De littekens op zijn borst waren hiervan de getuigen. Tijdens zijn afwezigheid waren zijn akkers verwoest, zijn hoeve was platgebrand, zijn bezittingen geplunderd en zijn vee weggevoerd. Bovendien moest hij belastingen betalen waarvoor hij zich in de schulden had moeten steken. Toen hij die niet kon aflossen, werd hij eerst van zijn gronden, die hij van zijn vader en grootvader had geërfd, beroofd. Vervolgens werd hij door zijn schuldeiser zwaar gefolterd en op straat gegooid. Het was geen alleenstaand verhaal en het hoeft niet gezegd dat een dergelijke situatie op langere termijn onhoudbaar was. De Romeinse veroveringen in Italië leidden tot belangrijke sociaal-economische gevolgen die voor de kleine boer niet steeds even gunstig waren. Via de volgende passage uit de Romeinse geschiedenis van Appianus krijgen we daar enigszins een beeld van:

De rijken hadden het grootste deel van de landerijen weten te bemachtigen. Zij dankten het aan de tijdsomstandigheden dat het land hun niet meer ontnomen werd en kochten de nabijgelegen akkers van de armen op, niet altijd met hun goedkeuring, maar ook ten dele met geweld, zodat zij in plaats van bepaalde stukken land uitgestrekte oppervlakten bebouwden. Voor de landbouw en de veeteelt gebruikten zij slaven, daar de vrije lieden tot krijgsdienst werden opgeroepen en aldus hun werk in de steek moesten laten. Het bezit van slaven bracht hen nog meer winst op aangezien deze door hun vrijstelling van krijgsdienst ongehinderd konden toenemen en talrijke kinderen verwekken. Zo bemachtigden de rijken alle rijkdom en het hele land wemelde van slaven.⁴²³

De boer vervreemde van hoeve en boerenbedrijf en was door zijn langdurige afwezigheid verplicht zijn winning te verkopen, geregeld tegen een veel te lage prijs. Pachtters konden hun contractuele verplichtingen niet langer nakomen. Terwijl het grondbezit werd geconcentreerd in de handen van de superrijken,

verhuisden de kleine boeren naar de stad, waar ze het proletariaat vervoegden zonder veel uitzicht op goed werk of inkomen. Sommigen boden als landarbeider hun diensten aan om voor een karig loon op de *latifundia*, de landgoeden van de grootgrondbezitters, te komen werken. Daar kwam nog bij dat de graanprijzen door de import van graan uit Sicilië, Carthago en Egypte zwaar onder druk kwamen te staan. De verpaupering van de kleine boeren was een ernstig sociaal probleem dat op het einde van de 2de eeuw v.C. dringend om een oplossing vroeg. Om aan deze landbouwcrisis een einde te maken, stelde Tiberius Sempronius Gracchus als *tribunus plebis* in 133 v.C. de *lex Sempronia agraria* voor. Hij had hiervoor de steun van een deel van de senatoren. Deze akkerwet hield in dat niemand meer dan 500 *iugera*, zo'n 125 hectare, aan staatsgronden mocht bezitten. Die kon worden vermeerderd met 250 *iugera* voor iedere zoon, maar mocht in géén geval 1000 *iugera* overschrijden. Een commissie werd belast met de uitvoering van de wet. De bedoeling was onder meer het herstel van de kleine boerenbedrijven waarop eens de grootheid van Rome berustte. Na de moord op Tiberius zette zijn broer Gaius Sempronius Gracchus zijn werk voort. Uiteindelijk slaagden de Gracchen er niet in hun hervormingsprogramma te realiseren.

De landbouwcrisis had verstrekkende gevolgen voor de rekrutering van soldaten voor de legioenen. De antieke auteurs signaleren immers dat steeds minder kleine en middelgrote boeren voldoende kapitaalkrachtig waren om zich een wapenrusting te kunnen veroorloven voor de militaire dienst. Net deze groep maakte traditioneel het gros van de legionairs uit en het fenomeen toont aan dat deze groep tegen het einde van de 2de eeuw v.C. sterk was teruggelopen. Bovendien was de Romeinse middenklasse, die zich wel een wapenrusting kon permitteren, niet langer geneigd het vege lijf te riskeren indien er geen uitzicht op rijke buit was. Nu was Gaius Marius (157-86 v.C.) verantwoordelijk voor een ingrijpende reorganisatie van het Romeinse leger, dat hij omvormde tot een betaald beroepsleger. Militaire dienst was niet langer afhankelijk van bezit. Dit uitgangspunt bood een uitweg voor de verpauperde landbouwers. In de 'nieuwe' legioenen konden ook de armste burgers dienst nemen, temeer daar de overheid voortaan de wapenrusting van de soldaten voor eigen rekening nam. Wanneer deze militairen na 25 jaar dienst afzwaaiden, ontvingen zij als beloning geregeld een stuk grond van gemiddelde grootte in Italië en later vooral in de provincies. Een vaste regel was dat echter niet, vooral omdat de Romeinse senaat een dergelijke beloning doorgaans niet echt zag zitten. Voor de gelukkige oud-militairen wenkte echter een nieuwe toekomst. De gronden waren afkomstig van de *ager publicus*, het land dat de Romeinen van hun overwonnen vijanden in beslag hadden genomen. In 103 en 100 v.C. had Marius zijn veteranen van de Afrikaanse en Germaanse campagnes met dergelijk land beloofd. Zijn voorbeeld werd onder meer gevolgd door Pompeius, Caesar en Octavianus.⁴²⁴

Van kleine boeren kon men op het einde van de 1ste eeuw v.C. amper nog spreken. De landbouwer die samen met zijn gezin uitsluitend van zijn land leefde, bestond nog nauwelijks. Met de opkomst van de supermachten en de ontwikkeling van de wereldsteden zoals Alexandrië en Rome, werden de voed-

selbehoefden trouwens heel anders gedefinieerd. De bevoorrading van de grote, maar ook van de minder grote steden was in de antieke wereld een hele klus. De immer groeiende stadsbevolking had voortdurend nood aan graan, vlees en drank. Samen met de groei van Rome als afzetmarkt ontwikkelden zich de hogergenoemde *latifundia*, die op een veel grotere schaal graan, wijn of olijfolie konden produceren dan voor een eenvoudige boer mogelijk was. Vooral wijn en olijfolie waren winstgevend. De Falerner, waarvan de druivenstokken in het noorden van Campanië stonden, was een prinsheerlijke wijn met een prijs die navenant was. Ook fruit en groenten vonden hun weg naar de stad. Geleidelijk aan stuurde niet langer het overleven van de landbouwer, maar wel de markt het productieproces. Indien de landbouwer echter voor de markt wilde produceren, moest zijn bedrijf volgens Varro en Cato wel gunstig gelegen zijn.⁴²⁵ In Rome waren de *aedilen* verantwoordelijk voor de voedselbevoorrading. De opbrengsten van het omringende land waren geregeld onvoldoende en zij konden derhalve niet beletten dat er soms een acuut voedseltekort heerste. Dat was bijvoorbeeld het geval in 22 v.C., toen keizer Augustus naar eigen zeggen de graanbevoorrading van Rome op zich nam en uit eigen middelen financierde:

*Toen er een uitzonderlijk gebrek aan graan heerste, weigerde ik niet de zorg voor de voedselvoorziening op mij te nemen. Die organiseerde ik zo dat ik in luttele dagen door mijn persoonlijke uitgaven en zorg de hele stad van vrees en het aanwezige gevaar bevrijdde.*⁴²⁶

Deze woorden illustreren hoe belangrijk de voedselvoorziening was voor het behoud van de sociale vrede in de grootstad. Daarom vertrouwde Augustus de graanvoorziening toe aan een bijzonder functionaris, de *praefectus annonae*.⁴²⁷ In de Tiberstad ontvingen op dat ogenblik tussen de 150.000 en de 200.000 mensen 5 schepels graan per maand van de keizer. Zij ontvingen die in de vorm van bonnen die zij bij bepaalde bakkers konden inruilen tegen brood.⁴²⁸ Een van die bakkers was Marcus Vergilius Eurysaces, wiens merkwaardige graf vlak bij de Porta Maggiore te Rome ligt. Rome was beslist niet de enige antieke stad die met problemen van bevoorrading worstelde. Ook van Alexandrië is bekend dat de stad net als andere antieke steden geregeld met problemen inzake voedselvoorziening kampte.⁴²⁹ Het belang van de voedselbevoorrading blijkt trouwens ook uit de aanwezigheid van graanmagazijnen in de steden. In zowat alle Romeinse steden vinden de archeologen ze terug, onder meer in Arles, Narbonne, Reims en Tongeren.

Ondertussen was het Romeinse leger ten gevolge van de talrijke veroveringscampagnes en de burgeroorlogen van de 1ste eeuw v.C. sterk in omvang toegenomen. Naast de legioenen speelden de hulptroepen steeds meer een belangrijke rol. De legers werden van Italië naar de provincies verplaatst. Een van de omvangrijkste troepenmachten was bijvoorbeeld het Rijnleger, dat een

grote invloed heeft uitgeoefend op de economische ontwikkeling van Gallië. De ravitaillering van een leger op campagne was tijdens de oudheid een reusachtig probleem. Bij een grensleger kreeg dit probleem een permanent karakter. De gigantische voedselbehoefte ervan moet bij de gewone bevolking voor grote spanningen hebben gezorgd. De Romeinse legerleiding trachtte de voedselvoorziening te verzekeren via een soort belastingen die aan de bevolking werden opgelegd, alsook via aankoop op de lokale markten. De traditionele gemengde landbouw in Gallië kon hieraan echter onmogelijk voldoen. De inheemse landbouw was immers een gezinslandbouw, gericht op de voedselvoorziening van de eigen gemeenschap. Deze gezinslandbouw werkte gedurende eeuwen perfect in die zin dat hij bij normale oogsten kon voorzien in de voedselbehoeften van de bevolking. Op het ogenblik dat het Romeinse leger een permanente factor werd, kon deze gezinslandbouw nog onvoldoende voedsel produceren. De graanoogsten volstonden niet langer en ook de veestapel kon onmogelijk voldoen aan de vereiste vleesproductie. En misschien waren er ook misbruiken die de toestand nog ernstiger maakte dan hij al was.⁴³⁰ In 21 n.C. begonnen de Gallische staten een opstand wegens de drukkende lasten van de cijzen.⁴³¹ Er is sprake van schattingen en woekerrente, waarbij hoe dan ook rekening moet worden gehouden met belastingen in natura. Een ingrijpende aanpassing van het landbouwsysteem drong zich in ieder geval op.

De toenemende voedselbehoefte van de steden en de aanwezigheid van een staand beroepsleger zorgden voor een ware economische metamorfose. Rekening houdend met het historische perspectief was deze landbouwhervorming voor bijvoorbeeld Gallië wellicht even ingrijpend als de veranderingen die het moderne landbouwbedrijf tijdens de laatste decennia heeft ondergaan onder invloed van de wereldwijde globalisering. Een cruciale rol in het optimaliseren van de landbouw was weggelegd voor de *centuriatio* of de regelmatige landindeling die een van de belangrijkste grondslagen voor de Gallo-Romeinse landbouw was. Waarschijnlijk heeft Agrippa hiervoor de grote contouren uitgezet toen hij van Augustus de opdracht had gekregen Gallië op te meten in functie van de uitbouw van het Romeinse wegennet. Romeinse landmeters, waarschijnlijk ingenieurs van het Romeinse leger, maten de beschikbare gronden op en verdeelden ze in percelen van gelijke grootte, telkens 700 maal 700 meter. Het kadasterplan van Orange is een prachtige illustratie hiervan. Op basis van zo'n kadaster kende de overheid bij de stichting van *coloniae* landgoederen toe aan de nieuwe inwijkelingen, bijvoorbeeld in Orange. Maar het systeem liet tegelijk toe de landbouwbedrijven te spreiden en een rationele landbouwpolitiek te voeren. Het was een titanenwerk dat enkel door een overheid tot een goed einde kon worden gebracht. In Gallië heeft de Romeinse overheid het kadaster op een grote schaal ingevoerd. Sporen ervan vind je terug vanaf de Middellandse Zee tot aan de Rijn grens.

Aanvankelijk was er weinig te merken van enige beweging. Zodra echter het veranderingsproces op gang was gekomen, zien wij wel dat de landbouw en de veeteelt zich op een verschillende wijze ontwikkelden naargelang het ging

om droge zandgronden of vruchtbare lössgronden. De noordelijke regio's van het bestuursdistrict van de Tungri bijvoorbeeld waren erg zandig. Evenals in de hoogvlakten van de Ardennen nam de landbouw hier een bescheiden plaats in. Het accent lag er eerder op de veeteelt, waarbij het schaap, gelet op de woeste gronden, vermoedelijk een belangrijke plaats innam. De Gallische kapmantels, die van schapenwol werden geproduceerd, vonden zelfs hun weg naar Rome.⁴³² Vooral op de vruchtbare lössgronden vond een expansieve agrarische ontwikkeling plaats die kort na het midden van de 1ste eeuw met de verschijning van de typische Romeinse villa's gepaard ging. Naast de grote domeinen zoals die van Voerendaal en Haccourt zien wij talrijke kleine winningen van 25 tot 50 hectare zoals die van Wange, Piringen, Rosmeer, Val-Meer en Broekom, die ook voldoende opbrachten voor een familie. Doorgaans waren het gemengde bedrijven met een sterke klemtoon op de akkerbouw. Tuinbouw en fruitteelt bleven voornamelijk gericht op de eigen behoeften van de familie. Alleen in de nabijheid van echte steden, waar de boer een zekere afzet had, mogen wij een marktgerichte productie veronderstellen. De groentetuinen en de boomgaarden lagen daarom vaak kort bij het woonhuis. In Tongeren bij de Elisabethwal en in Tienen aan de Zijdelingestraat bouwden boeren of graanhandelaars in de 1ste eeuw twee private graanstapelplaatsen. Onder meer toont dit aan dat de akker- en tuinbouw in Midden-België duidelijk een sterker marktgerichte dimensie kreeg. De landbouwopbrengsten overschreden immers de behoeften van de landbouwers en hun gezinnen. Een nederzetting van veehouders in Veldwezelt bij Lanaken toont ondertussen aan dat de agrarische exploitatie van de vruchtbare lössgronden toch een vrij gevarieerd voorkomen heeft. De opgravingen op de kleine villa van Neerharen-Rekem brachten de aanwezigheid van stallingen aan het licht. Die boden plaats voor tien tot vijftien runderen. De veeteelt nam hier klaarblijkelijk een belangrijke plaats in de gezinseconomie in. Of veeteelt als economische sector belangrijk was, is uiteraard een andere zaak. In ieder geval lijken de varkens bij de Menapii⁴³³ en de ganzen bij de Morini⁴³⁴ een belangrijke inkomstenbron. Naast de landbouw en de veeteelt was ook de wijnbouw in Gallië, en specifiek in de Rhône- en de Moezelvallei, een belangrijke economische factor. Voorstellingen van wijnranken, wijnproductie en wijnhandel komen steeds opnieuw voor op de monumenten. Het is niet duidelijk wanneer de wijnproductie juist tot ontwikkeling kwam. Maar zeker vanaf het begin van de 2de eeuw is er in de regio rond Trier sprake van een grootschalige wijnbouw. Een hele reeks mensen verdiende rechtstreeks of onrechtstreeks aan de wijnbouw: druivenboeren, kuipers, mandenmakers, pottenbakkers, smeden, herbergiers, kooplieden, transporteurs enzovoort. De overschotten op de boerderijen waren niet alleen bestemd voor de plaatselijke markt. De lokale elite is er vrij snel in geslaagd het productiesurplus op een georganiseerde wijze van het platteland naar zowel nabije als ver verwijderde stedelijke centra en de Rijn grens te transporteren en te verhandelen. Sommigen wisten met die lucratieve handel een grote welstand op te bouwen. Heel het proces illustreert ondertussen hoe de economie van een regio of provincie een stevige metamorfose kon ondergaan. Het ontstaan van

een grote markt had het karakter van de landbouw fundamenteel veranderd. Het platteland stond niet langer uitsluitend in voor de voedselvoorziening van zijn bewoners, maar ook voor de voedselvoorziening van de nabijgelegen dorpen, de steden en het leger langs de Rijn grens.

4.5 Handel over verre afstanden

In de oudheid was de agrarische sector ongetwijfeld de belangrijkste tak in de economie. Die had zich geleidelijk van een gezinslandbouw naar een marktgerichte landbouw ontwikkeld. Andere vormen van ondernemen bleven aanvankelijk steken in de lage waardering voor andere inkomstenbronnen dan grond. Xenophon bijvoorbeeld liet zich bijzonder geringschattend uit over de ambachtelijke arbeid.⁴³⁵ Verder stelde hij Sparta als voorbeeld, waar Lycurgus aan de vrijgeboren burgers verbood zich met handel in te laten.⁴³⁶ Maar uiteindelijk won de werkelijkheid het van de ideologie. Was het tijdens Hesiodus' *Werken en dagen* nog ondenkbaar dat een eerbaar man zijn brood verdiende met het uitoefenen van een ambacht of het verhandelen van waren, dan bloeiden samen met de welvaart in de steden ook de handel en de nijverheid in allerlei vormen geleidelijk aan

De Piazzale delle Corporazioni achter het theater was een belangrijke commerciële ontmoetingsplaats voor de internationale handelaars van Ostia. (Robert Nouwen)

op.⁴³⁷ Maar de aristocraten hadden het moeilijk het belang van de commercie te erkennen. Zelfs in het Rome van de 1ste eeuw v.C. preees Cicero de landbouw nog aan als de enige achtenswaardige levenswijze voor de vrije man.⁴³⁸ Of was dat eerder een pose, zoals bij Cato, die volgens Plutarchus de landbouw steeds meer als een leuk tijdverdrijf was gaan beschouwen?⁴³⁹ Het spreekt voor zich dat de handel in landbouwproducten een bijzonder groot marktaandeel voor zich zou opeisen. Graan moet trouwens gedurende de hele oudheid het meest verhandelde product geweest zijn. Hoewel de eenwording van de mediterrane wereld met al de bijbehorende maatschappelijke veranderingen eerder het gevolg is van het ontstaan van grote rijken, zien wij nu hoe onder meer de handel in voedingsproducten een zekere bijdrage aan de globalisering van de mediterrane wereld leverde. En laat ons ondertussen niet vergeten dat de meerderheid van de handelsbewegingen gedurende de hele oudheid over korte of relatief korte afstanden ging.

Aanvankelijk was de handel trouwens grotendeels beperkt tot de boer die wat overschot naar de markt bracht. Echte handelaars die producten opkochten om voor winsten te verkopen, waren in het archaïsche Griekenland een zeldzaamheid. Vaak waren het eerder welgestelde avonturiers die zich lijfwachten konden veroorloven en een schip konden uitrusten. De Griekse kolonisatie heeft de overzeese handel erg gestimuleerd. Zoals wij reeds zagen, slaagde het land er niet in de aangroeiende bevolking te voeden. Er was het gebrek aan landbouwgrond en bovendien waren de oogsten te beperkt. De situatie werd nog pregnanter met de opkomst van grotere steden zoals Athene, Sparta en Corinthe. In antwoord hierop ontplooiden de Grieken reeds zeer vroeg internationale handelsactiviteiten met de nadruk op de import en export van landbouwproducten. Egypte was nagenoeg de permanente graanschuur van de oudheid. In de Egyptische Nijldelta stichtten Ionische huurlingen rond 630 v.C. een factorij om graan naar het thuisland te kunnen exporteren. Naucratis⁴⁴⁰ was haar naam en het was de eerste Griekse handelskolonie in Egypte. De import van graan vanuit Sicilië en de Griekse kolonies aan de Zwarte Zee nam vermoedelijk ergens in de 6de eeuw v.C. een voorzichtige start.⁴⁴¹ Daartegenover stond de export van olijfolie en wijn. Attica had net als Rhodos, Chios en Knidos een aanzienlijk marktaandeel in de handel van olijfolie. De opbrengsten waren bovendien van die aard dat Athene hiermee gedeeltelijk de import van graan kon financieren. Wijnamforen van het laatste kwart van de 6de eeuw v.C. uit Corinthe, Athene en Ionië werden bijvoorbeeld in Agde en Béziers teruggevonden. Toen Athene in 594 v.C. in een economische crisis terechtkwam, besliste Solon dat enkel nog olijfolie in aanmerking kwam voor export. De overige landbouwproducten waren voorbehouden voor de eigen markt.⁴⁴² Tijdens de 5de eeuw v.C. verslechterde de situatie in Griekenland en werd de voedselvoorziening voor verscheidene steden een voortdurend aandachtspunt. Athene bijvoorbeeld telde tijdens de 5de en de 4de eeuw v.C. 200.000 tot 350.000 inwoners en was hiermee een van de meest volkrijke *poleis* van de Helleense wereld. De landbouwproductie van Attica was echter onvoldoende om al deze mensen te voeden. Daarom opteerde Athene, in tegenstelling tot een aantal andere Griekse steden, ondubbelzinnig voor een

grootschalige import van graan en andere voedingsproducten. Hoeveel graan Athene moest importeren weten wij niet. In ieder geval was graanhandel de enige handel die op de dagorde van de volksvergadering terechtkwam.⁴⁴³ Handelaars die tijdens graanschaarste de normale prijzen bleven hanteren, mochten ondertussen op grote waardering rekenen.⁴⁴⁴ Gezien het levensbelang van de graaninvoer bestond er een duidelijke relatie tussen het Atheense imperialisme en de graanhandel. Piraeus ontwikkelde zich tot de haven van Athene. Pausanias beschreef tijdens de 2de eeuw n.C. de restanten van haar roemrijke verleden.⁴⁴⁵ De handelsroutes stonden onder strikte bewaking van de Atheense marine. Sedert de nederlaag van Athene in de Peloponnesische Oorlog was zijn macht erg geslonken en het is duidelijk dat de problemen inzake voedselvoorziening navenant waren toegenomen. Het archeologische onderzoek heeft ondertussen aangetoond dat Corinthen wijn en olie naar Sicilië exporteerde. De Siciliaanse Grieken van hun kant zonden ongetwijfeld het broodnodige graan naar hun zusterstad. Gelijk met de handel nam ook de specialisatie toe. Ondernemers gingen zich toeleggen op graan, wijn of olijfolie. Zij verenigden zich in corporaties die volgens de Romeinse jurist Gaius tot de tijd van Solon teruggingen.⁴⁴⁶

Tijdens het hellenisme kreeg de handel een enorme impuls. Het meest opvallende economische fenomeen van deze tijd is wellicht de verdere 'explosieve' ontwikkeling van de internationale handel over verre afstanden. De militaire expedities van Alexander de Grote waren daar uiteraard niet vreemd aan. Zij hadden in feite een reusachtige handelsruimte gecreëerd. Afgezien van de technische mogelijkheden en een beperkter aanbod is een vergelijking met de hedendaagse handel niet zo onrealistisch. Luxeproducten zoals schitterende edelstenen, zachte zijde, delicaat gekleurde stoffen of prachtige sierobjecten zorgden voor grote winsten. Het ontstaan van de grote nationale staten, de supermachten zo men wil, en de voedselbehoeften van de immer groeiende steden waren twee andere belangrijke factoren. Zij stimuleerden de agrarische activiteit en de handel in voedingsproducten in de mediterrane wereld tot een tot dan ongeken- de hoogte. De economische vernieuwingen die hiermee gepaard gingen, bleken echter nagenoeg volledig aan de kleine boeren voorbij te gaan. Het waren vooral de grootgrondbezitters, de entourages van de vorsten en enkele handelaars die van de internationalisering van de handel profiteerden. Hoewel zij slechts een gering gedeelte van de bevolking uitmaakten, vormden zij wel de groep waarop de internationale handel in luxeproducten zich oriënteerde. Wanneer wij specifiek de voedingsproducten in rekening brengen, dan zien wij hoe de internationale handel in graan, wijn en olijfolie geleidelijk toenam. Het web van de betrokken 'economieën' werd steeds meer uitgestrekt. Tijdens de 3de eeuw v.C. veroorzaakte dat een stevige economische groei waaraan bijvoorbeeld ook de Griekse kolonies aan de Zwarte Zee dankzij de graanhandel deel hadden.

In dezelfde periode zien wij ook op het Italische schiereiland, waar Rome gestaag zijn macht en invloed uitbreidde, een sterke economische groei en een verdere toename van de handel. Rome met zijn sterk groeiende bevolking was gulzig en had op het einde van de 1ste eeuw v.C. behoefte aan zowat alles. Aristocraten

en nieuwe rijken wilden luxe en de stadsbevolking voedsel. De graanbehoefte van Rome was gigantisch⁴⁴⁷, net zoals van Carthago, Alexandrië of Antiochië, de steden van meer dan honderdduizend inwoners. Maar ook steden zoals Trier, Keulen of Lyon, die enkele tienduizenden inwoners telden, brachten belangrijke voedselstromen op gang. Uit het voorgaande bleek reeds gedeeltelijk dat de landbouw in het Romeinse Rijk zich geleidelijk aan in een echte geldeconomie had ingeschakeld. Dit nam echter niet weg dat in Rome geregeld voedselschaarste heerste, net als in andere grotere steden trouwens.⁴⁴⁸ Reeds vanaf de 2de eeuw v.C. was Rome afhankelijk van een regelmatige graanimport. Handelaars onderhielden daarom steeds nauwere contacten met Egypte en Afrika. De definitieve inlijving van Egypte als provincie van het Romeinse Rijk in 30 v.C. was dan ook niet meer dan een logische stap voor keizer Augustus in het veiligstellen van de voedselbevoorrading van Rome en andere Italische steden.⁴⁴⁹ De volgende uitspraak van Tacitus laat nauwelijks een andere conclusie toe:

Immers, Augustus [...] had zichzelf het bestuur over Egypte voorbehouden om te verhoeden dat Italië in de greep van een hongerblokkade zou kunnen worden gehouden door de eerste de beste die zich in deze provincie, welke de sleutel vormde van land en zee, zou hebben genesteld, zelfs al had hij slechts een klein garnizoen en al vond hij geweldige heerscharen voor zich.⁴⁵⁰

Plinius vermeldt een graanimport in Rome vanuit Sardinië, Sicilië, Gallië, de Chersonesus, Spanje, Afrika en Egypte.⁴⁵¹ Dit graan werd aangevoerd in zeer grote schepen die vaak een capaciteit hadden van driehonderd tot vierhonderd ton. Vervoer over land was veel te duur. Dat vereiste aangepaste haveninstallaties. Op het einde van de republiek en in de vroege keizertijd was Puteoli in de baai van Napels nog de belangrijkste haven van Rome. Hier werden de goederen in kleinere schepen van zeventig tot tachtig ton overgeladen en van daaruit naar Rome verscheept. Julius Caesar dacht er reeds aan in Ostia een haven te bouwen. Maar dit project heeft uiteindelijk moeten wachten tot de regering van keizer Claudius. Naar aanleiding van een ernstige voedselschaarste in Rome bestudeerde die een reeks maatregelen waarvan het bouwen van handelsschepen en de aanleg van de haven belangrijke onderdelen waren.⁴⁵² Het werd de grootste haven van de oudheid. De 'Grote Horrea' in Ostia waren specifiek bestemd voor de opslag van graan dat op dat ogenblik vanuit Egypte werd aangevoerd. Meer dan zeventuizend ton kon hier worden gestockeerd. Beroepsgroepen zoals de mulder en de bakker zagen de mogelijkheid winstgevende activiteiten te ontplooiën dankzij die economische dynamiek die was ontstaan. Vlak bij de 'Grote Horrea' in Ostia, aan de overzijde van de straat die nu de Via dei Molini wordt genoemd, lag bijvoorbeeld het huis met de maalstenen. Het was een van de zeven of acht maalderijen

annex bakkerijen die Ostia rijk was en men neemt aan dat hier ook brood werd gebakken dat naar Rome werd getransporteerd om er te worden uitgedeeld. Achter het theater van Ostia, halverwege de hoofdweg die van de Porta Romana naar het Forum loopt, lag de Piazzale delle Corporazioni. Dit plein, omgeven door een porticus, werd tijdens de regering van Augustus gebouwd en ontwikkelde zich als een belangrijke commerciële ontmoetingsplaats waar verscheidene gilden van Ostia hun handelsactiviteiten uitvoerden. Opschriften en mozaïeken duiden hun activiteiten aan en opnieuw kunnen we de belangrijke plaats van de graanhandel vaststellen. Voor Rome was Ostia aan de monding van de Tiber van levensbelang. Het was echter niet de enige havenstad. Sedert de hellenistische periode waren onder impuls van de groeiende internationale handelsstromen talrijke havens gebouwd, waarvan de meest imposante wellicht die van Alexandrië⁴⁵³, Antiochië, Carthago⁴⁵⁴ en Rhodos zijn. Het vrachtvervoer over water nam gestaag toe. Het zou echter een vergissing zijn hier enkel de focus te richten op de ontwikkeling van deze grote internationale havens. Op de Rhône beschikten bijvoorbeeld Arles, Vienne en Lyon over een belangrijke haven. De schippers waren er gegroepeerd in gilden die het monopolie op het vrachtvervoer wisten te verwerven. De zeeschippers van Arles waren trouwens tot in Beiroet actief.⁴⁵⁵ Ook het archeologische onderzoek in de wateren voor Agde illustreert mooi het internationale karakter van de handel met Gallië. Producten uit Ionië, Griekenland, Italië en Spanje werden in amforen over zee aangevoerd. Toen Drusus in 13 v.C. zijn Germaanse campagnes voorbereidde, werden voor de ravitaillering van de Romeinse troepen havens gebouwd op de Rijn en haar zijrivieren. Voorbeelden hiervan zijn Vechten en Xanten. Ook de zeehaven van Boulogne-sur-Mer heeft in deze periode ongetwijfeld een belangrijke impuls gekregen. Na korte tijd waren in deze havens ook private handelaars actief. Het volgende opschrift illustreert dat op een treffende wijze:

*Deae / [Vir]adecd[i / civ]es Tungri / [et] nautae / [qu]i
i Fectione / [c]onsistunt / v[otum] s[ol]verunt / l[ib]entes
m[er]ito).*

Aan de godin Viradecdis. De burgers van Tongeren en de schippers die te Vechten wonen, hebben gaarne en terecht hun gelofte ingelost.⁴⁵⁶

Het opschrift was aangebracht op een altaar dat in 1869 in Vechten werd teruggevonden. Viradecdis was vermoedelijk een schutsgodin van de Tungri. Onder haar bescherming vormden burgers van Tongeren en schippers uit Vechten waarschijnlijk een soort handelsassociatie. De producten die zij verhandelden, zijn niet vermeld. Maar het zou niet te verwonderen zijn indien deze handel zich richtte op de ravitaillering van het Romeinse leger langs de Rijn-*limes*. Voor de

grote transporten van onder meer voedingsproducten genoten de verbindingen over water de voorkeur. Dit neemt niet weg dat de Romeinen een schitterend wegennet uit wisten te bouwen, eerst in Italië, vervolgens in de provincies. In Rome kwamen de grote verkeersassen samen: de via Appia, de via Aemilia, de via Aurelia, de via Flaminia. In Gallië was de zogenaamde via Agrippa, de weg van Marseille over Lyon richting Boulogne-sur-Mer en Keulen, van cruciaal belang. Die was de as waarlangs de handel in Gallië verliep. De steden erlangs genoten zonder uitzondering een ongekeerde welstand, terwijl Lyon zich tot het economische centrum van Gallië ontwikkelde.

Ook elders in Gallië zien we hoe tijdens de pax Romana de economische ontwikkeling een erg hoge vlucht nam. De aanwezigheid van het Romeinse leger aan de Rijn en de bijbehorende garnizoenssteden waren zoals we zagen hieraan niet vreemd. Onze contreien ontplooiden zich tot een welvarende en dynamische regio. Binnen de Gallische maatschappij waren er gewiekste lieden die van de situatie profiteerden en een bloeiende handel met het Rijnland op wisten te zetten. Een uitstekend voorbeeld hiervan is Marcus Liberius Victor, Nerviër van geboorte en graanhandelaar, wiens opschrift van de 2de eeuw in Nijmegen, de garnizoensstad Ulpia Noviomagus, werd gevonden:

*Matribus / Mopatibus / suis / M. Liberius / Victor /
cives Nervius / neg(otiator) fru(mentarius) v(otum)
s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Aan zijn Matres Mopates. Marcus Liberius Victor, Nerviër, graanhandelaar, loste gaarne en terecht zijn gelofte in.⁴⁵⁷

Dit altaar toont aan dat onze gewesten een belangrijke rol speelden in de graanvoorziening van de Rijnlegers. De ravitaillering van de legers en de voedselvoorziening van de stedelijke bevolking gaf aanleiding tot voorheen ongekeerde graantransporten. In Keulen had zich een andere Nerviër gevestigd, een zekere Secundinus. Hij was handelaar en bakker en had zich een behoorlijke levensstandaard weten te verwerven.⁴⁵⁸ Dergelijke altaren bevestigden net als andere monumenten dat de lokale elite de handel in landbouwproducten voor een groot deel in handen had en controleerde. Hoewel de handelaars namen van Romeins-mediterrane oorsprong droegen en het Romeinse burgerrecht bezaten, identificeerden zij zich als Tungri en Nervii en eerden zij goden die een duidelijk inheems karakter bezaten.

Niet alleen graan werd over grote afstanden verhandeld en getransporteerd. Een hele reeks voedingsproducten legde letterlijk een lange weg af alvorens ze bij de consument op tafel kwam. Delicatessen zoals Menapische hammen⁴⁵⁹ of vette ganzen van de Morini⁴⁶⁰ vonden hun weg naar Rome. In zowat alle grote steden vonden exclusieve wijnen vanuit alle streken van de mediter-

rane wereld rijke kopers: Noord-Afrika, Rhodos, Campanië, Latium en Zuid-Gallië, om er maar enkele te noemen. In Rome kwam de wijn toe in amforen en te oordelen naar de enorme hoeveelheden amfoorscherven die op de vulnisbelt van de Monte Testaccio werden gedumpt, was de aanvoer gigantisch. Dit neemt niet weg dat er in de mediterrane wereld nog voldoende wijnoverschotten waren voor export naar bijvoorbeeld noordelijk Gallië. Talrijke vondsten van wijnamforen en amfoorscherven wijzen op een import in Gallia Belgica van wijnen uit landen rond de Middellandse Zee en de Rhône-vallei.⁴⁶¹ Zelfs tot in Tongeren vonden wijnen uit Rhodos klanten. Maar vanaf het ogenblik dat de Galliërs en de Spanjaarden zelf succesvolle wijnboeren waren geworden, zien wij een omgekeerde beweging. De productie in de regio rond Trier was zo sterk gegroeid dat de wijn in tonnen werd verhandeld om de herbergen overal in Gallië ervan te voorzien en dit tot in Lyon toe.⁴⁶² Het transport van wijn over grotere afstanden gebeurde veelal per schip. Het wijnschip uit Neumagen dat oorspronkelijk van een grafmonument deel uitmaakte, dateert van de 3de eeuw. Het is met vier grote vaten geladen. Zes gebaarde roeiers kijken in de richting van de vaart. Achteraan zit de stuurman. Het wijnschip illustreert op een erg expressieve manier het ondernemerschap van de opdrachtgever en het belang van de wijnbouw voor de regio. Rome was ook een belangrijke afnemer van olijfolie. Tot het einde van de 1ste eeuw v.C. kwam de meeste olijfolie nog van Italië. Vanaf de regering van Augustus nam het belang van Spanje en de huidige Provence echter zienderogen toe. Men schat dat op een gegeven ogenblik vanuit Spanje jaarlijks circa 55.000 amforen via Ostia richting Rome werden getransporteerd. Amforen met olijven en olijfolie werden van hieruit ook naar de noordelijke provincies verhandeld. Voor het transport konfijten de boeren de olijven in wijn of persten ze tot olijfolie. Sommige amforen vermeldden naast de inhoud ook de handelaar en de producent. In Baetica leverde bijvoorbeeld een zekere Publius Clodius Icelus amforen aan handelaars in olijfolie. Het zout van Raversijde, Zeebrugge en Leffinge verklaart misschien de internationale faam van de Menapische hammen. De zoutzieders verkochten het in een soort containers uit aardewerk. Epigrafische teksten uit Rimini⁴⁶³ en Colijnsplaat (Zeeland)⁴⁶⁴ illustreren de export van dit zout naar onder meer de Rijnstreek en misschien ook naar Brittannië. Het mondingsgebied van de Rijn was een waar knooppunt voor de handel tussen Gallië, Germanië en Brittannië. De productie van vissausen vond vooral plaats aan de kusten van de Middellandse Zee. Onder meer Antibes in Gallia Narbonnensis was erg befaamd voor zijn verfijnde *garum*,⁴⁶⁵ dat tot in onze contreien werd verhandeld. Tijdens verscheidene opgravingen werden scherven van amforen voor vissaus uit Lyon en Zuid-Spanje teruggevonden. Maar ook aan de Noordzeekusten werden vissausen geproduceerd. Visresten, schelpen van oesters en in mindere mate van mosselen, die tijdens opgravingen overal te lande werden aangetroffen wijzen in die richting. Een altaar gevonden in Colijnsplaat vermeldt Gaius Catullinius Secco.⁴⁶⁶ Deze handelaar in vissaus was afkomstig van Trier. Waar hij zich had gevestigd, weten wij echter niet. Tussen de hogervermelde altaren ter ere van Nehalennia bevonden zich even-

eens drie exemplaren opgericht door verkopers van vissaus. Ongetwijfeld speelden de handelaars in zout en vissauzen uit Trier en Keulen een belangrijke rol in de scheepvaart langs de Rijn en over het Kanaal. Of de zouthandel zich ook over het Kanaal uitstreckte, lijkt eerder onwaarschijnlijk.

4.6 Economische globalisering en cultuurimperialisme

Deze erg beperkte schets illustreert hoe de antieke wereld vooral sedert de 3de eeuw v.C. in een razend tempo veranderde. De veroveringen van Alexander de Grote en het Romeinse imperialisme creëerden een enorme handelsruimte die het ontstaan heeft gegeven aan de ‘mondialisering’ van handel en transport. In zekere zin zouden we kunnen spreken van de eerste Europese markt. In wezen kwam er een proces van politieke en economische integratie op gang waarbij ver van elkaar verwijderde regio’s deel gingen uitmaken van een uitgestrekt netwerk. Ergens in de 5de eeuw v.C. definieerde Herodotus het panhellenisme als de verbondenheid van het Griekse volk door bloed- en taalverwantschap, door gemeenschappelijke goden en rituelen en ten slotte door gelijksoortige zeden. Ook Plato deelde die visie.⁴⁶⁷ De Grieken zijn er echter nooit in geslaagd vorm te geven aan dat panhellenisme. Plato schreef dat toe aan het onvermogen wetten of een bestuur te aanvaarden die verschillend zijn van diegene waarmee men vertrouwd is.⁴⁶⁸ Het resultaat was dat de Grieken, zolang zij onafhankelijk waren, steeds verdeeld zijn gebleven. Dit neemt niet weg dat de Griekse cultuur onder meer via het hellenisme in de mediterrane wereld een sterke invloed heeft uitgeoefend. Wanneer Rome zich echter sedert de 3de eeuw v.C. steeds meer op de voorgrond plaatst, zien we een totaal andere ontwikkeling. Na de verovering van de landen rond de Middellandse Zee en hun inlijving in het Imperium Romanum brak een periode van interne stabiliteit en vrede aan. Tijdens deze periode van pax Romana kende de antieke economie een sterke groei. Door de toename van de handel werd de wereld steeds sneller omgevormd naar Romeins model. De Romeinse overheid stimuleerde de *romanitas*, voor zover we daarvan kunnen spreken. De Romeinse cultuur was immers geworteld in een reeks mediterrane samenlevingen met eigen tradities. De Grieks-hellenistische cultuur bekleedde hierin een belangrijke plaats. De verspreiding van de *romanitas* is in wezen een sociologisch proces dat zich geleidelijk aan voltrok en dat een onderdeel was van een imperialistische politiek. We zouden het kunnen beschouwen als een vorm van cultuurimperialisme. Maar tegelijk hebben de lokale bevolkingsgroepen de *romanitas* op een actieve wijze geïnterpreteerd en geassimileerd. Het resultaat hiervan uitte zich in de taal, in de ideeën en de waarden, in de materiële cultuur. Uiteraard bestonden er opvallende verschillen tussen de provincies van oost en west. In de oostelijke provincies moesten de Romeinen immers rekening houden met een sterke Grieks-hellenis-

tische beschaving die reeds een lange traditie kende. Het Grieks bleef er doorgaans de voertaal, ook al omdat gecultiveerde Romeinen zich graag in de taal van Homerus uitdrukten. In feite had de Romeinse elite sedert de 3de eeuw v.C. in de Griekse cultuur voortdurend inspiratie gevonden en daaraan een eigen accent gegeven. Dit was toch anders in de Keltisch-Germaanse wereld. In Gallië, Germanië en Britannië heeft Rome zijn stempel veel sterker kunnen drukken dan in het Griekse oosten. De Germaans-Keltische samenleving was immers veel minder complex dan de Griekse en ook de Romeinse houding tegenover de betrokken culturen verschilde fundamenteel. Laten wij onze aandacht hier vooral richten op de provincies ten noorden van de Alpen en in het bijzonder Gallia Belgica en de beide Germaniae.

In de romanisering van een bevolking speelden drie factoren een belangrijke rol. Er is op de eerste plaats de urbanisatie. Voor de Romeinen waren de steden een noodzakelijke voorwaarde voor een goed bestuur. Maar tegelijk waren zij zich ervan bewust dat de steden een uitstekende voedingsbodem boden voor de integratie van overwonnen autochtonen in het Romeinse Rijk. Tacitus bevestigt in zijn biografie van *Agricola* dat van die stedelijke kernen een enorme invloed op de lokale bevolking is uitgegaan. Deze steden vertoonden doorgaans een gelijkaardige structuur. Zij hadden een stadsplan van een min of meer dambordvormig patroon. In Gallia Belgica en de beide Germaniae kunnen zo bijvoorbeeld Metz, Amiens, Théroutanne, Trier, Tongeren, Keulen en Xanten worden genoemd. Al snel vestigden zich hier

Inheemse soldaten zoals de Tunger Oclatius zorgden mee voor de verspreiding van de Romeinse cultuur. (Clemens-Sels-Museum, Neuss)

de leden van de inheemse aristocratie. Zij bouwden er woningen over uitgestrekte arealen. Waren deze woningen aanvankelijk nog in de inheemse trant gebouwd, dan verschijnen er toch relatief snel prachtige stadswoningen van Italische inspiratie met binnentuinen, mozaïeken, muurschilderingen enzovoort. Agricola spoorde tijdens zijn stadhouderschap de Britten aan tempels, fora en huizen te bouwen, alsook zuilengaanderijen en badinrichtingen, en zo hun nederzettingen een stedelijk karakter te geven.⁴⁶⁹ Talrijke steden in zowel de oostelijke als de westelijke provincies bouwden een amfitheater en een circus waar typische Romeinse spektakels werden opgevoerd. Het theater van Grand (Lorraine) en het amfitheater van Trier ogen na al die eeuwen nog steeds bijzonder imposant.

Op de tweede plaats is er het Romeinse leger. Het gaat daarbij niet enkel om de aanwezigheid van de Romeinse legioenen. De rekrutering van jongemannen uit de plaatselijke bevolking voor militaire dienst in de hulptroepen was minstens even belangrijk. Zo waren er nogal wat 'Belgen' en 'Germanen' die in het Romeinse leger diensdeden. Er zijn onder meer Menapii, Nervii, Tungri, Treveri, Batavi en Cugerni bekend. Zij gaven zelfs hun stamnaam aan de eenheden waarin zij dienden. Overal in het Romeinse Rijk kunnen we ze dankzij opschriften op altaren en grafmonumenten terugvinden. Via hun legerdienst, die twintig jaar of meer duurde, werden zij van de Romeinse cultuur doordrongen. Tegelijk oefenden de hulptroepen een niet te onderschatten invloed uit op de organisatie en het functioneren van de inheemse samenleving. Soldaten besteedden er een deel van hun soldij, mengden zich in het sociale leven, leerden er jonge vrouwen kennen, stichtten gezinnen en waren zo mee verantwoordelijk voor de verspreiding van de Romeinse cultuur bij de lokale bevolking. Wanneer zij na een legerdienst van twintig jaar of meer afzwaaiden, ontvingen zij en ook hun kinderen het Romeinse burgerrecht.

En dan is er de economie, eerst primair op de eigen gemeenschap gericht, maar spoedig ingeschakeld in de markt- en geldeconomie van het Romeinse Rijk. De ontwikkelingen in de antieke landbouw illustreren dit proces erg goed. De handel in gebruiksgoederen legt nog een andere ontwikkeling bloot. Hij voorzag de mensen niet alleen van een hele reeks noodzakelijke artikelen, maar bleek ook een sterke factor inzake culturele beïnvloeding. De steden in de noordelijke provincies zoals Xanten, Keulen, Trier, Tongeren of Bavay kenden ongetwijfeld al vroeg tijdens de 1ste eeuw n.C. een bloeiende ambachtelijke productie. Lokale bescheiden ambachtslieden zoals de pottenbakkers, de beenbewerkers, de mandenvlechtters, de bronsgieters, de smeden, de timmerlieden, de steenkappers enzovoort voorzagen de plaatselijke bevolking van zowat alles: bekers, potten en pannen, lepels, kammen en naalden, werktuigen, kledij en stoffen, kortom alles wat een mens maar nodig heeft in huis, tuin of keuken. In eerste instantie waren hun producten bestemd voor de lokale markt. Doorgaans waren zij wat minder verfijnd, eerder noodzakelijk dan mooi. Tegenover deze lokale ambachtelijke producten stond een groeiende import van meer precieuzere, doorgaans Italische goederen. Erg gegeerd was terra sigillata, het luxeaardewerk uit de Romeinse tijd. Het is een typisch rood glanzend aardewerk, vaak

versierd met mooie reliëfdecors. In Italië was Arretium omstreeks het midden van de 1ste eeuw v.C. het belangrijkste centrum. Aanvankelijk waren vooral de Romeinse legioensoldaten de voornaamste liefhebbers van dit aardewerk. Maar geleidelijk aan kreeg ook de Gallische elite interesse voor deze producten. De contacten die deze aristocraten met de Romeinen onderhielden, speelden hierin ongetwijfeld een rol. De Arretijnse pottenbakkers ontdekten snel de Gallische markt en richtten onder meer in Lyon filialen op. Voor het glas kunnen we een vergelijkbare ontwikkeling vaststellen. De Romeinen hebben het gebruik van glas hier als het ware geïntroduceerd. Ribbenkommen in millefioriglas werden samen met andere producten uit glas rechtstreeks uit de mediterrane wereld ingevoerd. Het resultaat was een geleidelijke internationalisering van de markt.

Hoe vertaalde dat zich in het dagelijkse leven van de mensen? Tijdens de 1ste eeuw n.C. produceerden de plaatselijke pottenbakkers nog aardewerk dat erg schatplichtig was aan de pre-Romeinse tradities. Het gaat om handgevormde kommen en potten in een vrij ruw en poreus gebakken aardewerk. In deze lokale producten kunnen we een onderscheid maken tussen luxeaardewerk, onder meer de zogenaamde Belgische waar, en een grote variatie aan gewoon aardewerk: kookpotten, kommen, borden, kruiken, kannen en bekers. Op grond van hun specifieke kenmerken is er bijvoorbeeld sprake van Tongerse bekers en Haspengouwse kruiken. Tegelijk zien we hoe de mensen steeds meer serviesgoed in terra sigillata gebruikten. De terra sigillata uit de 1ste eeuw bezat een hoge kwaliteit, een mooie volrode glans en een gedetailleerd, maar weinig verheven reliëf. Naar het einde van de 1ste eeuw werden deze versieringen meer uitbundig, meer aangepast ook aan de Gallische smaak. Terra sigillata werd vanaf toen aangevoerd uit Gallische ateliers zoals die van La Graufesenque in Zuid-Gallië, van Lezoux in Midden-Gallië, van het Argonnegebied in Noordoost-Gallië en ten slotte van de Rijn- en de Moezelvallei. Steden als Trier en Keulen genoten spoedig grote faam als handelscentra. Het duurde niet lang of ook het gewone aardewerk werd op 'industriële wijze' geproduceerd en overal te koop aangeboden. Aardewerk uit Keulen vinden wij langs heel de weg Keulen-Boulogne terug. Zelfs in Bayreuth zijn deze producten nog goed vertegenwoordigd. Het gaat onder meer om vernist bekers en gladwandige kruiken. 'Planetenvazen', potten versierd met busten van goden en mensen, werden op hun beurt geproduceerd in Bayreuth en verhandeld tot in Tongeren en misschien Keulen. De 'firmalampen' in aardewerk droegen de merktekens van Fortis, Stroboli, Servandus en andere producenten. Midden-Gallië en het Rijn-Moezelgebied waren de twee belangrijkste gebieden voor de productie van pijpen en sculptuurtjes. Vooral de ateliers van Keulen en het Midden-Rijnland vervaardigden voor de export. Servandus, Lucius, Vindex en Fabricius waren tijdens de 2de eeuw bekende producenten uit Keulen en signeerden hun producten: '[S]ERV/[A]NDV[S] / C(olonia) C(laudia) A(ra) A(grippinensis) / FEC[IT]' - 'Servandus uit Keulen heeft dit gemaakt'. Deze eenvoudige beeldjes werden niet alleen in België en Nederland teruggevonden, maar ook in Engeland, Duitsland, Zwitserland en het Donaugebied. Op de rode amforen, die nogal eens in verband worden gebracht met

de export van bier, staan geregeld stempels: ‘*ARCVS FECIT*’ (Arcus heeft dit gemaakt) of ‘*IVSTVS FECIT*’ (Justus heeft dit gemaakt). Hetzelfde geldt voor het glaswerk. Een bodemfragment van een blauwe prismafles dat in Tongeren werd gevonden, vermeldt ‘*C(olonia) C(laudia) A(ra) A(grippinensium) F(ecit)*’ of ‘Keulen heeft dit gemaakt’. In Keulen zelf werd een mal van aardewerk gevonden met het bodemmerk *CCAA*. Een andere heldergroene prismafles draagt de firmastempel *FIRM(inus)*. Keulen was het enige centrum in het noordwesten waar men reeds vanaf de 1ste eeuw n.C. op grote schaal glas produceerde. De flessen met de stempel van Frontinus, die vooral in de 4de eeuw voorkomen, werden waarschijnlijk geproduceerd in Noord-Gallië of Gallia Belgica. Maar ook uit andere streken van Gallië, meer bepaald uit de Rhône-vallei werd glas voor de markten in Vlaanderen aangevoerd. Archeologisch onderzoek bracht zelfs Syrisch glas aan het licht. Bronzen schalen en vaatwerk dat paste bij het genot van goede wijn werd geïmporteerd uit Italië, de Rhône-vallei en Noord-Frankrijk, later ook uit het Rijngebied. Schitterende kunstproducten zoals de prachtige bronzen *balsamaria*, waarvan sommige mogelijk van een Alexandrijns fabricaat waren, getuigen van de verfijnde luxe van het Romeinse badritueel, dat ook in onze contreien zijn ingang had gevonden.

De Treveri namen ondertussen ook in de internationale textielhandel een vooraanstaande plaats in.⁴⁷⁰ De export van textielproducten bracht er welvaart. De stenen grafmonumenten, onder meer van Neumagen en Igel, zijn hiervan sprekende getuigenissen. In Vlaanderen kennen wij dergelijke grafmonumenten niet. Toch bezat de textielproductie in de bestuursdistricten van de Nervii, de Menapii en de Morini vermoedelijk een zeker belang. De kuststreek bestond voor een groot deel uit schorren. Hier waren de schapenteelt en ongetwijfeld dus ook de wolproductie een belangrijke inkomstenbron. De Gallische textielproducten vonden zelfs hun weg naar Rome.⁴⁷¹ Maar tegelijk is de invloed van de Romeinse cultuur op de regionale klederdrachten onmiskenbaar. In de Rijnstreek lieten niet alleen de veteranen uit de legioenen zich op hun grafmonumenten vereeuwigen in tunica en toga, de kledingstukken die Romeinse burgers karakteriseerden. Het metershoge grafmonument van Lucius Poblucius, een veteraan van de legio V Alauda, dat in Keulen werd ontdekt, is een schitterend voorbeeld hiervan. Ook leden van de inheemse elite lieten zich op die wijze afbeelden. De bescheiden grafsculptuur van de drie *togati* uit de 2de eeuw, die in 1906 op het noordoostelijk grafveld te Tongeren werd gevonden, illustreert dat. Hierop staan drie mannen afgebeeld. Zij houden met hun rechterhand een toga vast. Uit het dragen van een toga op een grafmonument blijkt op zijn minst het geromaniseerde karakter van de overledenen. De grafmonumenten uit Aarlen geven een goed beeld van de wijze waarop welgestelden zich in de Lage Landen kleedden en hierbij Romeinse en inheemse invloeden combineerden. Mooie voorbeelden hiervan zijn te zien op de grafpijler van de ‘Danseres met de *crotalen*’ en op de ‘Pijler van de landbouwer’ die in Aarlen werden teruggevonden.

Het Latijn, de officiële taal van de overheid, was ondertussen ook de voertaal voor de internationale handel geworden. De hogergenoemde fabrieksstempels op glas, amforen, lampjes en andere producten in aardewerk wijzen in die richting.

In hun contacten met de overheid, bijvoorbeeld in het kader van de ravitaillering van het leger, waren de lokale ondernemers ongetwijfeld verplicht hun onderhandelingen in het Latijn te voeren. Bovendien betekende het gebruik van het Latijn in de handel over verre afstanden zeker een gemak. Kleine lokale talen en dialecten vormden een ernstige handicap die dankzij het Latijn werd overwonnen. Maar daar bleef het niet bij. Ook in het dagelijkse leven drong het Latijn door. Lokale handelaars wijdden in het Latijn altaren aan Romeinse goden. In Tongeren bijvoorbeeld deed de Menapische zouthandelaar Drousus dat ter ere van Jupiter en de genius van het municipium Tungrorum. De grafaltaren van autochtone militairen uit de hulptroepen en van welgestelde stedelingen waren zonder uitzondering in het Latijn gesteld. En Latijnse namen vervingen geleidelijk aan de Keltische en de Germaanse. In Trier en omgeving produceerden de pottenbakkers tijdens de 3de en de 4de eeuw n.C. de zogenaamde spreukbekers. Het gaat om zwartgeverniste bekers en kruiken waarop de pottenbakker in witte barbotineversiering spreuken aanbracht als *'PETE VINUM'* (Haal wijn!), *'BIBAMUS'* (Laat ons drinken!), *'ACCIPE ET VTERE FELIX'* (Neem aan en wees gelukkig terwijl je mij gebruikt!). Het waren de ideale gezellen voor de Moezelwijn, die in de regio in grote hoeveelheden voor de export werd geproduceerd.

Wanneer we deze ontwikkelingen vanuit een hedendaags perspectief bekijken, moeten we ons onvermijdelijk de vraag stellen hoe Rome dat heeft klaargespeeld? Het is inderdaad opmerkelijk hoe Rome zijn (materiële) cultuur 'wereldwijd' wist te exporteren. Had men aanvankelijk misschien vooral de bedoeling militairen en uitgeweken Italici van hun vertrouwde producten te voorzien, dan blijkt spoedig dat naast stad en leger de invoer van mediterrane producten en de bijbehorende handelsrelaties een belangrijke rol speelden in de verspreiding van het Romeinse cultuurgoed. Rome had al snel ingezien dat repressie alleen niet werkzaam was. De nederlaag van Publius Quinctilius Varus in 9 n.C., waarbij drie Romeinse legioenen verloren waren gegaan, had dat voldoende aangetoond. Om die reden veranderden zij van strategie. De Gallische en Germaanse aristocraten voelden zich nogal aangetrokken tot die nieuwe cultuur. Wellicht was er wel wat opportunisme mee gemoeid, het verlangen om erbij te horen, maar evenzeer ook nieuwsgierigheid, belangstelling en bewondering. Hierop speelden de Romeinen handig in. De handel richtte zich spoedig via de *negotiatores*, de groothandelaars, naar de plaatselijke elites en zorgde zo voor een belangrijke stimulans in de ontwikkeling van het Gallo-Romeinse beschavingspatroon. Rome wist de overwonnen volkeren ervan te overtuigen dat Romeinen en autochtonen gemeenschappelijke belangen hadden. Door een groeiende toenadering tussen de Romeinen en de stedelijke elites werd de Romeinse cultuur, die sterk door de Griekse was geïnspireerd, gemakkelijker geaccepteerd. Het resultaat is dat we overal in het Imperium Romanum gelijkaardige economische, sociale en culturele fenomenen zien optreden. Het Romeinse imperialisme legde de basis voor een voor die tijd sterke mobiliteit van mensen, ideeën en producten. En zo gaf het Romeinse Rijk, meer dan Alexander de Grote, het ontstaan aan een globale wereld.

Hoofdstuk 5

Nadenken over vrede

In de oorlogstoespraken en de politieke geschriften van de grote leiders van de antieke wereld verschijnen vrijheid, veiligheid, rechtvaardigheid en vrede als belangrijke waarden. In de befaamde grafrede voor zijn gesneuvelde medeburgers tijdens het eerste jaar van de Peloponnesische Oorlog roemde Pericles de Atheense democratie, die in zekere zin de behoedster is van deze waarden. Tegelijk besepte deze staatsman dat de verhouding tussen staten doorgaans een zaak is van macht. In de laatste overgeleverde redevoering die Pericles in de Atheense volksvergadering hield, de zogenaamde *Troostrede*, wees hij op het gevaar dat het verlies van de heerschappij met zich meebrengt. Het kon een staat ten gronde richten. De Atheense democratie moest haar macht laten gelden.

In Rome speelde ondertussen de idee van het *bellum iustum*, de gerechtvaardigde oorlog, een belangrijke rol. In essentie handelde het om de verdediging van de Romeinse zaak, moreel superieur omdat zij berustte op vroomheid en rechtschapenheid. De Punische oorlogen betekenden een keerpunt. De gerechtvaardigde oorlog stond steeds meer in dienst van een bruto imperialisme. Cicero verkondigde tijdens de 1ste eeuw v.C. nog dat oorlog het laatste toevluchtmiddel mocht zijn in de oplossing van een conflict. Dit neemt niet weg dat Rome het grootste deel van zijn rijk veroverde tijdens de republiek, terwijl Cicero op een elegante wijze over *humanitas* sprak. Volgens de officiële communicatie brak met keizer Augustus een tijdperk van vrede aan. In het Latijnse werkwoord ‘*pacare*’, ‘tot vrede brengen’, ontstond een wonderlijke symbiose tussen imperialisme en de vredesgedachte. Er is dus voldoende stof die aanzet tot nadenken over vrede.

5.1 Het goddelijk geïnspireerde imperialisme

De geschiedenis van Iran, een van de oudste beschavingen ter wereld, is tot op de dag van vandaag vergeven van het geweld. De cultuur van agressie die we in het hedendaagse Iran waarnemen, de *mullahs* en de vrouwen, onzichtbaar onder hun zwarte chadors, leiden in de westerse wereld tot vragen. Iran is hetzelfde land als Perzië, een naam die onwillekeurig beelden oproept van een schitterende cultuur, van romantiek en prachtige tuinen, van elegante en flirtende vrouwen, van welluidende gedichten en melodieën enzovoort. Rond 559 v.C. was Cyrus de Grote van de dynastie van de Achaemeniden de stichter van dit rijk. Op het ogenblik dat hij zijn grootvader Astyages opvolgde, waren de Perzen de vazallen van de Meden. Cyrus draaide de verhouding tussen de Perzen en de Meden om en maakte van Perzië het centrum van zijn nieuwe rijk.⁴⁷² Tot de Perzen hoorde

In het Behistunopschrift deelt Darius mee dat hij onder bescherming van Ahuramazda over drieëntwintig landen heerste. Iran, omstreeks 515 v.C.

een reeks volksstammen zoals de Pasargadae, de Maraphioi en de Maspioi. De Pasargadae, waartoe het geslacht van de Achaemeniden hoorde, was wellicht een van de machtigste. Er volgde een hele reeks veroveringen: Lydië en andere gebieden in Klein-Azië, Fenicië, Judea en Babylon. Op basis van de beschikbare bronnen nemen historici aan dat Cyrus Babylon zonder veel moeite in handen kreeg nadat de inwoners in opstand waren gekomen tegen Nabonides, de laatste koning. Volgens de propaganda van Cyrus ontvingen de inwoners van Babylon hem jubelend als een vriend.⁴⁷³ De *Kroniek van Nabonides* verhaalt hoe Cyrus het Babylonische leger verslaat bij Opis, een stad aan de Tigris, niet zo ver van het huidige Bagdad. Enkele dagen later trok zijn bevelvoerder Gobryas met het leger zonder noemenswaardige weerstand Babylon binnen en zij namen Nabonides gevangen. Cyrus zelf volgde enige dagen later.⁴⁷⁴ Volgens de Griekse historicus Herodotus kenden de gebeurtenissen een enigszins andere wending. De Babyloniërs wachtten Cyrus op en beide partijen raakten voor de wallen van de stad slaags. De Babylonische troepen werden na een hevige strijd verslagen en in de stad teruggedreven. Hierna volgde een maandenlange belegering. Uiteindelijk lukte het de Perzen om met een list Babylon binnen te dringen en de stad in te nemen.⁴⁷⁵ Hoe dan ook, al spoedig was het Perzische Rijk het grootste dat de wereld tot dan toe aanschouwd had en Cyrus de belangrijkste heerser. Herodotus zag het Perzische imperialisme als een drijvende kracht in de geschiedenis van de antieke wereld. Dat hoeft trouwens niet te verwonderen. Meer dan eens noemde Darius I de Grote (522-485 v.C.) zich de heerser van alle landen. En net deze instelling leidde ertoe dat het Perzische Rijk voortdurend op expansie was gericht.

Cyrus de Grote was een veroveraar, een niets ontziende man met een meedogenloze ambitie. Het beeld dat sommigen van Cyrus ophangen op grond van de zogenaamde Cyrus-cilinder verandert hieraan niets. In het boek Jesaja verschijnt hij om volkeren neer te werpen en vorsten de gordel van de lenden te rukken.⁴⁷⁶ De *Kroniek van Nabonides* vermeldt hoe Cyrus het leger van Akkad bij Opis aanvalt en de inwoners van Akkad, die in opstand waren gekomen, uitmoordt.⁴⁷⁷ Het is niet mogelijk om zonder deze karaktereigenschappen een dergelijk rijk uit te bouwen zoals Cyrus heeft gedaan. Daarom is op de Cyrus-cilinder net die passage 'Ik streefde naar vrede...' zo opmerkelijk.⁴⁷⁸ Volgens de propaganda van Cyrus stond hij onder de hoge bescherming van de Babylonische god Mardoek. Klaarblijkelijk heeft die propaganda dermate goed gewerkt dat hij ook in de oudtestamentische teksten van Ezra⁴⁷⁹ en Jesaja⁴⁸⁰ als een messiaanse figuur en de gezalfde van Jahweh wordt opgevoerd. Jesaja bijvoorbeeld zag Cyrus als door God geroepen. Cyrus was de herder die opdracht geeft om Jeruzalem te herbouwen en de fundering van de tempel te leggen.⁴⁸¹ Met zijn aantreden was een nieuwe tijd vol heil aangebroken.

Cyrus de Grote werd in 530 v.C. opgevolgd door zijn zoon Cambyses. Hij veroverde in 525 v.C. Egypte, dat een nieuwe satrapie van het Perzische Rijk werd.⁴⁸² Dat lag in de lijn van de ambities van Cyrus. Zijn expeditie in Ethiopië en naar Carthago mislukten echter jammerlijk. Tegelijk vestigde hij zijn repu-

tatie als uitzonderlijk wreed heerser. Volgens de overlevering kreeg de waanzin hem in zijn greep. Tijdens zijn afwezigheid braken er in de Perzische kerngebieden opstanden uit. Er werd verteld dat hij om die reden zelfmoord pleegde. Zijn overlijden bleek echter te wijten aan koudvuur, dat hij in een vrij onschuldige wond had gekregen. Na de dood van de koning der koningen volgde een woelige tijd met moordaanslagen en een reeks opstanden waarin op enkele na alle oostelijke provincies van het rijk betrokken waren. In die omstandigheden wist Darius I de Grote de macht naar zich toe te trekken. Hij sloeg de opstanden van de verschillende pretendenten neer en introduceerde een stevige organisatie van het Perzische Rijk.

In het Behistun-opschrift is het motief van onderwerping en schatplichtigheid prominent aanwezig. Darius deelt hierin mee dat hij onder bescherming van de god Ahuramazda over 23 landen heerste:

Aldus spreekt Darius, de koning: 'Onder de bescherming van Ahuramazda ben ik Koning; Ahuramazda gaf mij de koninklijke heerschappij.' Aldus spreekt Darius, de Koning: 'Dit zijn de provinciën die mij onderdanig zijn geworden; door de macht van Ahuramazda werd ik hun Koning: Perzië, Elam, Babylon, Assoer, Arabië, Egypte, aan de zee gelegen, Sapardu, Ionië, Medië, Armenië, Cappadocië, Parthië, Drangiana, Aremu, Chumarizmu, Bachtar, Sugdu, Paruparaësanna, Gimir, Sattagu, Arachosië en Maka, in totaal 23 landen.' Aldus spreekt Darius, de Koning: 'Dit zijn de landen die mij toebehoren; onder de bescherming van Ahuramazda werden zij mij dienstbaar; zij brachten mij belastingen op; wat door mij bevolen werd, overdag en 's nachts, dat deden zij.' Aldus spreekt Darius, de Koning: 'Ahuramazda heeft mij de heerschappij gegeven; Ahuramazda was mijn sterke bijstand.' ⁴⁸³

Herodotus verhaalt hoe Darius het Perzische Rijk verdeelde in satrapieën en in die verschillende rijkdelen de belastingen organiseerde. Hij somt de verschillende volkeren op samen met de belastingen die zij aan Darius verplicht waren. Het is een nogal omvangrijke lijst, vergelijkbaar met die van het Behistun-opschrift. Met deze maatregelen consolideerde Darius de gebiedsuitbreidingen die zijn voorgangers Cyrus en Cambyses door veroveringen hadden gerealiseerd. In 512 v.C. ondernam hij militaire campagnes in Europa en veroverde hij Macedonië en Thracië. Ondertussen waren de Ionische steden, die eertijds door Harpagus waren onderworpen, in opstand gekomen. De Perzische reactie hierop was

meedogenloos. Milete, de stad waar de opstand begon, werd geplunderd. Het merendeel van de mannen sneuvelde. Voor vrouwen en kinderen wachtte de slavernij in het verre Perzië. De Apollotempel en het orakel van Didyma werden geplunderd en in brand gestoken.⁴⁸⁴ Dit betekende het begin van een jarenlange oorlog tussen Perzië en de Grieken. Tegelijk hadden de Perzen in 486 v.C. af te rekenen met een opstand in Egypte. De zieke Darius overleed voordat hij hier-tegen kon optreden. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Xerxes, die de militaire ambities van zijn vader in Hellas voortzette. In een van de opschriften die in Persepolis werd gevonden, vermeldt Xerxes hoe hij onder de bescherming van Ahuramazda over vele landen heerste.⁴⁸⁵ Opmerkelijk is het verhaal van Herodotus over de droom van Xerxes. De Perzische vorst was aanvankelijk niet erg enthousiast over een nieuwe militaire expeditie tegen de Grieken. Maar dan verscheen er tijdens zijn slaap een droomgestalte die hem het volgende meedeelde:

*O zoon van Darius, nu blijkt het dat ge in de vergadering der Perzen de veldtocht hebt afgelast en aan mijn woorden geen enkele waarde hebt gehecht, alsof ge ze van niemand had gehoord. Maar weet nu wel, dat, als ge deze veldtocht niet terstond onderneemt, het voor u dit gevolg zal hebben: evenals gij in korte tijd groot en machtig zijt geworden, zo zult ge met grote snelheid nederig zijn.*⁴⁸⁶

Herodotus raakt hier het thema aan van de macht, die zich voortdurend wil uitbreiden. De macht die op zijn forse schouders was geladen, mocht Xerxes niet lichtzinnig naast zich neerleggen. Herodotus verwijst via de droomgestalte tegelijk naar het goddelijk geïnspireerde imperialisme dat leidde tot de militaire campagnes tegen de Grieken. Want eigenlijk geschiedde alles volgens de wensen van Ahuramazda.⁴⁸⁷ En Ahuramazda mocht niet teleurgesteld worden. In de antieke geschiedschrijving over het bewind van Xerxes gaat de meeste aandacht trouwens uit naar de oorlogen met Athene en zijn bondgenoten. Maar vermoedelijk hechte hij zelf meer belang aan het neerslaan van de revolve die bij zijn aantreden in Egypte aan de gang was en de opstanden wat later in Babylon (482 v.C.). Wel was hij vastberaden toen hij tegen de Hellenen optrok. Volgens Herodotus telde zijn leger maar liefst twee miljoen krijgers.⁴⁸⁸ Dit cijfer is ongetwijfeld sterk overdreven. Maar in ieder geval was het een gigantische expeditie. De overwinningen van de Grieken bij Plataeae en Mycale in 479 v.C. hebben aan de Perzische expansie voorlopig een halt toegeeroepen. Het rijk van de Achaemeniden was op zijn Griekse historische grenzen gestuit.

Toen de Grieken in 449/8 v.C. officieel vrede sloten met de Perzen, betekende dit echter niet dat zij definitief verlost waren van het expansionisme van hun 'zuiderburen'. De Peloponnesische Oorlog tussen Sparta en Athene kwam

pas ten einde toen de Perzische koning in 412 v.C. zijn hulp aan de Spartanen aanbood in ruil voor het opofferen van al de Griekse steden in Klein-Azië. Tot de veroveringen van Alexander de Grote zou Perzië zich voortaan mengen in Griekse aangelegenheden. Het rijk van de Achaemeniden was een echt wereld-imperium dat meer dan twee eeuwen standhield tot de Diadochen, de opvolgers van Alexander de Grote, het verdeelden. Het heeft de geschiedenis van de antieke wereld ingrijpend beïnvloed.

5.2 Democratie en hegemonie

Vanaf hun zevende levensjaar ondergingen de jongens uit de Spartaanse burgergezinnen een bikkelharde opleiding tot burger en soldaat. Zij werden weggehaald uit de ouderlijke woonst, kregen harde strozakken om op te slapen en moesten geregeld uit stelen gaan om aan voldoende eten te komen. Aan de adolescenten vertrouwde Sparta de controle over de ondergeschikte heloten toe, met de opdracht oproerkraaiers onverbiddelijk te doden. Deze scholing gaf niet alleen hun individuele leven vorm, maar leidde ook tot een zeer conservatieve en strak gestructureerde maatschappij die gericht was op militaire successen. Sparta beschikte immers over een superieur beroepsleger en de hoplieten, gehuld in hun purperen mantels, boezemden overal vrees in. Tijdens de tweede helft van de 6de eeuw bouwde Sparta de zogenaamde Peloponnesische bond uit. Het was ook de tijd dat in het grootste deel van Griekenland een einde aan de tirannie kwam. Het politieke en sociale bestel van Sparta leek voor velen een valabel alternatief en de Spartaanse soldaten schenen geschikte bondgenoten om een gehate tiran aan de dijk te zetten. De Peloponnesische bond ontwikkelde zich tot een netwerk van duurzame allianties waarbij alle *poleis* van de Peloponnesus, met uitzondering van Argos, zich aansloten. Hierin nam Sparta alle initiatieven. De stadstaat trok de leiding van de krijgsverrichtingen naar zich toe en bepaalde de sterkte van het militaire contingent dat elke lidstaat ter beschikking moest stellen. Ook belangrijke steden als Corinthe en Megara waren lid van dit bondgenootschap. Dit had tot gevolg dat bij de aanvang van de Perzische oorlogen Sparta veruit de sterkste staat van Griekenland was. De Spartanen waren trouwens de mening toegedaan dat zij de enigen waren die de veiligheid van Hellas tot het uiterste konden verdedigen. Toen de Atheners en hun bondgenoten in 490 v.C. het gevreesde Perzische leger in de slag bij Marathon een stevige nederlaag toedienden, moet hen dat aan het denken gezet hebben. De betrekkingen tussen Sparta en Athene waren tijdens de Perzische oorlogen niet altijd optimaal. Toen de Perzen in 479 v.C. bij Plataeae en Mycale waren verslagen, tekenden de tegenstellingen tussen Sparta en Athene zich steeds scherper af.

Sparta was aristocratisch, behoudsgezind en ruw. De stadstaat had zich teruggeplooid op de Peloponnesus en was er volgens Thucydides voortdurend op beducht dat de onderworpen heloten van het bezette Messenië in opstand

kwamen.⁴⁸⁹ Zegslieden wisten immers te vertellen dat zij er ‘geen probleem mee hadden de Spartanen rauw op te eten’.⁴⁹⁰ Athene was democratisch, vooruitstrevend, aantrekkelijk en groeide snel. Het was ook een stad van cultuur, theater, schone kunsten enzovoort. Pericles noemde haar ‘de leerschool van Griekenland’. Die dynamiek zette zich om in een imperialisme dat onder meer op een sterke vloot rekende. In een periode van ongeveer vijftig jaar tussen de terugtocht van Xerxes en het begin van de Peloponnesische Oorlog versterkten de Atheners hun heerschappij naar buiten en de stad zelf steeg tot grote macht, aldus Thucydides.⁴⁹¹ Hierdoor verscherpte de relatie met Sparta en geregeld braken er conflicten uit tussen de beide steden. Onmiddellijk na de overwinning van de Grieken bij Plataeae en Mycale was het voor de Atheners tevens duidelijk dat zij in naam van de vrijheid de oorlog tegen de Perzen het best konden voortzetten. Daartoe werd in 478-477 v.C. een Egeïsche verdragsorganisatie opgericht, de zogenaamde Delisch-Attische zeebond.⁴⁹² Die was oorspronkelijk een vrijwillig bondgenootschap van *poleis* die Griekenland tegen de agressie

Met het geld van haar ‘bondgenoten’ bouwden de grootste architecten en kunstenaars schitterende tempels en monumenten op de Atheense Akropolis.

van de Perzen moest veiligstellen. De aangesloten steden verzochten Athene op grond van zijn prestige de operaties tegen de Perzen te leiden. Dit bondgenootschap ontwikkelde zich echter vrij snel tot een suprematie van Athene. Thucydides had dat bijzonder goed gezien.⁴⁹³ Het had natuurlijk te maken met het streven van Athene en Pericles naar hegemonie. Maar evenzeer lag de oorzaak bij de gemakzucht van de meeste leden, die liever geld in een kas stortten dan een actieve bijdrage te leveren, onder meer door het ter beschikking stellen van schepen. Athene gebruikte dit geld om zijn eigen vloot uit te bouwen en de roeiers te betalen. Het duurde niet zo lang of Athene had de sterkste vloot die de Griekse wereld ooit had gezien. Bij de bondgenoten riep dat vragen op, vooral ook omdat de leden van de Delisch-Attische zeebond zelf steeds minder te zeggen hadden. In 449-448 v.C. werd officieel vrede met de Perzen gesloten, waardoor de Delisch-Attische zeebond de facto overbodig werd. Maar de Atheners wilden niet van een opheffing weten. Zij brachten integendeel de bondskas van het eiland Delos over naar Athene.⁴⁹⁴ Met het geld ervan verfraaiden de grootste kunstenaars uit alle windstreken van Griekenland de stad. Zij bouwden op de Akropolis schitterende monumenten waarvan de reliëfs de militaire successen van de Atheense strijders vereeuwigden. Ondertussen lieten zij hun bondgenoten duidelijk verstaan dat zij de macht, die hun initieel was aangeboden, niet zouden afstaan. De *poleis* die zich los trachtten te scheuren, werden onderworpen en verloren hun autonomie. Dat was het bittere lot van bijvoorbeeld Euboea in 446 v.C.. Toen de inwoners van het eiland weigerden de jaarlijkse bijdrage te betalen, was het antwoord van Athene ongemeen brutaal. De militaire interventie had duidelijk iets weg van een waarschuwing voor de overige bondgenoten. Ontrouw aan Athene leidde tot verschrikkelijke represailles. Athene had inmiddels in 446 v.C. met Sparta het 'Verdrag van dertig jaar' afgesloten. Dit bepaalde onder meer dat de beide machtsblokken respect moesten hebben voor elkaar als bondgenoten en dat de neutrale steden vrij waren zich bij een van beide bondgenootschappen aan te sluiten.

Pericles bezat een belangrijke stem in de imperialistische koers van Athene. Hij verdedigde die met het argument dat de Atheners Hellas vrijheid hadden gebracht.⁴⁹⁵ Tijdens zijn bewind tussen 446 en 429 v.C. was de militaire macht van Athene ongeëvenaard. Zijn politiek was geïnspireerd door de idee van het panhellenisme en wilde de invloed en dominantie van Athene op de Griekse wereld versterken. Athene zou het centrum worden van de vrije Griekse wereld. In dat licht is een passage uit de zogenaamde *Troostrede* voor de Atheense volksvergadering in 430 v.C., waarin Pericles terugblijkt, betekenisvol:

Men zal zich herinneren dat wij de Hellenen zijn die over de meeste Hellenen hebben geheerst, dat wij in de zwaarste oorlogen weerstand boden aan allen tezamen en aan de afzonderlijke volken, en dat wij woonden in een stad, de grootste in Hellas en overvloeiend van alle

*denkbare rijkdom. Waarschijnlijk zal de daadloze mens deze dingen afkeuren, maar de man van daad zal evenals wij ze nastreven en als hij ze niet bereikt, ons benijden.*⁴⁹⁶

Hier was duidelijk een machtspoliticus aan het woord. Zowel Athenes politieke dominantie als zijn culturele ontplooiing wekte ergernis op bij de bondgenoten, die met lede ogen moesten toezien hoe de Atheners hun geld tot eigen eer en glorie aanwendden.⁴⁹⁷ Ondertussen reikte ook de economische expansie van Athene steeds verder. Sparta kon onmogelijk de politieke hegemonie van Athene erkennen, terwijl Corinthe zich niet kon neerleggen bij zijn economische overwicht. Hierin lag de kern voor de groeiende instabiliteit in Griekenland en de langzaam verzurende betrekkingen tussen de twee grootmachten.⁴⁹⁸ Toen Athene zich mengde in het conflict tussen Cercyra en Corinthe (433 v.C.), en aan Potidaea, een kolonie van Corinthe maar tevens lid van de Delisch-Attische zeebond, verbood om nog politiek toezicht van zijn moederstad te aanvaarden, liepen de spanningen pijlsnel op. Ten slotte was er het geval-Megara, aanvankelijk een bondgenoot van Sparta. Deze polis zocht toenadering tot Athene in ruil voor hulp in de strijd tegen Corinthe. Toen de Atheners Megara als bondgenoot aanvaardden, flakkerde bij de Corinthiërs felle haat op.⁴⁹⁹ Ook Sparta was met deze zaken op zijn minst niet erg gelukkig en eiste van Athene terughoudendheid. Er volgden woelige debatten in de Atheense volksvergaderingen. Na een vurige redevoering van Pericles weigerden de Atheners uiteindelijk op de eisen van Sparta in te gaan. De Peloponnesische Oorlog was een feit.

Bij het begin van de eerste Peloponnesische Oorlog in 431 v.C. waren de relaties tussen Athene en zijn bondgenoten tot een dramatisch dieptepunt gezakt. Maar klaarblijkelijk was dat voor Athene niet echt een punt van discussie. In de befaamde grafrede verwoordde Pericles tijdens de winter van 431-430 v.C. het superioriteitsgevoel van de Atheners:

*Wij hebben een staatsvorm die geen doorslag is van de instellingen van onze naburen. Neen, wij zijn een voorbeeld voor hen. Onze staatsvorm is immers een democratie, omdat ze in handen is van velen en niet van enkelen.*⁵⁰⁰

De Atheners maakten er geen geheim van dat zij hun staatsbestel veel hoger achtten dan die ondemocratische regeringssystemen van de andere *poleis*. Dankzij de democratie bloeide immers hun stad, was Athene het politieke, economische en culturele centrum van Hellas. Voor de bondgenoten, die een aristocratisch bewind hadden, moet dat nogal pijnlijk geweest zijn.⁵⁰¹ Pericles streefde er bovendien naar de democratie ook in de andere stadstaten in te voeren. Zo verhaalt Plutarchus onder meer het volgende:

Pericles voer dus daarheen, maakte een eind aan de oligarchie op Samos, nam van de vooraanstaande burgers vijftig mannen en evenveel kinderen in gijzeling en stuurde ze naar Lemnos. [...] Hij behandelde de Samiers zoals hij had besloten, vestigde er een democratie en voer terug naar Athene.⁵⁰²

De leiders van Athene verbonden die idee van vrijheid en democratie opmerkelijk genoeg met de gemeenschappelijke veiligheid van de stadstaat en zijn bondgenoten. In 415 v.C. motiveerde de Atheense bevelvoerder Euphemos de expeditie tegen Sicilië als een zaak van nationale veiligheid. Bovendien, zegt hij, willen wij de vrijheid en de veiligheid van onze vrienden garanderen en ervoor zorgen dat niemand tot slavernij wordt gebracht.⁵⁰³ Democratie, vrijheid, veiligheid... drie waarden die paradoxaal genoeg het Atheense imperialisme mee helpen schragen. En ondertussen kwam de vrede als waarde op zich in de literatuur van de 5de eeuw v.C. nauwelijks aan bod.

Pericles was zich er inderdaad van bewust dat de verhouding tussen staten een kwestie is van macht. Macht is bovendien tirannie. Zodra men macht bezit, is het eigenlijk niet meer mogelijk hiervan zomaar afstand te doen zonder dat dit ernstige gevolgen heeft. Want macht houdt iedereen in haar greep, niet alleen de onderworpenen, maar ook diegenen die de macht uitoefenen. Dit thema raakte hij onder meer aan in de zogenaamde *Troostrede*, die hij kort na de *Lijkrede* voor de volksvergadering uitsprak.⁵⁰⁴ Het jaar voordien, aan de vooravond van de Peloponnesische Oorlog - de onderhandelingen tussen Sparta en Athene waren nog volop gaande - had Pericles voor de volksvergadering nog als volgt gesproken:

Wij moeten de noodzaak van deze oorlog beseffen en hoe bereidwilliger wij dit aanvaarden, met des te minder geestdrift zullen onze tegenstanders ons aanvallen.⁵⁰⁵

De noodzaak van de oorlog... Pericles overschouwde de situatie en stelde vast dat de oorlog onvermijdelijk was. Een van de tragische verhalen uit de Peloponnesische Oorlog is de ondergang van de Meliërs, geruime tijd na het overlijden van Pericles. Thucydides heeft in deze beroemde geschiedenis het karakter van het Atheense imperialisme uitgewerkt.⁵⁰⁶ De Meliërs waren kolonisten van de Spartanen. Zij wilden zich niet aan Athene onderwerpen. Daarom probeerden zij neutraal te blijven en zich buiten de Peloponnesische Oorlog te houden. Door stelselmatige verwoestingen op het eiland oefenden de Atheners echter dwang op hen uit en verplichtten zij de Meliërs partij te kiezen en aan de vijandelijkheden deel te nemen. Toen de Atheense veldheren Cleomenes en Tisias in het voorjaar van 416 v.C. met hun krijgsmacht op Melos waren geland, zonden zij alvorens de vijandelijkheden te openen eerst gezanten om te onderhandelen

over een onvoorwaardelijke overgave. De gesprekken verliepen in een ongewoon gespannen sfeer en de argumenten die de Atheense gezanten formuleerden, waren van een ongelooflijk imperialistisch cynisme. En dan schrijft Thucydides de volgende dialoog, zoals die volgens zijn mening ongeveer was uitgesproken:

Atheners: Dat wij hier zijn in het belang van onze heerschappij, maar ook met de bedoeling uw stad te redden, zullen wij in ons volgend betoog duidelijk maken; wij willen zonder moeilijkheden de heerschappij over u verkrijgen en wij wensen dat gij gespaard blijft in het belang van u en ons.

Meliërs: Hoe kan het in ons beider belang zijn, dat wij uw slaven worden en gij onze meesters?

Atheners: Gij zoudt door toe te geven u het bitterste leed besparen en wij zouden door u niet te vernietigen voordeel van u hebben.

Meliërs: Betekent dit, dat gij het niet zult aanvaarden, dat wij neutraal blijven, vrienden in plaats van vijanden, en met geen van beide partijen verbonden?

Atheners: Neen, want uw vijandschap schaadt ons niet zoveel als uw vriendschap: deze is in het oog van de onderdanen een bewijs van onze zwakheid, maar uw haat een bewijs van onze macht.⁵⁰⁷

De Meliërs wezen de onderwerping uiteraard af. Een langdurig beleg volgde. Dat leidde tot de gruwelijke ondergang van de Meliërs. Deze passage uit Thucydides, die de vernietiging van Melos als een zwarte bladzijde in de Griekse geschiedenis beschouwde, is erg confronterend. Athene is niet langer de stad die het voortouw neemt in de Griekse strijd voor de vrijheid, zoals tegen de Perzen. Neen, Athene is hier de stad die de slavernij oplegt aan de andere Helleense steden. Het voorval illustreert hoe de buitenlandse politiek van Athene was ontspoord. Macht, dat was de drijfveer van Athene. Het lot van de Meliërs staat dan ook in schril contrast met de Griekse *philantrophia*, de idee die in het democratische Athene tot volle ontwikkeling was gekomen. Rechtvaardigheid, menselijkheid en medelijden zijn vreemd aan de politiek en de Atheners wezen de Meliërs erop dat zij net hetzelfde zouden doen als ze de macht daartoe zouden bezitten.⁵⁰⁸ In het licht van dergelijke toestanden had de Spartaanse bevelhebber Brasidas het niet moeilijk om Sparta uit te roepen tot bevrijder van Hellas en beschermer van de Helleense vrijheid.⁵⁰⁹ De Peloponnesische Oorlog was verwoestend, veel gruwelijker dan de Perzische oorlogen. Trouwens,

de dreiging van Perzië, waarmee in 449-448 v.C. officieel vrede werd gesloten, bleef steeds latent aanwezig. Uiteindelijk kon Sparta slechts dankzij de hulp van de Perzen de bovenhand krijgen en Athene tot een overgave dwingen.

De imperialistische politiek van Pericles en zijn opvolgers had Athene op de rand van de afgrond gebracht. Bij menig Griek moet de ontroering groot zijn geweest toen hij vernam dat de Spartanen de Atheners op de knieën hadden gedwongen. En de democratie als staatsinstelling kreeg amper nog enig krediet. Maar voor vele Grieken moet de ontnuchtering ook groot geweest zijn. Nu bleek immers dat de Spartaanse bevrijding even hardvochtig en kil was als de Atheense overheersing. Aristoteles wist dat te verklaren vanuit de Spartaanse opvoeding tot voortreffelijkheid. Die was te zeer georiënteerd op de krijgskunst, waardoor de Spartanen niet tot vredevol samenleven in staat waren.

De hele Spartaanse wetgeving heeft slechts een deel van de 'voortreffelijkheid' tot doel, namelijk de krijgshaftigheid. Deze is zeer nuttig voor de verovering van de macht; daarom konden zij (de Spartanen) zich staande houden zolang zij oorlog voerden, zij waren echter verloren zodra zij de heerschappij verkregen hadden omdat zij het niet verstonden in vrede te leven en omdat zij geen andere kunst hadden beoefend dan de krijgskunst.⁵¹⁰

In feite verwijst Aristoteles met deze woorden naar de tragiek van een maatschappij die door geweld is gevormd en zich daarvan niet weet te bevrijden. De logica van de strijd is zo moeilijk te doorbreken omdat de kunst van die andere voortreffelijkheid, namelijk de vredelievendheid, evenzeer moet worden verworven.

5.3 De Romeinse wereldorde

Ondertussen was Rome onder leiding van de consuls uitgegroeid van een kleine stadstaat tot een grootmacht in de toenmalige mediterrane wereld. De eerste fase hiervan stond volledig in het teken van de verovering van Italië. Pyrrhus van Epirus kon de opmars van Rome in het begin van de 3de eeuw v.C. nog even stuiten. Maar zijn zwaarbevochten overwinningen tussen 281 en 275 v.C. kon hij niet verzilveren. Omstreeks 272 v.C. was het schiereiland eengemaakt. Romes macht was onweerstaanbaar, want zij was goed. In hun oorlogen behaalden de Romeinen de overwinning omdat het gerechtvaardigde oorlogen waren. De Romeinse zaak was een goede zaak, gestuurd door vroomheid en rechtschapenheid.

Deze morele appreciatie van de Romeinse zaak zien wij vertaald in de schaars bewaarde geschriften van zowel Griekse als Latijnse historici, onder wie de grote Timaeus van Tauromenium (ca. 350-250 v.C.).⁵¹¹ Nu begon de expansie buiten Italië. Carthago, kort voordien nog een bondgenoot in de oorlog tegen Pyrrhus, was het eerste slachtoffer. Tussen 265 en 146 v.C. voerden de Romeinen drie oorlogen met de Afrikaanse handelsstad. Het militaire genie van Hannibal, die na een verschrikkelijke overtocht over de Alpen de Romeinen in Italië zelf bedreigde, kon de totale verwoesting van Carthago niet verhinderen. Door de overwinning op deze machtige zeemogendheid in 146 v.C. werd Rome een wereldmacht. Het grondgebied van Carthago werd de nieuwe Romeinse provincie Afrika.

De adelaar van Jupiter houdt de zegepalm en de corona civica, een militaire onderscheiding voor buitengewone moed, in zijn klauwen. De adelaar stond symbool voor de Romeinse militaire macht. Cameo, einde 1ste eeuw (Kunsthistorisches Museum, Wenen)

Naar aanleiding van deze gebeurtenissen leverde Philinus van Agrigentum (3de eeuw v.C.) felle kritiek op Rome. Hij maakte komaf met de gerechtvaardigde oorlog. Rome schond alle verdragen en eden. De Grieks schrijvende senator Fabius Pictor was echter een uitgesproken verdediger van de Romeinse politiek. Hij verantwoordde die op juridische en morele gronden, waardoor zijn werk een uitgesproken tendentius karakter bezat. De behoefte om de oorlog tegen Carthago in het juiste daglicht te stellen en de krijgsdaden van Rome te rechtvaardigen, creëert uiteraard niet de ideale sfeer om tot een objectieve geschiedschrijving te komen. Dat was ook de Griekse geschiedschrijver Polybius niet ontgaan. Hij bekritiseerde zowel Philinus als Fabius Pictor omwille van hun duidelijk partijdige houding.⁵¹² Hij was tegelijk ook de eerste die openlijk sprak over de imperialistische ambities van de Romeinen. In de officiële oorlogsverklaringen benadrukten de Romeinen weliswaar het defensieve en gerechtvaardigde karakter van hun oorlogen. Maar na de inname van Agrigentum tijdens de Eerste Punische Oorlog (264-241 v.C.) werden zij gedreven door hun verlangen naar de wereldheerschappij:

*Toen het bericht van de inname van Agrigentum de se-
naat in Rome bereikte, waren de senatoren opgetogen.
Hun zelfvertrouwen werd er zo door versterkt dat zij
hun oorspronkelijke ideeën lieten varen en niet langer
tevreden waren met het feit dat ze de Mamertijnen
hadden gered en profijt hadden getrokken van de oor-
log op zichzelf. Zij hoopten nu de Carthagers volledig
van Sicilië te kunnen verdrijven; als dat lukte, zou hun
macht zich aanzienlijk uitbreiden. Met zulke gedachten
en met plannen in die richting waren zij bezig.⁵¹³*

Centraal in deze korte passus staat de tegenstelling tussen recht en macht. Oorlog is niet langer nog een instrument om recht te doen zegevieren, maar een instrument tot uitbreiding van invloed en macht. Niet alleen de Punische oorlogen leidden tot gevoelige gebieds- en machtsuitbreiding van Rome. Na de annexatie van de Po-vlakte en Spanje volgden de oorlogen in de hellenistische wereld. De aanleiding hiervoor was de inmenging van Philippus v van Macedonië in de Tweede Punische Oorlog (218-201 v.C.). Tijdens de Derde Macedonische Oorlog (171-168 v.C.) maakten de Romeinen er niet langer een geheim van dat zij de absolute hegemonie nastreefden. De standpunten die zij in hun buitenlandse politiek innamen, verhardden aanmerkelijk. Het werd geleidelijk duidelijk hoe de Romeinse politici hun ambitie om de mediterrane wereld te overheersen omzetten in macht en invloed en hoe zij hun belangrijkste mededingers een na een uitschakelden.

De overwinningen op onder meer Carthago en Macedonië hadden een opmerkelijke mentaliteitswijziging teweeggebracht in de Romeinse geesten. Zij waren de onbetwiste leiders geworden van de wereld rond de Middellandse Zee en

moesten niemand meer vrezen. Dit had tot gevolg dat vooral de eigen politieke en economische belangen de drijfveren van de Romeinse buitenlandse politiek werden. De idee van een gerechtvaardigde oorlog werd naar de achtergrond verdronken. Het onverbloemde imperialisme trad in de plaats. In zijn redevoering over het opperbevel van Pompeius Magnus van 66 v.C. in de militaire campagne tegen Mithridates verantwoordde Marcus Tullius Cicero de oorlog als volgt:

De oorlog is van die aard, dat gij u ten zeerste opgewekt en aangevuurd moet voelen om die met groot enthousiasme verder te zetten. Want het gaat om de roem van het Romeinse volk die u door uw voorvaderen werd nagelaten; de roem die groot was in alle opzichten, maar vooral op het vlak van de oorlog. Hij heeft betrekking op het heil van de bondgenoten en de vrienden, waarvoor uw vaders grote en zware oorlogen hebben gevoerd; het geldt voor de zekerste en belangrijkste staatsinkomsten, door welk verlies gij de luister van de vrede en de nodige hulpmiddelen voor de oorlog zoudt missen; het geldt het vermogen van vele burgers waarvoor gij en om wille van hun persoon en om wille van de staat zorg moet dragen.⁵¹⁴

In dezelfde redevoering is Cicero nog duidelijker: ‘Nu begint de glans van uw heerschappij voor die volkeren haar heilzaam licht te verspreiden.’⁵¹⁵ De rede naar verwijst hier weliswaar naar de bevolking van de Griekse steden in Klein-Azië en naar de expedities van Pompeius tegen de zeerovers. Maar tegelijk illustreert deze zin het superioriteitsgevoel dat aan het Romeinse imperialisme ten grondslag lag. En verder verklaarde Cicero in 44 v.C. aan zijn zoon Marcus dat hij de verwoesting van Corinthe in 146 v.C. door het Romeinse leger weliswaar betreurde, maar dat de strategische veiligheid van Rome het vereiste.⁵¹⁶ Voor het overige maakte Cicero een elegant gebruik van de Romeinse *humanitas* inzake oorlogvoering. Oorlog mag slechts het laatste toevluchtmiddel zijn, wanneer al de middelen tot een diplomatiek vergelijk zijn uitgeput. In zijn *De officiis* formuleert hij humane adviezen inzake oorlogvoering en de behandeling van overwonnenen. Dit neemt echter niet weg dat de verslagen volkeren de Romeinse expansie zonder twijfel als erg onrechtvaardig ervoeren. Mithridates VI Eupator, de koning van de Klein-Aziatische staat Pontus, verwoordde dat in een brief als volgt:

Besef je niet dat de Romeinen met hun wapens naar het oosten zijn gegaan alleen omdat de Oceaan hun

westwaartse uitbreiding in de weg heeft gestaan? Realiseer je je niet dat ze vanaf het begin alles door diefstal in bezit hebben gekregen: huizen, vrouwen, landen en hun rijk? Ooit waren ze zwervers zonder thuisland, zonder ouders, een plaag voor de hele wereld, zonder menselijke of goddelijke wetten. Niets weerhoudt ze ervan hun vrienden en bondgenoten, of die in hun nabijheid wonen of veraf, of ze zwak zijn of sterk, te overwinnen en te vernietigen. Laat ze niet denken dat iedere regering die hun niet ten dienste staat, zeker een monarchie, hun vijand is... De Romeinen hebben de wapens opgenomen tegen iedereen, en de scherpste wapens op plekken waar de overwinning de meeste buit oplevert. Door hun onbeschaamdheid, door bedrog en door de ene oorlog na de andere te voeren zijn ze zo sterk geworden.⁵¹⁷

Deze brief werd door Sallustius (86-35 v.C.) opgetekend. Of Mithridates dit document werkelijk zelf schreef, is hier minder relevant. Voor Sallustius, die geregeld kritiek leverde op de ontaarde zeden en gewoonten van de Romeinen, illustreerde de brief immers de onrechtvaardigheid waartoe arrogantie, hebzucht en respectloosheid leidden.⁵¹⁸ Was dat voor Rome zo, dan was dat zeker voor individuele politici zo. Staatsbelang legde het steeds vaker af tegen persoonlijk belang. Zij waren eropuit om via een succesvolle en roemrijke militaire campagne onbegrensde macht en onmetelijke rijkdom te verwerven. Dat verklaart de traditie van de meedogenloze competitie tussen de vooraanstaande politici te Rome. Zij waren niet alleen politici, maar ook militairen. Militaire successen waren een substantieel onderdeel van de politieke loopbaan. De campagnes in Gallië bijvoorbeeld waren voor Caesar, zoals Régine Pernoud⁵¹⁹ terecht opmerkte, een politieke noodzaak. Vergeleken met Pompeius ontbrak het Caesar immers aan iets wezenlijks. Het ontbrak hem namelijk aan een belangrijke militaire overwinning. Gallië was hiervoor het geschikte terrein. Tijdgenoten beschouwden de acties van Caesar niet als een ongeoorloofde agressie. Indien dat wel zo was, dan hadden wij hiervan zeker een weerklank gevonden in de redevoering *De provinciis consularibus*, die Cicero in het jaar 56 v.C. uitsprak tijdens een van de zittingen in de senaat. Hierin prees de redenaar de militaire acties van Caesar om het strategische doorzicht dat de proconsul hierin etaleerde. Hij had immers niet zoals voorgaande collega's gewacht tot hij werd aangevallen, maar was zelf tot de aanval overgegaan.⁵²⁰ Gallië veroveren, zelfs al kostte dat duizenden doden, stond voor Cicero gelijk met het vestigen van een duurzame vrede.⁵²¹ Voor wie het consulaat wilde verwerven in de beste republikeinse traditie, verschaft

de krijgsroem meer aanzien dan de faam van een pleiter, zo stelde Cicero in zijn pleitrede voor Lucius Murena.⁵²² Er was meer eer te behalen met het uitbreiden van de landsgrenzen dan met het afbakenen van de akkergrenzen.

De strijd tussen Marius en Sulla had inmiddels duidelijk gemaakt welke enorme politieke macht een succesvol bevelvoerder kon verwerven. Die burgeroorlog liet nog een andere ontwikkeling zien. Romeinse legers voerden niet alleen meer in opdracht van de senaat oorlogen in den vreemde. Zij verdedigden ook de politieke en militaire belangen van hun bevelvoerder. De toonaangevende politici hadden dat snel begrepen en de carrières van Pompeius en Caesar zijn schitterende voorbeelden van deze ontwikkeling. Eerst leidden zij hun legioenen ten strijde tegen de vijanden van Rome en verwierven hierdoor aanzien en rijkdom. De Gallische oorlogen voerden Caesar tot de absolute macht. De Romeinse senaat eerde hem verscheidene malen met meerdaagse dankfeesten. Daarna namen zij de wapens tegen elkaar op. De burgeroorlogen die volgden, betekenden het einde van de republiek. Nadat Caesar in 48 v.C. Pompeius had verslagen en hij voor tien jaar tot dictator was benoemd, was zijn positie in Rome onaantastbaar geworden. De vijf triomftochten die hij vervolgens hield in een tijdsspanne van nauwelijks een maand waren telkens een prachtig schouwspel en lieten de Romeinse bevolking genieten van de veroveringen die hij had gerealiseerd.⁵²³ Op de iden van maart in 44 v.C. werd Gaius Julius Caesar vermoord, voor het standbeeld van Pompeius, zijn oude rivaal. Zijn lichaam zou op de Campus Martius worden gecremeerd en na de beëindiging van de officiële plechtigheid op het Forum zou zijn asse naast die van zijn dochter Julia worden bijgezet. De grote Romeinse senator Marcus Antonius hield de lijkrede, aanvankelijk rustig en beheerst. Maar spoedig, onder invloed van de groeiende spanning bij de massa, sprak hij vol pathos en vuur.

Wat volgde was een periode van politieke intriges, spanningen en burgeroorlogen. De strijd om de macht werd uiteindelijk beslecht in de zeeslag bij Actium op 2 september 31 v.C.. Twee tegenstanders van formaat stonden hier tegenover elkaar: Marcus Antonius, die verliefd was op de Egyptische koningin Cleopatra, en de jonge Octavianus, de adoptiefzoon van Caesar en gesecondeerd door Marcus Vipsanius Agrippa. In de winter van 32 v.C. had Octavianus de oorlog verklaard aan Egypte en viel hij Antonius op Griekse bodem aan. De beslissende zeeslag bij Actium verliep chaotisch en draaide uit op een catastrofe voor Antonius en Cleopatra. Hun verliezen waren enorm. Een goed jaar later, in augustus 30 v.C., hield Octavianus een triomfantelijke intocht in Alexandrië. Antonius pleegde in wanhoop zelfmoord. Cleopatra overleefde hem enkele dagen. Toen Octavianus haar een bondgenootschap weigerde, pleegde zij eveneens zelfmoord. Haar zoon Caesarion werd op last van Octavianus vermoord. De oorlog was gewonnen: Egypte werd een Romeinse provincie en de vijand was vernietigd. Aan de burgeroorlogen was eindelijk een einde gekomen. Voor vele Romeinen was Actium een traumatisch gebeuren. Omdat dit drama zoveel Romeinse levens had gekost, had het de tijdgenoten geschokt. De dichter Propertius (ca. 50-na 15 v.C.), voornamelijk bekend vanwege zijn liefdeselegieën

waarin zijn stormachtige relatie met de wat raadselachtige Cynthia centraal staat, schreef over Actium:

*Als alle mensen nu eens zo hun leven wilden leiden,
lekker niets doen onder invloed van veel wijn,
dan bestond er geen moordend staal en geen oorlogsvloot,
dan spoelde niet uit Actiums zee Romeins gebeente aan,
dan zou niet, zo vaak belaagd door zege op eigen burgers,
Rome het moe zijn in zak en as te gaan.
Hiervoor heeft straks terecht het nageslacht woorden
van lof;
het was niet ons glas wijn dat de goden heeft gekwetst.⁵²⁴*

Octavianus stond voor de onmetelijke opdracht de wonden, door de burgeroorlogen geslagen, te genezen. Marcus Vipsanius Agrippa en Gaius Cilnius Maecenas zouden hem hierbij helpen. Het Romeinse Rijk kreeg een volledig nieuw staatsbestel. Actium werd aan de bevolking gepresenteerd, niet als een vernietigende strijd waarin de vijand werd verslagen, wel als een keerpunt voor de vrede.

5.4 De vrede van de keizer

Uit de zeeslag bij Actium ontvouwde zich dus een nieuw tijdperk waarin het vredesverlangen een belangrijke plaats innam. In vergelijking met de voorgaande eeuw realiseerde Octavianus, vanaf 27 v.C. keizer Augustus, een lange periode van vrede, rust, stabiliteit, zekerheid en welvaart. In de voorstelling van het Romeinse volk groeide hij al snel uit tot een soort halfgod die de mensheid het kostbaarste goed had geschonken, namelijk de *pax Augusta*, de ‘verheven’ vrede. In 13 v.C. startte de bouw van het altaar van de vrede, de Ara Pacis.⁵²⁵ Het was een schitterend kunstwerk, bescheiden van afmetingen, maar overweldigend door kwaliteit. Het weerspiegelt het verlangen van Augustus om erkend te worden als een staatsman die de vrede bracht na een lange periode van gruwelijke burgeroorlogen. De huldeblijken die de keizer ten deel vielen, kregen al spoedig een religieuze dimensie. Een opschrift van Priëne in Turkije van 9 v.C. dat werd opgericht naar aanleiding van de verjaardag van Augustus, getuigt hiervan:

De voorzienigheid heeft ons en de toekomstige geslachten deze man als redder (soter) gezonden. Hij zal de oorlog beëindigen en alles ordenen. De geboorte van de god heeft aan de wereld de blijde boodschap

(evangelia) gebracht. Met zijn geboorte begint een nieuwe tijdrekening.⁵²⁶

Voor een niet-geïnformeerde lezer lijkt deze passage ongetwijfeld van een christelijke inspiratie. Toch heeft de tekst betrekking op keizer Augustus. Door een einde te stellen aan de oorlogen is hij de redder van de huidige en toekomstige generaties. In dit opschrift weerklinkt een echo van de sentimenten zoals Horatius die in het *Carmen saeculare* van 17 v.C. beschreef:

*Vrede en getrouwheid durven weer verschijnen,
eergevoel en achting en de vroegere deugden
doen hun herverschijsning en, met volle horen,
overvloed en weelde.⁵²⁷*

In de tempel van Mars Ultor op het Forum van Augustus besliste de senaat onder het voorzitterschap van de keizer over oorlog en vrede. (Robert Nouwen)

Het lied werd gezongen door een koor van jongens en meisjes uit de vooraanstaande Romeinse families en ademt een sfeer van optimisme uit. De opdracht voor het schrijven van deze liedtekst had de dichter van Augustus persoonlijk ontvangen en betekende de hoogst denkbare erkenning. Augustus was een vredesvorst, een heerser voor wie het behoud van de vrede belangrijker was dan krijgsroem en veroveringsoorlogen die zo kenmerkend waren voor de republikeinse periode. De oorlog werd opnieuw een *bellum iustum*, een gerechtvaardigde oorlog in de beste traditie van de oude republiek. Enkele teksten uit de antieke geschiedschrijving zijn in dat kader erg verhelderend. Livius, die zijn Romeinse geschiedenis schreef op het ogenblik dat de macht van Augustus tot volle ontplooiing was gekomen, verwijst onder meer naar de rechtvaardige zaak wanneer hij de oorlog tegen Philippus v van Macedonië behandelt.⁵²⁸ Suetonius van zijn kant karakteriseerde in zijn biografie van Augustus de buitenlandse politiek van de *princeps* als volgt:

*Toch heeft hij geen enkel volk aangevallen zonder dat er een geldige reden voor was of een dwingende noodzaak. Hij had inderdaad niet de minste bedoeling het rijk hoe dan ook uit te breiden of om zijn krijgsroem te vergroten.*⁵²⁹

Voorafgaand aan deze mededeling had hij de toch niet onaanzienlijke veroveringen van Augustus opgesomd: Noord-Spanje, Aquitanië, Pannonië, Dalmatië samen met Illyrië, Raetië en twee volksstammen in de Alpen. En verder, zo vermeldt de historicus, dwong hij een aantal volkeren die voor moeilijkheden zorgden in het gareel. Een kleine eeuw later maakte Cassius Dio, toen hij het jaar 20 v.C. behandelde, een evaluatie van Augustus' buitenlandse politiek en deelde mee dat Augustus er niets voor voelde het rijk uit te breiden met nog meer provincies of bondgenoten.⁵³⁰ Hij oordeelde het volgens de historicus het verstandigst om tevreden te zijn met wat men al had. Om die reden begon hij geen oorlog en gaf hij zelfs bepaalde gebieden weg. Op verscheidene plaatsen karakteriseert Cassius Dio Augustus' handelen in die zin. In zijn politieke testament, dat na zijn overlijden in 14 n.C. in de senaat werd voorgelezen, gaf Augustus te kennen dat het grondgebied het best niet verder kon worden uitgebreid, maar dat men integendeel zich met de bestaande toestand tevreden moest stellen en dat dit ook steeds zijn persoonlijke leidraad was geweest. Cassius Dio verwoordde dat als volgt:

Verder gaf hij als zijn mening te kennen dat men met het bestaande tevreden moest zijn en in geen geval zou moeten proberen het grondgebied van het rijk uit te breiden. Dat zou immers moeilijk onder controle

te houden zijn en het gevaar met zich meebrengen dat wat men nu bezat ook nog verloren zou gaan. Dat principe had hij immers ook zelf altijd toegepast, niet alleen in theorie maar ook in praktijk: hij had zelf veel gebied op barbaren kunnen veroveren maar dat niet gewild. Aldus zijn aanbevelingen.⁵³¹

De tekst sluit hier opvallend aan bij Tacitus, die verhaalt hoe Tiberius in de senaat het testament van Augustus voorlas en hoe de overleden keizer de raad had toegevoegd ‘het rijksgebied beperkt te houden binnen de (toenmalige) grenzen’.⁵³² Dezelfde idee vinden wij bij Cassius Dio opnieuw terug in de toespraak van Tiberius over de verdiensten van Augustus en het Romeinse volk naar aanleiding van de rouwplechtigheden ter ere van Augustus.⁵³³ Afgaande op deze passages was Augustus inderdaad een vredesvorst. Augustus was voor de dichter Vergilius een god waarvoor hij plengoffers op zijn huisaltaar bracht.⁵³⁴

Maar is dat werkelijk zo? Vergilius beperkte zich alvast niet tot vredeswensen en de vreugde om overvloed en rijkdom. Hij verwees in het zesde boek van Aeneis ook naar de politieke betekenis van de Augusteïsche vrede, de imperiale missie die in de vredesidee concreet als een richtlijn voor ‘buitenlandse politiek’ is vervat. Die missie van Rome wordt door Anchises, de vader van Aeneas, duidelijk als volgt verwoord:

Maar gij, Romein, bedenk dat gij de volken onder uw hoge heerschappij moet dwingen want dat zal uw genie zijn: aan de vrede een vaste wet opleggen, wie overwonnen zich op genade overgaven sparen en helemaal te neer slaan die u tarten.⁵³⁵

In deze enkele verzen ligt heel het denken van de Romeinen over hun ‘buitenlandse politiek’ tijdens die eerste jaren van het principaat besloten. Er is sprake van schuldgevoelens noch schroom. Iedere oorlog werd beschouwd als een *bellum iustum*, een gerechtvaardigde oorlog. ‘*Nationes pacatae*’ betekende zoveel als ‘aan volkeren de Romeinse voorwaarden voor vrede opleggen’.⁵³⁶ In een ode gewijd aan Augustus beschreef Horatius de oorlogen aan de noordelijke grenzen van het rijk als volgt:

*Hoe kunnen senatoren, hoe Quiriten
ten volle zorgen om met eerbewijzen
uw deugden te vereeuwigen, Augustus,
voor altijd in inscripties en annalen,*

*zover de zon schijnt over de door mensen
bewoonde wereld, o grootste der vorsten,
die de Vindelici (nog uitgesloten
van Romes rechtsbestel) pas kortgeleden*

*geleerd hebt wat gij kunt door oorlogvoering!
Want met úw legioenen velde Drusus
het oorlogszuchtige ras der Genaunen,
de vlugge Breunen en de burchten boven*

*de ruige Alpen, en versloeg ze meermaals.
Een zware strijd voerde de oudste Nero
spoedig daarop, en hij verdreef de woeste
Raetiërs onder gunstig zegeteken.⁵³⁷*

De verwijzing naar de overwinning van het Romeinse leger op de Alpenstammen zien wij bevestigd in een schitterend monument. In 7 of 6 v.C. werd namelijk in La Turbie bij Monaco de zogenaamde Trophée des Alpes of Tour d'Auguste gebouwd. Hierop stond een belangrijk opschrift dat uit 150 brokstukken kon worden gereconstrueerd. Bij Plinius vinden wij dezelfde tekst terug, zij het met kleine verschillen. Dit opschrift wijdt de trofee aan keizer Augustus 'omdat onder zijn leiding en auspiciën alle Alpenvolkeren, reikend van de Adriatische tot de Tyrrheense Zee, aan het gezag van het Romeinse volk zijn onderworpen'. Hierna volgt een lijst van 46 stammen.⁵³⁸ Vergilius en Horatius, die tot de kring van Augustus hoorden, zagen in de *princeps* de staatsman die het gezag van Rome over de hele wereld uitbreidde. De Romeinen waren voorbestemd tot de wereldheerschappij. Augustus zette dus de traditie van veroveringsoorlogen voort. Geen keizer voegde trouwens zoveel grondgebied aan het Romeinse Rijk toe. In zijn politieke testament beschreef hij uitvoerig zijn buitenlandse politiek, de gebieden die hij veroverde en de volkeren die hij onderwierp. De veroveringen van Augustus waren indrukwekkend; de weerslag van die militaire acties op de bevolking van bijvoorbeeld de Lage Landen was ingrijpend. De opsomming van al deze oorlogen staat naar hedendaags aanvoelen in schrill contrast met de vredesboodschap die de keizer bracht. Hier is een vorst aan het woord die de wil van Rome aan de wereld oplegt. Ook een historicus als Titus Livius vertolkt deze gedachte op erg directe wijze wanneer hij Romulus het volgende laat verwoorden:

*Het is de wil van de hemelingen dat mijn Rome
de hoofdstad van de wereld zal zijn. Laat ze de
krijgskunde beoefenen; laat hun weten en aan het*

*nageslacht doorgeven dat géén macht van mensen in staat is Romeinse wapens te weerstaan.*⁵³⁹

Voor de Romeinen waren veroveringen ongetwijfeld achtenswaard. Het heeft ook te maken met het imago van Rome. Militaire successen leidden niet alleen tot politiek aanzien en welvaart voor de individuele politicus, maar ook tot eer en waardigheid voor Rome. Door oorlog en overwinning leverde Rome het bewijs van zijn superioriteit ten overstaan van de barbaarse volkeren aan zijn grenzen. In de relaties met andere volkeren was er geen plaats voor zwakheid of mededogen. De Romeinen geloofden dat hun strategie slechts dan effectief was als de vijand van angst was vervuld. Zij veronderstelden dat zij hun beloften enkel nakwamen uit vrees voor de Romeinse wapens. Dit betekent dat vrede slechts kon worden bereikt door militaire actie.

Wanneer de keizer in zijn politieke testament meedeelt dat hij de tempel van Janus als teken van vrede voor de derde maal sloot, dan is dat dus voor nuance vatbaar. De betrokken tekst voegt er immers aan toe dat dit gebeurde ‘op het ogenblik dat in het hele rijk van het Romeinse volk te land en ter zee de vrede door overwinningen was verworven’. Pax, vrede, moet hier worden gezien vanuit Romeins perspectief, dit wil zeggen na een Romeinse verovering. Eigenlijk is dat ook de boodschap van het forum van Augustus dat door de enorme Marstempel werd beheerst. Dit forum was bestemd voor bestuursaangelegenheden, voor onderricht en in het bijzonder voor rechtspraak. Voor een goed begrip is het belangrijk te weten dat in de tempel van Mars Ultor de senaat zou beslissen over oorlog en vrede en er de buitenlandse vorsten en gezantschappen zou ontvangen. Op het altaar van Mars zouden de magistraten vóór hun afreis naar de provincies offeren en de overwinnende veldheren de *insignia* van hun triomf neerleggen. Uit dit alles blijkt dat Augustus van dit forum het bestuurlijke centrum wilde maken. En juist in de beeldtaal van dit forum was het programma van Augustus’ propaganda het duidelijkst aanwezig. De tempel van Mars Ultor, de wrekende oorlogsgod, domineerde het forum van Augustus en benadrukte op het eerste gezicht het militaire karakter van de site. Toch bracht het complex een boodschap van vrede en harmonie omdat de Ara Pacis en het forum van Augustus elkaar aanvulden. De republiek was hersteld. Met Augustus brak een nieuwe tijd aan. Beide monumenten legden echter een ander accent. De Ara Pacis benadrukte de vrede. Het forum van Augustus plaatste die vrede in een militair en imperialistisch kader. Het forum en de tempel verheerlijkten de overwinningen van Augustus. De centrale quadriga verkondigde een boodschap van militaire triomf die gepaard ging met de zorg voor het rijk. Augustus was de vader van het vaderland. De militaire macht van Augustus en Rome vormde de garantie voor de pax Romana.⁵⁴⁰

Met de regering van keizer Augustus was in verscheidene delen van het Romeinse Rijk inderdaad de pax Romana aangebroken. Hiermee benoemt men doorgaans de toestand van algemene rust in het uitgestrekte Romeinse imperium. Maar niet in alle rijkdelen was de situatie omstreeks de erawisseling het-

zelfde. Na de regering van Augustus brak in onze contreien weliswaar een periode aan die werd gekenmerkt door een relatieve rust. De Romeinse organisatie werd doorgevoerd en de economie ontwikkelde zich voorspoedig. Maar tegelijk bleef de onrust nog geregeld de kop opsteken. De transformatie van de Gallische maatschappij was bij momenten immers een pijnlijk proces. Er vonden regelmatig schermutselingen plaats en stellig ging het om meer opstootjes dan de historici uit de oudheid vermelden. In het jaar 21 n.C. bijvoorbeeld is er sprake van een vrij omvangrijke opstand van verschillende Gallische stammen waaronder de Treveri en de Haedui, die klaarblijkelijk het voortouw namen. De laatste grote revolte waarmee de Romeinen in Gallia Belgica af te rekenen kregen, was die van de Bataven van 69-70 onder leiding van Julius Civilis. Naast de Bataven waren hierin ook andere stammen zoals de Tungri, Frisii en Cananefates betrokken. Sedert het neerslaan van de Batavenopstand in 70 brak voor onze contreien echter een vrij lange periode van rust aan. Tijdens de bewindsperiode van Antoninus Pius (138-161) kende Gallia Belgica zijn grootste bloei. Zijn lange regering, die door vrede werd gekenmerkt, wordt wel eens het hoogtepunt van de gouden eeuw van het Imperium Romanum genoemd. Deze vrede werd in stand gehouden door een superieur leger en een goed georganiseerd bestuursstelsel ondersteund door een pragmatische politiek. De idee en de realisatie ervan waren duidelijk gegroeid uit het politieke concept van de nieuwe wereldorde dat door keizer Augustus via alle toen beschikbare media zo breedvoerig werd gecommuniceerd.

De basis voor de vrede lag in de eenheid van rijk en bestuur. Maar tegelijk was het geen concept voor een wereldvrede die uitsteeg boven een vrede op basis van een imperiale hegemonie. De pax Romana als politieke idee bleef specifiek beperkt tot het gebied van het Romeinse Rijk. Wereldvrede betekende weliswaar een staking van krijgsverrichtingen, maar enkel binnen de grenzen van het Imperium Romanum. Vrede werd zo een concept voor binnenlandse politiek ondersteund door het romaniseringsproces. De eerder aangehaalde woorden van Anchises verwijzen minder naar de volkeren buiten de grenzen van de Romeinse wereld dan naar de volkeren die deel uitmaakten van het uitgestrekte Imperium Romanum en die tegen de Romeinse overheersing en hegemonie in opstand kwamen. In de Romeinse literatuur vinden wij hierover soms ook kritische bedenkingen. Bijzonder treffend in dit verband is de visie van Tacitus op de Romeinse idee van vrede:

De Romeinen zijn de plundersaars van de wereld [...] Zij alleen onder alle (volkeren) maken met een zelfde hartstocht jacht op rijkdom en armoede. Wegslepen, moorden en roven, dat noemen ze in hun valse taal 'het bewind voeren' en waar ze het land in een woestijn herschiepen 'brachten ze vrede'.⁵⁴¹

Dit citaat, een uittreksel uit de redevoering van de Britse hoofdman Calgacus, die tot opstand tegen de Romeinen opriep, is uiteraard een oefening in retoriek. De inhoud ervan gelijkt erg op de hoger geciteerde passage uit de brief van Mithridates.⁵⁴² Maar de idee van de pax Romana als een eufemisme voor onderwerping vinden wij ook elders bij Tacitus terug. Bij herhaling formuleerde deze auteur scherpe kritiek op de zogenaamde vredespolitiek van Augustus, die hij bij momenten als een perfide machtswellusteling afschilderde. De Augusteïsche vrede was voor Tacitus een bloedige vrede die niet alleen aan barbaren, maar ook aan talrijke Romeinen het leven kostte.⁵⁴³

5.5 Vredescommunicatie tijdens de 4de eeuw

De Romeinse vrede... ze lijkt niet echt aanwezig in de laat-Romeinse keizerlijke 'communicatie' in vergelijking met bijvoorbeeld die van Augustus. Keizer Augustus droeg via alle media die hem ter beschikking stonden een ware vredesideologie uit, weliswaar gesteund op de macht en de kracht van het Romeinse leger: de keizer was de garantie voor vrede, rust en overvloed. Nauwelijks meer dan honderd jaar heeft de pax Romana in onze contreien geduurd. Wanneer sedert de tweede helft van de 2de eeuw de druk van barbaarse volkeren op de rijksgrenzen geleidelijk aan toeneemt, zien wij dat tegelijk een andere boodschap wordt verspreid. De triomfzuil van Marcus Aurelius op de Piazza Colonna te Rome herdenkt de strijd tegen en de overwinning op de Germaanse stammen aan de Donau. De Romeinen worden nog steeds als superieure militairen afgebeeld. De barbaren zijn doorgaans naakt en herkenbaar door hun lange haren en halsbanden. Maar anders dan bijvoorbeeld op de zuil van Trajanus lijkt hier de aandacht voor de gruwelen van de oorlog een veel grotere rol te spelen. De onthoofding van Germaanse gevangenen is geen triomf, maar een weergave van menselijke wreedheid. Het is trouwens opmerkelijk op hoeveel sarcofagen beelden van oorlog voorkomen. Dat is misschien het gevolg van de toegenomen militaire activiteit aan de Romeinse grenzen. Een van de meest treffende voorbeelden hiervan is de sarcofaag met veldslag van de Via Tiburtina te Rome die dateert van omstreeks 190. De veldheer stormt te midden van de vechtende soldaten op de barbaren in. Het beeld is vol geweld en wreedheid. De expressie op de gezichten suggereert emotie en angst. De oorlog roept een gevoel van onbehagen op. Het is de weergave van een onheilperiode, zoals Herodianus die uitvoerig beschreef. Iets meer dan een halve eeuw later werd de schitterende Ludovisi-sarcofaag gebeeldhouwd. Deze imposante grafkist beeldt een veldslag tussen Romeinen en Germaanse barbaren uit. Centraal in het strijdgewoel vuurt de veldheer hoog te paard zijn troepen aan. De chaos van de strijd wordt opgeroepen door verwrongen bewegingen en emotionele gelaatsuitdrukkingen

van barbaren die de dood in de ogen zien. Het zijn beelden afkomstig uit een tijdperk van oorlog en onzekerheid.

Halverwege de 3de eeuw slaagde geen enkele keizer er nog in om zonder militaire steun zichzelf te handhaven. Het is de periode van de soldatenkeizers. Hun regeringen duurden kort en eindigden vaak gewelddadig. Een verminderde aandacht voor de verdediging van de rijksgrenzen was hiervan het rechtstreekse gevolg. Daar braken ondertussen voortdurend conflicten uit met de barbaarse naburen. Ook de Rijn grens en daarachter onze contreien kregen hun deel in deze ellende. De invallen, zowel over land als over zee, waren echte strooptochten. Zij betekenden het einde van de pax Romana. Er bestond geen enkele politieke stabiliteit. Er was dus ook weinig interesse voor kunst en voor het verfraaien van steden. Er werd amper nog gebouwd en de kunstproductie stelde met uitzondering van het portret en de sarcophagen nauwelijks nog iets voor. Te midden van die chaos dus stond de keizer, doorgaans een ruwe militair, die ook als dusdanig werd uitgebeeld. Scherp gegroefde gelaatsuitdrukkingen waren tekenend voor het realisme van deze periode, voor de vastberaden gevoelloosheid ook van deze lieden die noodgedwongen vooral met het veiligstellen van de eigen wankelende positie bezig waren. Sedert het einde van de 3de eeuw echter werd de keizer in porfier gebeeldhouwd. Met de regeringen van keizer Diocletianus (284-305) en keizer Constantijn (306-337) was een periode van relatieve kansen aangebroken. De boodschap van monumentale bouwwerken en beelden was er nu een van stabiele macht. Dat vertaalde zich in helderheid, uniformi-

De verwrongen bewegingen en de emotionele gelaatsuitdrukkingen roepen de wreedheid van de oorlog op. Sarcofaag van de via Tiburtina, ca. 190 n.C. (Museo Nazionale, Rome - Robert Nouwen)

teit, eenvoud en afstandelijkheid, uitdrukkingen van de keizerlijke ideologie. Een van de mooiste voorbeelden hiervan is de porfieren beeldengroep van de tetrarchen ingemetseld in de San Marco te Venetië. Deze beeldengroep in donkerrode Egyptische purpersteen, die uitsluitend was voorbehouden aan de keizers, is gekenmerkt door een ver doorgevoerde stilering die de opvatting over het ambt van de keizer perfect uitdrukt. Niet de man die het bekleedt, maar het ambt is belangrijk. Vandaar dat deze groep zo veel aandacht schenkt aan de boodschap van gelijkheid en eendracht. Macht en stabiliteit is de boodschap die de kunst van het dominaat wil uitdragen. Die stabiliteit is de voorwaarde voor orde en rust. Een schitterend voorbeeld hiervan in onze contreien is de Basilica Constantiniana in Trier. Keizer Constantijn liet die circa 310 bouwen als onderdeel van het keizerlijke paleis enige tijd nadat Trier de noordelijkste hoofdstad van het Romeinse Rijk was geworden. De magistrale ruimte diende wellicht als keizerlijke audiëntieruimte. Op de bezoeker die deze imposante zaal binnentrad en in de verre apsis de keizer zag tronen moet die een onuitwisbare indruk van majesteit hebben gemaakt. Met de porfieren sarcofaag van Constantia, de dochter van Constantijn, wordt een bijkomende dimensie toegevoegd. Hier vloeien heidense en christelijke motieven in elkaar over. De voorstelling van krullende wijnranken, cupido's die druiven persen, pauwen en schapen vindt evenzeer een plaats in een traditie die teruggaat op een uitbeelding van vrede, rust en welvaart in het Romeinse Rijk als in de nieuwe beeldentaal van het rechtgeaarde christelijke geloof. De symboliek van het idyllische landleven voor de 'vrede' zagen wij voor het eerst verschijnen op de Ara Pacis. Nu wordt die symboliek na een lange tijd van geweld en onrust opnieuw opgenomen.

De laat-Romeinse communicatie verwijst dus naar een welbepaalde idee van vrede die wordt gekarakteriseerd door stabiliteit, veiligheid, voorspoed en overvloed. Deze vrede is niet vrijblijvend. Er is een duidelijke relatie tussen de vrede en de militaire macht van de Romeinse keizer. Op die wijze is de keizer, die *dominus* was, de voorwaarde voor orde, voorspoed en welvaart. De geschiedenis leert ons echter dat er een fundamenteel verschil bestaat tussen de boodschap en een werkelijkheid waarin onrust en geweld een belangrijke plaats innemen. Dat komt onder meer via de sarcofagen tot uiting. Ondanks het feit dat de Romeinen als overwinnaars uit het strijdperk treden, bekruipt de toeschouwer een gevoel van onbehagen, veroorzaakt door het leed van de overwonnenen. De vrede wordt niet zonder smart gerealiseerd.

Stemt dit beeld van de vrede ook overeen met de literaire nalatenschap, met de geschriften van literatoren, historici en panegyrici? Omstreeks 371 schreef Ausonius (ca. 310- ca. 395), gevierd leraar en dichter, zijn lied van de Moezel. Nadat hij zowat dertig jaar aan de universiteit van Bordeaux had gedoceerd, werd hij rond 365 naar Trier geroepen om er de leraar te worden van de jonge Gratianus. In zijn *Mosella* bezingt de dichter de rivier die stroomt langs Augusta Treverorum, toen de hoofdplaats van het bestuursdistrict van de Treveri en tegelijk keizerresidentie. De stad had haar welvaart onder meer te danken aan de visrijke en drukbevaren Moezel. Op de hellingen langs de rivier strek-

ten zich, net als nu, de weidse wijngaarden uit waartussen rijke aristocraten hun luxueuze villa's bouwden. De wijngaarden en de villa's, de visvangst en de handel zijn de grote thema's van dit gedicht. Het werkje heeft geen propagandistische bedoeling en het was zeker geen lofzang op de keizer. Het is 'slechts' een doorvoelde lofzang van de Moezel, die schitterende rivier die zoveel goeds schenkt. Het gedicht is geen weerspiegeling van de werkelijkheid. De gebeurtenissen van de 3de eeuw waren ook in de regio rond Trier te dramatisch geweest. Maar de onbevooroordeelde lezer wordt ingenomen door een gevoel van rust en welvaart die deze tekst uitstraalt, door het idealiserende portret van het platteland en de uitvoerige beschrijving van de schitterende villa's. Dit neemt echter niet weg dat nog recente gebeurtenissen in de tekst opduiken. De volgende passage is in dat licht erg belangrijk:

*Spreid nu je blauwe bochten, Rijn, wijd open,
je glasgroen feestgewaad, maak plaats vrij
voor je nieuw water, want een broederstroom
zal jou doen zwellen. En zijn schat ligt niet
in louter golven. Want hij komt van bij
de wallen van de keizerlijke stad (Trier),
hij zag van zoon en vader de gedeelde
triumfen na hun zege op de vijand
nabij de Neckar en bij Ladenburg
en bij de Donaubron, die in Latijnse
kronieken onbekend bleef. Dit bericht
van overweldigende wapenfeiten
heeft jou zojuist bereikt. Snel voert de Moezel
een ander aan, steeds nieuwe lauweren.
Vloei samen verder als een tweelingstroom
en stort u in de purperen zee. Vrees niet,
jij, heerlijk schone Rijn, de mindere
te lijken: afgunst is een gastvriend vreemd.
In eeuwigheid geniet je naam en faam:
geen zorg daarom, neem vaderlijk je broer op.
Je bedding, rijk aan water, rijk aan nimfen,
vrijgevig voor jezelf en voor de Moezel,
zal na zijn splitsing tussen zijn twee armen
je waters ruimte geven en hen langs
gedeelde banen door een rij van monden
in zee doen vloeien. En je kracht zal groeien,*

*waarvoor de Franken en Chamaven en
Germanen beven: dan word jij beschouwd
als echte grens.⁵⁴⁴*

De tekst heeft enige uitleg nodig. Met de gedeelde triomfen van de zoon en de vader verwijst Ausonius naar de overwinning van Valentinianus op de Alamannen in 368. Tijdens deze campagne werd de keizer vergezeld door de jonge Gratianus, die hij in 367 tot medekeizer had benoemd. Reeds sedert 365 waren er in Gallië aan de bovenloop van de Rijn conflicten met de Alamannen. Militaire actie ondersteunde diplomatieke initiatieven. Maar ondanks alle inspanningen slaagde Valentinianus er na zijn overwinning op de Alamannen bij Solicinum niet meer in de stabiliteit tot aan de Neckar te verzekeren. Wel kon hij de Rijn grens beveiligen en versterken en een omvattende reorganisatie van de grensverdediging doorvoeren. De verwijzing naar de keizerlijke triomfen in dit lied is daarom niet onbelangrijk. Het thema van rust en welvaart wordt erg pertinent gerelateerd aan de militaire acties van de keizer. Maar er is meer. De twee laatste verzen brengen een veilige grens in verband met vrees. Wanneer de Franken, Chamaven en Germanen beven, dan zal de Rijn een echte grens zijn.

De voorwaarde voor vrede is dus vrees. Dit lied staat niet alleen. Dezelfde gedachte vinden wij ook terug bij de historicus Ammianus Marcellinus (ca. 330-ca. 395). In zijn Romeinse geschiedenis, waarvan de bewaarde delen de jaren 353 tot 378 omvatten, brengt Ammianus Marcellinus verslag uit van de verwezenlijkingen van Julianus. Nadat Julianus Apostata (361-363) de Alamannen had bedwongen, besloot hij naar Keulen op te rukken. Deze stad was net voor zijn aankomst in Gallië verwoest. De geschiedenis gaat dan als volgt:

*Toen hij Agrippina was binnengerukt, is hij (Julianus)
daar niet vertrokken, voordat hij de vrede had
verzekerd door de vorsten van de Franken vrees in te
boezemen.⁵⁴⁵*

Wanneer wij deze passage lezen, is het goed te weten dat Ammianus Marcellinus grote bewondering had voor Julianus.⁵⁴⁶ De historicus bekleedde verantwoordelijke functies in het leger en hij had Julianus wellicht reeds in Gallië ontmoet, waar de jonge Caesar in opdracht van keizer Constantius II met succes tegen de Alamannen streed. Hij had een hoge opvatting van het keizerschap en Julianus was voor hem het type van de ideale keizer. Bovendien kende hij groot militair succes door de herovering van Keulen op de Franken. Naar dit succes verwijst de hoger geciteerde tekst. Voor ons exposé is vooral de opmerking belangrijk dat de vrede wordt verzekerd door het inboezemen van vrees. Hoewel Ammianus Marcellinus als een ernstig historiograaf doorgaat, vertolkt hij hierin een uitgesproken Romeins standpunt.

De idee van de vrede zien wij vrij geregeld opduiken bij de *Panegyrici Latini*. Deze naam is gegeven aan een verzameling van twaalf lofredes op Romeinse keizers van het einde van de 3de en van de 4de eeuw. De auteurs, vaak onbekend gebleven, waren voornamelijk van Gallische origine. Als historische bron moeten de panegyrici met de grootste omzichtigheid worden benaderd. Deze redevoeringen bieden immers een mooie doorsnede van de propaganda ten gunste van de keizer. Maar dat wil tegelijk zeggen dat zij om die reden juist voor ons onderwerp zo interessant zijn. De idee van de vrede wordt geplaatst tegenover de onlusten die de geprezen keizer bedwongen heeft. Die onlusten van de 3de eeuw hadden er voor gezorgd dat in grote delen van Gallië landbouwwinningen waren verwoest en akkers braak waren komen te liggen. De archeologische opgravingen van dergelijke landbouwdomeinen spreken voor zich. Het verwondert daarom niet dat het opnieuw in cultuur brengen van deze braakliggende landbouwdomeinen een van de wekerende thema's van de panegyrici was. Enkele voorbeelden kunnen hier volstaan. Het eerste citaat is afkomstig uit een lofrede ten gunste van Constantius en werd gehouden op 1 maart 297.

*Door uw overwinningen, onoverwinnelijke Caesar, bloeit al wat onbewoond is in het gebied van Amiens, Bayeux, Troyes en Langres weer op, doordat de barbaar daar als boer werkt. [...] Door uw macht, Augustus Maximianus, heeft de Frank de braakliggende akkers bebouwd. Zo wordt nu door uw overwinningen, Caesar Constantius, al het land dat dun bevolkt was door boeren uit de vreemde opnieuw groen.*⁵⁴⁷

Enkele woorden vallen in deze tekst op en zijn belangrijk. Op de eerste plaats zijn die de 'overwinning' en 'macht' van de keizer. Hierdoor is het mogelijk geworden dat braakliggende landerijen weer worden bewoond en bewerkt. Het land wordt zo opnieuw vruchtbaar. In feite sluit deze tekst aan bij de bucolische beeldensymboliek. Wijnranken, vruchtbaarheid en overvloed staan symbool voor vrede. Dezelfde thematiek komen wij ook tegen in de volgende lofrede voor Constantius Augustus van 310.

*Wat zal ik nog eens spreken over stammen diep uit Francia, die weggesleept zijn, nu niet meer uit die streken, die de Romeinen vroeger binnen waren gevallen, maar uit hun oorspronkelijke, eigen gebieden, van de uiterste kusten van het barbarenland, om neergezet te worden in verlaten streken van Gallië en om de vrede van het Romeinse Rijk door hun arbeid te bevorderen.*⁵⁴⁸

Deze passage gaat nog een beetje verder. Het werk op het land en de opbrengsten ervan worden expliciet met de vrede in verband gebracht. Stammen worden uit hun woongebieden weggesleept en geknecht om in Gallië verlaten streken te bevolken, er de landerijen te bewerken en zo de vrede van het Romeinse Rijk te bewerkstelligen. Dat vrede en voldoende voedsel nauw samengaan is eigenlijk een belangrijke gedachte die in deze teksten aanwezig is. Mensen die over onvoldoende voedsel beschikken, zijn een onzekere factor en bedreigen de rust en veiligheid. Maar uiteindelijk kunnen wij toch enkel besluiten dat de voorwaarde voor vrede vooral ligt in de militaire kracht van Rome, alsook in de angst en de vrees van de overwonnenen. De lofreden ter ere van Maximianus Augustus, die Mamertinus hield in 291, sluit wat dat betreft ook nauw aan bij de hoger geciteerde tekst uit Ammianus Marcellinus. Dat blijkt uit de volgende zinnen:

*Ook wat geschied is uit ontzag voor Uw wapens,
als het ware resultaat van Uw oorlogvoeren, ga ik
voorbij, n.l. het feit dat de Franken met hun koning
(Gennobaudes) kwamen om vrede te vragen.⁵⁴⁹*

De voorwaarde voor vrede is ontzag voor de wapens van de keizerlijke troepen, van het Romeinse leger. Dit ontzag is een direct gevolg of beter nog het resultaat van militaire actie tijdens de oorlog. In feite is dat een erg imperialistische gedachte. De zegevierende Romeinse keizer legt immers de voorwaarden voor de vrede op. Vrede wordt gerealiseerd vanuit (militaire) macht. Het is erg opvallend hoe nauw deze idee aanleunt bij de Augusteïsche communicatie over oorlog en vrede. De dreiging van dat machtige Romeinse leger zet zoveel jaren later de Frankische vijand er toe aan om over vrede te onderhandelen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Libanius in een rede voor Constantius en Constans van 348-349 de vrede koppelt aan de figuur van de keizer:

*De stammen van de Franken deden talrijke aanvallen en
voordat de eerste troep voldoende teruggeslagen was,
viel een tweede troep aan. Maar ook deze aanvallen
moesten eens ophouden. Hun onrust zou bedaren, want
de keizer verscheen. Hij deed hun onblusbare begeerte
naar strijd veranderen in een verlangen naar vrede,
alleen al doordat hij toonde dat zijn eigen strijdlust
groter was dan die van hen. Dus wachtten zij zich
ervoor slaags te raken, maar het ontzag voor hem kon
het resultaat van een oorlog bewerken. Zij hieven hun
handen niet meer op om speren te slingeren, maar zij
strekten hun handen uit, smekend om een vrede.⁵⁵⁰*

In de persoon van de keizer worden al de gedachten rond vrede samengebracht: ontzag, macht, militaire daadkracht. Alleen al het feit dat de keizer toonde dat zijn strijd lust groter was, deed de vijand om vrede smeken. De keizer herstelt persoonlijk de vrede te land en ter zee. Dit betekent ondertussen niet dat de vrede ook werkelijkheid was. De waarheid is in deze lofredes soms ver weg. Het midden van de 4de eeuw was zeker in onze contreien een van de woeligste periodes uit de Romeinse geschiedenis, met legeropstanden en Germaanse invallen. Het archeologische onderzoek toont dat trouwens duidelijk aan.

In dezelfde redevoering van Libanius wordt aan het begrip vrede nog een dimensie toegevoegd. Het is een erg verhelderende passage die veel zegt over het Romeinse wereldbeeld:

Zij (de Franken) hebben van ons heersers gekregen, als het ware opzichters over hun doen en laten. Terwijl zij hun dierlijke woede aflegden, hebben zij menselijke rede aangenomen, hun ongebonden begeerte laten varen en de trouw aan een eenmaal afgelegde eed op prijs leren stellen. Maar zeker zijn zij verheugd geweest over de rust, daar de noodzaak tot oorlog door de bezworen verdragen was verdwenen.⁵⁵¹

In deze tekst vertolkt de redenaar een duidelijk Romeins standpunt. Vrede en rust komen tot stand wanneer men de dierlijke woede en begeerte aflegt en de menselijke rede laat zegevieren. De menselijke rede houdt in dat men trouw is aan verdragen en eden, en dat op de instandhouding ervan controle wordt uitgeoefend. Deze verdragen en controle worden opgelegd door Rome. Dat blijkt duidelijk uit de tekst. In feite zegt deze tekst niets meer dan dat er enkel vrede kan zijn indien men de Romeinse wereldorde aanvaardt. In het licht van de huidige internationale situatie is deze idee verrassend actueel. Vrede is enkel een opgelegde vrede volgens de spelregels van de machtigste.

Wanneer de dichter Claudianus in 399 het consulaat van Stilicho bezingt, geeft hij als het ware een synthese van de laat-Romeinse wereldorde:

Gij (Stilicho) dwingt de volkeren aan de Rijn rustig te zijn, zo, dat de Saliër reeds de landen bewerkt en de Sygamber het zwaard omsmeedt en kromt tot sikkels en de reiziger, als hij de oevers ziet, niet weet, welke oever Romeins is, zodat reeds de bewoners van Belgica hun vee weiden over de stroom zonder dat de Chauken zich vertoornen en de kudden uit Gallië de bergen van de Franken doorzwerven, dwars over de Elbe.⁵⁵²

Deze tekst is een schitterend voorbeeld van de laat-Romeinse ideologie en propaganda. Claudianus was de gunsteling van Flavius Stilicho, een van de machtigste mannen aan het hof van keizer Honorius. Hij was de laatste echt klassieke dichter en zijn werk is een belangrijke bron voor de geschiedschrijving van de 4de en 5de eeuw. Aan het keizerlijke hof bezong hij als hofdichter, *poeta laureatus*, in breedvoerige verzen de *res gestae* van zijn beschermers Honorius en Stilicho terwijl hij in polemische gedichten afrekende met hun persoonlijke tegenstanders. Maar propaganda kan ook als een zeepbel uit elkaar spatten. Nog geen tien jaar later, in 406, vond de catastrofe van de St.-Sylvesternacht plaats. Bij massale invallen van Germanen, Vandalen, Sueven en Burgonden werd de Rijn grens bij Mainz doorbroken en werden grote delen van het Romeinse grondgebied door binnendringende stammen overstroomd. Keulen en Trier ontsnapten wel aan de totale verwoesting. Maar de Romeinse troepen waren te onmachtig om de moordende benden tegen te houden. In 410 veroverde Alaric Rome. Na deze invasies kon de Romeinse macht zich niet meer herstellen. Zo er al iets restte van de vrede, dan was die illusie nu volledig weg.

5.6 Van Romeinse vrede tot vrede van God

In Gallië zette de Augusteïsche vrede zich vanaf 70 n.C. verder in de pax Romana. Een uitzonderlijk lange periode van vrede brak aan. Wanneer wij een aantal processen die na de verovering van onze contreien op gang kwamen van naderbij bekijken, dan zien wij dat binnen de romanisering van de bevolking godsdienst en keizercultus een voorname plaats innemen. Hierin werd de keizer geëerd als bewaarder van vrede en welvaart. Een goed voorbeeld van de keizercultus tijdens de 2de eeuw is een reeks bijzondere opschriften die in de Lage Landen en het Rijnland werden aangetroffen. Zij bevatten de vermelding ‘*In honorem d(omus) d(ivinae)*’ te vertalen als ‘Ter ere van het goddelijke (= keizerlijke) huis’. De formule koppelt de verering van het keizerlijke huis aan die van de goden. Onder meer in Strée werd een opschrift gevonden waarin deze formule voorkwam:

*In honorem d(omus) d(ivinae) / (Deae) Virathe/thi
Superina Sup/ponis (filia) / v(otum) s(olvit) I(ibens)
m(erito).*

*Ter ere van het goddelijke huis. Aan de godin
Virathethis. Superina, dochter van Suppo, heeft haar
geloofte graag en terecht ingelost.⁵⁵³*

De verering van het keizerlijke huis wordt in dit opschrift verbonden aan de verering van de Keltische godin Virathethis. Zij was niet alleen de godin van de strijd, maar ook de beschermster van de vruchtbaarheid. Die vruchtbaarheid wordt hier gekoppeld aan het keizerlijke huis. Het opschrift verwoordt zo de dankbaarheid voor de welvaart waarvan de keizer de behoeder is. In het Romeinse legerkamp van Birrens richtte de cohors II Tungrorum⁵⁵⁴ een altaar op ter ere van deze godin en in Vechten⁵⁵⁵ waren het handelaars en burgers van het bestuursdistrict van de Tungri. Het is misschien overmoedig dergelijke opschriften te verbinden met de communicatie van het keizerlijke huis, dat zichzelf doorgaans toch als behoeder van de vrede, de pax Romana, naar voren schoof. Maar gelet op het formalisme van de Romeinse godsdienst is dat niet onlogisch. De keizer zorgt voor vrede, voorspoed en welvaart, zijn onderdanen danken hiervoor door het plaatsen van wijdingen ter ere van het goddelijke keizerlijke huis.

Een van de belangrijkste vondsten te Tongeren in verband met de keizercultus is de Jupitergigantenruiter. Deze sculptuur bekroonde een zogenaamde

Fragmente van een priesterbank onder de Onze-Lieve-Vrouwe-Basiliek tonen samen met andere archeologische vondsten aan dat in Tongeren reeds in de 4de eeuw een kleine christelijke gemeenschap actief was. (VIOE)

Jupitergigantenzuil. Opmerkelijk is dat de ruiter twee giganten bedwingt, terwijl bij een normale beeldengroep slechts één gigant ter aarde ligt. Dit soort monumenten was karakteristiek voor het bestuursdistrict van de Tungri en in Tongeren alleen al werden delen van minstens drie van dergelijke zuilen teruggevonden. Belangrijk voor onze gedachtegang is de idee die achter deze monumenten schuilgaat. De strijd tussen de goden en de giganten is in oorsprong een oud Grieks motief. Hier krijgt het thema echter een inheems karakter. De giganten zijn de overwonnen tegenstanders van de ruiter. Zij symboliseren de duistere, onderaardse wereld, de chtonische krachten, de wanorde. De ruiter draagt de kentekenen van de oppergod Jupiter, in onze contreien vereenzelvigd met Taranis. Het gaat in feite om de strijd tussen twee tegengestelde krachten, met de overwinning van het goede op het kwade, van het leven op de dood, van de orde op de chaos. Het betreft hier dus de allegorische voorstelling van de oppergod, geïncarneerd door de keizer die zijn vijanden neerwerpt en die de vrede en de welvaart behoedt. De Jupitergigantenruiter is zo een wezenlijk onderdeel van de keizerlijke propaganda en de officiële keizercultus. Er bestond een nauwe band tussen de keizercultus en de idee van de pax Romana. De persoon van de goddelijke keizer was de behoeder van vrede, rust en voorspoed. Ook hierin lag de basis van de Romeinse vredesidee.

Ondertussen kan het succes van het christendom onder meer worden verklaard door het erg formalistische karakter van de Romeinse godsdienst en keizercultus. Dat formalisme verschijnt in de opschriften in de vaste formule '*v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*' - 'Hij (zij) heeft zijn (haar) gelofte graag en terecht ingelost'. Mensen hebben echter behoefte aan een godsdienstbeleving die appelleert aan het innerlijke. Aan die behoefte voldeden net de oosterse mysterieculen. Deze culten spraken ook de mensen in Gallia Belgica klaarblijkelijk erg aan. De Mithras-cultus in Tienen getuigt hiervan, net zoals het votiefaltaar voor Jupiter Dolichenus van Tongeren. Sedert het begin van de keizertijd waren zij in het Romeinse Rijk officieel erkend en hun aanwezigheid in Gallia Belgica vanaf de Antonini wijst op een diepgaande hervorming in de godsdienstige opvattingen. De Germaanse vloot, waarin ook militairen van oosterse herkomst dienstdeden, speelde vermoedelijk een rol in de verspreiding van de verschillende oriëntaalse religies in de Rijnregio en de aangrenzende Lage Landen. Het christendom was nauw verbonden met deze mysterieculen.

Wat betekent dat voor de ontwikkeling van de vredesgedachte? De Romeinse vredesidee vertrok vanuit een militaire superioriteit ten overstaan van onderworpen volkeren die binnen het Romeinse Rijk leefden. In de figuur van de keizer lag de voorwaarde voor de vrede besloten. De *pax Christiana* voegde een nieuwe dimensie toe aan de vredesidee. Deze was in wezen een religieuze dimensie die zowel op de persoonlijke als op de gemeenschappelijke vrede betrekking had. Naar die persoonlijke vrede verwijst bijvoorbeeld de formule *hic quiescit in pace* - Hier rust in vrede - die in talrijke inscripties op graven voorkomt. Met de dood vindt de overledene vrede in het Rijk van God. De vredesidee is betrokken op de persoon en het innerlijke en ontdaan van haar formalisme. Maar de religieuze dimensie

kwam onder meer ook tot uiting in het begrip ‘*concordia*’, dat bij de Romeinen onbekend was gebleven. *Concordia* is te verstaan als de eenheid van alle gelovigen die samenleven in harmonie, betrokken op God en zijn Rijk op aarde. De christenen vormen een gemeenschap in het geloof in God. Hierdoor steeg de pax *Christiana* ver uit boven het Romeinse concept van een vrede die zich beperkte tot de volkeren binnen het rijk, van een vrede ook die in wezen een ‘gewapende’ vrede was. Deze wereldvrede beperkte zich niet enkel tot de inwoners van het Romeinse Rijk, maar strekte zich uit over alle mensen die hoorden tot de christelijke gemeenschap waar ter wereld ook.

De verspreiding van het christendom wordt in zekere mate geïllustreerd door de archeologie. Wanneer er wordt gesproken over de materiële nalatenschap van het vroegste christendom, verwijst men doorgaans naar de catacomben en de vroegste kerkbouw, alsook naar de prachtige sarcofagen en de schitterende mozaïeken zowel in Rome als elders in Italië. De aanwezigheid van het christendom is ook in de archeologie van Gallië en de Lage Landen merkbaar. De eerste christelijke kerken vestigden zich in de steden. Ten laatste op het einde van de 3de eeuw was er in Trier een christelijke gemeenschap en een bisschop. Dat gold vermoedelijk ook voor Keulen. De eerste betrouwbare berichten over het christendom in de *civitas Tungrorum* dateren uit de 4de eeuw, toen overall het aantal bisschopszetels zich vermenigvuldigde. Maternus, de bisschop van Keulen, wordt genoemd als de stichter van de bisschopszetel in Tongeren. Servatius is er de eerst bekende bisschop en toont aan dat hier in de 4de eeuw een christelijke gemeenschap aanwezig was. Over deze en andere gemeenschappen weten wij zeer weinig. De bronnen zwijgen. Gezien de moeilijke tijden tot het Tolerantie-edict van 313 is dat eigenlijk niet zo verwonderlijk. Maar ook de archeologische sporen van dit vroegste christendom zijn schaars en de interpretatie ervan is vaak voor discussie vatbaar. De eerste gebedshuizen zijn niet herkenbaar. Vóór het Tolerantie-edict waren die immers meestal privéhuizen en dat zal na 313 ook nog geruime tijd het geval geweest zijn. Traditioneel nam men aan dat in Tongeren een laat-Romeinse basilica, de bisschopskerk van Servatius, aan de huidige Onze-Lieve-Vrouwebasiliek voorafging. Dit vermoeden berustte op de ontdekking in 1912 van de grondvesten van een apsisvormige bouw onder de huidige basiliek. Recent archeologisch onderzoek toonde inmiddels aan dat een gebouw uit de 4de eeuw was geïntegreerd in de eerste kerk uit de 5de eeuw. De apsis zelf maakte oorspronkelijk deel uit van een stadswoning of een badgebouw. Fragmenten van een ‘priesterbank’ bleven bewaard. De ‘kerk van Sint-Servaas’ komt bijgevolg opnieuw in beeld.

Aanwijzingen voor de aanwezigheid van een christelijke geloofsgemeenschap werden ook gezocht in de begravingen. Vanaf het einde van de 2de eeuw zien wij een verandering in de dodencultus. Onder Germaanse invloed vond geleidelijk aan in de loop van de 3de eeuw de inhumatieritus naast de crematieritus ingang. De overledene werd vaak in een eenvoudige, houten kist begraven. Stenen of loden sarcofagen waren een zeldzaamheid. Soms treffen de archeologen een houten of gemetselde grafkamer aan. In de regel gaven de familieleden tot in de 4de eeuw

aan hun dierbare overledenen giften voor de laatste reis mee. Tijdens de 5de eeuw zien wij twee duidelijke groepen ontstaan. Het gaat om graven met bijgaven en graven zonder bijgaven. Omdat zij vaak naast elkaar voorkomen, zijn de archeologen van oordeel dat het onderscheid sociaal-religieus bepaald is. Begravingen zonder bijgaven zijn echter nog geen bewijs van het christelijke geloof van de overledene. Andere criteria zijn hiervoor nodig. De oudere vondsten van zogenaamd christelijke graven uit de beide grafvelden van Tongeren zijn vaak onvoldoende betrouwbaar. De beperkte gegevens die beschikbaar zijn, wijzen evenwel op een kleine christelijke gemeenschap in de stad. Interessant in dit kader is het archeologische onderzoek dat in 1982, 1987 en 1990 werd doorgevoerd in de Jaminestraat, 150 meter buiten de Maastrichterpoort op het noordoostelijk grafveld. Ongeveer 200 skeletgraven werden blootgelegd. De overwegend west-oostelijke oriëntatie, het ontbreken van de traditionele bijgaven, de aanwezigheid van opvallend veel kindergraven en vooral de vondst van een zilveren ring met een ingegraveerd christogram leidden tot de conclusie dat dit gedeelte van de necropool een christelijk karakter had. Ongetwijfeld christelijk zijn ook enkele merkwaardige graftomben van de zuidwestelijke begraafplaats. Het dubbelgraf, dat in 1880 werd ontdekt in de brikkenbakkerij Christiaens-Vanderijt, was beschilderd met guirlandes, lauwerkransen en duiven met een palmtak in de bek. De motieven waren in rechthoekige velden gevat. Op de binnenwanden van een in tufsteen gemetselde grafkamer die in 1876 langs de weg naar Bavay aan het licht kwam, troffen de ontdekkers sporen van beschildering aan. Tussen twee gebogen palmranken stond een christogram. Andere 'christelijke' vondsten in en rond Tongeren zijn onvoldoende betrouwbaar.

Servatius bracht volgens de middeleeuwse traditie tijdens de tweede helft van de 4de eeuw zijn bisschopszetel van Tongeren naar Maastricht over, waar hij omstreeks 384 overleed. Hiermee nam Maastricht ook de rol van Tongeren als centrum van de civitas Tungrorum over. Of was Maastricht tijdens de 4de eeuw een zogenaamde uitwijkresidentie van Tongeren? Gregorius van Tours vermeldt dat pelgrims het graf van Sint-Servatius op bijzondere wijze vereerden.⁵⁵⁶ Over zijn graf was een houten grafkapel gebouwd. Maar ook in Maastricht blijven typisch christelijke vondsten een zeldzaamheid. De graven in het pandhof van de Sint-Servaaskerk, die west-oost georiënteerd zijn en geen bijgaven bevatten, zijn vermoedelijk wel christelijk. In en rond de bedevaartskerk werden ook een aantal vroegchristelijke grafstenen met inscripties gevonden. Het oudste grafopschrift is dat van Amabilis. Het dateert zeker uit de 5de eeuw. De tekst luidt:

*(H)ic pausat / Amabeles / in C(h)risto / q(u)i vixit
an(nos) / [iiii] m(enses) vi d(ies) xii*

*Hier rust Amabilis in Christus, die vier jaar, zes
maanden en twaalf dagen leefde.*

Dit gedenkteken voor een kind is merkwaardig, net zoals al die kindergraven op het noordoostelijk grafveld van Tongeren. Ook de grafsteen van het driejarige meisje Aluvefa is zeker christelijk, net als een grafsteen met opschrift, kruisen en druiven. Beide gedenktekens dateren misschien uit de 5de, maar vermoedelijk eerder uit de 6de eeuw. Talrijke vroegchristelijke grafinscripties zijn zo in Germania Prima en Secunda evenals in Belgica Prima en Secunda aan het licht gekomen. Onder meer in Keulen en Trier, om slechts deze steden te noemen, werden vele exemplaren gevonden. Het zijn vaak eenvoudige grafstenen die met de onderste helft in de aarde werden ingegraven. *'Hic iacet, hic quiescit in pace'* - hier rust in vrede - luidt vaak de duidelijk christelijke aanvangsformule. De inscriptie vermeldt de naam, het beroep en de ouderdom van de overledene. De grafplaten voor jonggestorven kinderen zijn opmerkelijk talrijk. Het christogram of het kruisteken met de alfa en de omega vergezellen de tekst. Ook duiven treffen wij vaak aan. Het is klaar: het christendom lijkt op zijn beurt fundamentele veranderingen in de grafkunst te bewerkstelligen. Vanaf nu lijken vooral eenvoudige graven de regel te zijn.

Het belang van Doornik als civitas-hoofdplaats tijdens de late oudheid wordt nogmaals onderlijnd door de stichting van het bisdom Doornik, uiterlijk in 486. Voor de 4de eeuw is er geen bisschop bekend voor Doornik. Uit de brieven van Paulinus van Nola⁵⁵⁷ weten wij wel dat Victricius, de bisschop van Rouen (ca. 330-ca. 407), tijdens het derde kwart van de 4de eeuw bij de Nervii en de Morini aan actieve missionering deed. Eleutherius van Doornik (ca. 455-531/532) was er de eerst bekende bisschop. Hij was dus een tijdgenoot van Childeric en Clovis en behoorde vermoedelijk tot een lokale vooraanstaande familie. Maar net als in Tongeren en Maastricht blijven de archeologische aanwijzingen erg bescheiden. Het archeologische dossier van Doornik blijft ook voor de 4de en de 5de eeuw erg overvloedig aan lacunes. Veel kerken werden in die periode gebouwd boven de graven van echte of vermeende bisschoppen en martelaars. De hogervermelde Sint-Servaaskerk te Maastricht is hiervan een goed voorbeeld. Beperkte getuigenissen laten misschien toe religieuze constructies te veronderstellen die eventueel verband kunnen houden met de missie-ijver van bisschop Victricius. De eerste kerk van Doornik dateert echter pas uit de 6de eeuw. Hiermee moeten wij het dan voorlopig stellen.

De vondsten op het platteland zijn nog schaarser. Wij zijn verplicht genoeg te nemen met een glazen ring met christogram uit Matagne-la-Grande en een bronzen sierschijf met christogram uit de laat-Romeinse nederzetting van Neerharen-Rekem. Een identieke sierschijf is ook uit Trier bekend. Het kleinnood getuigt van de missionering van Servatius vanuit Tongeren of Maastricht en toont tegelijk aan dat ook in de landelijke nederzettingen de bevolking vrij vroeg met het christendom in contact kwam. Dat gebeurde op allerlei manieren. In het begin van de 5de eeuw ontstond bijvoorbeeld in de geometrische radstempelversiering op Argonne-*sigillata* een christelijke variant. In de segmentjes van de radstempelbanden komen nu kruismotieven, christogrammen, duiven, druiventrossen en wijnkelken voor. Deze christelijke kommen waren

vooral het werk van de pottenbakkers uit Châtel-Chéhéry in de Argonne. Onder meer in Gennep kwamen zij aan het licht. Gelijkaardige motieven komen ook voor op glazen kommen die werden gevonden in 5de-eeuwse graven in onder meer Eprave, Haillot, Namen of Vieuxville. Getuigen deze objecten van een zich langzaam verspreidend christendom, zij bewijzen echter geenszins dat hun eigenaars ook daadwerkelijk christenen waren.

Op het ogenblik dat het christendom een ruimere verspreiding kende en aan invloed won, kreeg de christelijke vredesidee ook een politieke dimensie. Het christendom werd immers geleidelijk een ideologische factor in het bestuur. God, en niet langer de keizer, was de redder en de behoeder van de wereldvrede. Het verschijnen van de Ware God als ideologische factor betekende de aanvang van het moeilijke debat tussen Kerk en Staat. Dat blijkt ook uit de historische en archeologische gegevens in Gallia Belgica. Volgens Sulpicius Severus⁵⁵⁸ verspreidde het christendom zich slechts laat en langzaam in Gallië. Maar reeds op het einde van de 2de eeuw zouden er volgens Irenaeus, de bisschop van Lyon, in Germanië christelijke gemeenschappen geweest zijn.⁵⁵⁹ Een grafopschrift in Griekse hexameters, dat in 1974 in Lyon werd ontdekt, bevestigt misschien het bestaan van deze gemeenschappen in Gallia Belgica sedert de tweede helft van de 2de of uiterlijk de 3de eeuw.⁵⁶⁰ De oosterse mysterieculen hadden al geruime tijd de weg naar onze contreien gevonden en het christendom was voor vele mensen uit die tijd niet meer dan een van die nieuwe godsdiensten. Op het ogenblik dat deze godsdienst hier ingang vond, had hij reeds een turbulente geschiedenis achter de rug. Onder meer de halsstarrige weigering van de christenen om te participeren in de keizercultus leidde tot ernstige spanningen. De vervolgingen onder Nero in 64⁵⁶¹ en Trajanus (98-117)⁵⁶² waren eerder incidenten, hoe gruwelijk zij ook waren. Totaal anders was de systematische christenvervolging tijdens het bewind van Decius (249-251). Wij weten niet of de christelijke gemeenschappen in de Lage Landen hieronder hebben geleden. Ook over eventuele vervolgingen in Trier vernemen wij niets. Een bijzonder fenomeen trekt echter in dit kader wel de aandacht. Het is immers opmerkelijk dat van het tweejarig bewind van Decius in de Gallisch-Germaanse provincies twaalf mijlpalen bewaard bleven, waarvan negen in Germania Inferior en Superior. In de Lage Landen werd een eerste mijlpaal gevonden in het Wateringse Veld bij Den Haag, een tweede in Rijswijk. In het begin van zijn regering werd keizer Decius geconfronteerd met een geheel van politieke, militaire, economische en sociale factoren die karakteristiek waren voor de zware crises van de 3de eeuw. Als energiek keizer trachtte hij een beleid te voeren waarin het herstel van de officiële staatscultus een belangrijke rol speelde. Tot in het kleinste dorp in het hele rijk werden de inwoners geregistreerd en opgeroepen de voorgeschreven eer te betuigen. Dit was een offer ter ere van Romeinse goden en de goddelijke genius van de keizer,⁵⁶³ voor de Romeinen louter een daad van loyaliteit, voor de christenen een religieuze handeling en in hun geloofsovertuiging dus totaal onaanvaardbaar. De keizer liet erop toezien dat dit in al de centra op een correcte wijze gebeurde. Tegen weigeraars moest de Romeinse overheid wel hard

optreden. Een algemene christenvervolging was het gevolg. Nu is het wel opmerkelijk dat de twaalf mijlpalen van Decius, die in Noordwest-Europa werden gevonden, steeds ter ere van de keizer werden opgericht. De oprichting van de mijlpalen van het Wateringse Veld en van Rijswijk gebeurde door het Municipium Aelium Cananefatium (Voorburg). Gelet op de historische context was de wijding van de mijlpaal aan de keizer een teken van collectieve trouw. Was er omstreeks 250 een belangrijke christelijke gemeenschap in de civitas-hoofdstad van de Cananefates en werd op die manier het edict van de keizer omzeild? Wij weten het niet, maar het heeft er wel enige schijn van. Met de regering van keizer Diocletianus flakkerden de vervolgingen nog eenmaal in alle hevigheid op. In de Gallische provincies, die onder Constantius ressorteerden, verliepen deze vervolgingen echter zonder bloedvergieten. Lactantius vertelt hierover meer:

Want Constantius, die niet de indruk wilde wekken dat hij van de voorschriften van zijn superieuren afweek, liet toe dat men de plaatsen waar men samenkwam, dit wil zeggen de muren die men opnieuw kon opbouwen, verwoestte. De echte tempel Gods echter, die in de mensen is, bewaarde hij ongedeerd.⁵⁶⁴

Uit deze passage blijkt dat Constantius, een van de vier regenten, een relatief gematigde politiek voerde en de harde vervolgingsedicten niet ten uitvoer bracht. De christelijke gebedshuizen werden weliswaar verwoest en het christendom was een verboden godsdienst. Van martelaars was echter geen sprake. In 313 versloeg keizer Constantijn zijn rivaal Maxentius in een beslissende veldslag bij de Milviusbrug over de Tiber. Na deze veldslag stelden Constantijn en Licinius het zogenaamde Tolerantie-edict van Milaan op. Dat hief de laatste beperkingen voor het christendom op, waarborgde de religieuze neutraliteit van de overheid en gaf de verbeurde goederen terug aan de Kerk. Geloven in de Vrede van Christus was niet langer een risico.

Epiloog

In 1991 publiceerde de beroemde Franse historicus Georges Duby – hij was op dat ogenblik 82 jaar oud – zijn ‘intellectuele biografie’ onder de titel *L’Histoire continue* (De geschiedenis gaat door).⁵⁶⁵ Hierin schrijft hij dat een historicus in principe over een grote vrijheid beschikt: de vrijheid van onderwerp, de vrijheid van onderzoek, de vrijheid van spreken enzovoort. Maar die vrijheid houdt ook risico’s in. Historisch onderzoek beperkt zich immers niet tot het opmaken van een inventaris van feiten en gegevens die de historicus tijdens de loop van zijn onderzoek noteert en die hij vervolgens presenteert in een kil en onpersoonlijk relaas. Integendeel, in de beoefening van de geschiedenis gaat het ook om het delen van gevoel, van emotie, van enthousiasme. Voor Duby is geschiedschrijving trouwens liefst beladen met een zekere hartstocht, met geestdrift, met passie. De geschiedschrijver heeft immers als gevormd individu een eigen mening en deelt die ook direct of indirect mee. Wordt hij hierdoor subjectief? Voor Duby hoeft dat niet noodzakelijk. Een oprecht historicus gaat op zoek naar de waarheid. Hij verzamelt, hij confronteert, hij maakt keuzes die hij bezielt maar ook beheerst argumenteert. Hij presenteert het resultaat van zijn persoonlijk onderzoek aan lezers en toehoorders en nodigt hen tegelijk uit ook zelf op onderzoek te gaan.

In de inleidende zinnen van zijn *Historiae* formuleert Herodotus de bedoeling van zijn onderzoek. Hij hoopt dat wat de mensen eertijds hebben gedaan na verloop van tijd niet in de vergetelheid zou raken.⁵⁶⁶ Op het einde van zijn methodekapittel schrijft Thucydides ongeveer hetzelfde, maar hij voegt er nog een belangrijke opmerking aan toe:

*Wie een duidelijk beeld wil hebben van de gebeurtenissen en van wat zich overeenkomstig de menselijke natuur in de toekomst evenzo of ongeveer evenzo zal afspelen, zal het nut van mijn werk beseffen. Het is door mij geschreven niet als een pronkstuk om één keer aan te horen, maar als een bezit voor alle tijden.*⁵⁶⁷

Thucydides koppelt het verleden aan de toekomst. De menselijke natuur verandert weinig. Gezien die onveranderlijkheid zullen vele gebeurtenissen uit het verleden hun relevantie in de toekomst behouden. Daarom is geschiedenis zinvol, belangrijk en zeker niet vrijblijvend. De betekenis van deze woorden werd reeds vroeg opgemerkt door Dionysius van Halicarnassus, die in zijn essay over Thucydides de geschiedschrijver letterlijk citeerde.⁵⁶⁸ Historici hebben op grond van dit stukje tekst geregeld gesuggereerd dat Thucydides een specifiek didactische bedoeling voor ogen had met zijn geschiedenis van de Peloponnesische oorlogen. Een grondige kennis van het verleden zou helpen te vermijden dat we

in vergelijkbare omstandigheden ernstige fouten zouden maken. Nergens heeft hij echter een dergelijke bedoeling naar voren geschoven. Volgens Thucydides is het enkel de taak van de geschiedschrijver de waarheid aan het licht te brengen en zijn lezers van het belang ervan te overtuigen.

Ondertussen waren vraagstukken over mensenrechten, vrijheid, democratie of vrede nooit zo actueel als vandaag. Het zijn thema's die de moderne mens nauw aan het hart liggen en die in de internationale politiek ook bijzonder veel controversie oproepen. Wanneer we de berichtgeving over deze thema's confronteren met bijvoorbeeld het cynische imperialisme van de Atheense gezanten ten aanzien van de Meliërs in 416 v.C.⁵⁶⁹, dan kunnen we moeilijk anders dan het opmerkelijk actualiteitsgehalte van het verslag van Thucydides over de Peloponnesische oorlogen vaststellen. Thucydides hechtte veel belang aan psychologische factoren zoals menselijke hebzucht, eerzucht en streven naar macht om de gebeurtenissen te verklaren. Dat zij onveranderlijke menselijke drijfveren zijn, is een sombere gedachte, maar de geschiedenis lijkt de historicus gelijk te geven. In onze moderne wereld zien wij inmiddels een voortdurende terugkeer van oude concepten. De directe democratie zoals Athene die kende is weliswaar vervangen door een parlementaire democratie waarbij de bevolking wordt vertegenwoordigd door verkozenen. Maar soms, wanneer de drukingsgroepen te zeer van zich laten horen of de politici er zelf niet meer uitkomen, wordt het volk rechtstreeks geraadpleegd. Dan wordt er een volksreferendum gehouden. Ondertussen verschijnen politici steeds vaker op televisie. Belangrijke debatten in Kamer en Senaat worden rechtstreeks uitgezonden. Wij kunnen opnieuw, net als de Atheners, kijken naar onze volksvertegenwoordigers en luisteren naar de toespraken van de ministers, die door communicatieadviseurs werden geschreven. Zij trachten hun publiek, dat niet langer alleen in het parlement zetelt, te overtuigen en voor hun zaak en hun beleid te winnen. De interactieve televisie heeft inmiddels haar intrede gedaan. Het is enkel nog wachten op het kanaal van het parlement. In de Atheense volksvergadering keurden de aanwezige toehoorders na de toespraak van Pericles bij handopsteking de oorlog met Sparta goed.⁵⁷⁰ Misschien duurt het niet meer zo lang tot ook wij na een parlementair debat op televisie zullen beslissen over een militaire zending via een druk op de knop van de afstandsbediening.⁵⁷¹

Beknopte bibliografie

Een systematische en allesomvattende bibliografie van de behandelde onderwerpen viel buiten de betrachtingen van dit boek. In de voorliggende literatuurlijst heb ik enkel die publicaties vermeld die mij hebben geïnspireerd en/of die ik vaak heb geconsulteerd. Deze keuze is dus subjectief en vaak ook toevallig. De lezer die verder wil exploreren zal via onderstaande lijst ongetwijfeld voldoende referenties vinden om zijn zoektocht voort te zetten.

Antieke teksten

- Beek H., 1960, *Keuze uit de brieven van Cicero*, Antwerpen.
- Beek H. en Leys A., 1947, *Uit de vergelijkende levens van Plutarchus*, Antwerpen.
- Bierens De Haan J.D., 1946, *Politeia. Grote mannen over staat en maatschappij. Deel 1. Van Plato tot Kant*, Amsterdam, ..., New York.
- Bons J.A.E., 2005, Thucydides, *De laatste eer. Pericles' grafrede*, met medewerking van Van Ophuijsen J. en een nawoord van Rijser D., Groningen.
- Bouman R., 1940³, Cicero, *Redevoering over het opperbevel van Gnaeus Pompeius*, Antwerpen, ..., Leuven.
- Damsté O., 1978⁵, Herodotos, *Historiën*, Haarlem.
- De Vries G.H., 1999, *Philo Judaeus: Pogrom in Alexandrië en Gezantschap naar Caligula*, Amsterdam-Leuven.
- De Vries G.H., 2000, Cassius Dio, *Vier keizers. Rome onder Tiberius, Caligula, Claudius en Nero*, Amsterdam.
- De Vries G.H., 2002, Cassius Dio, *Augustus. Keizer van Rome*, Amsterdam.
- De Vries G.H., 2006, Cassius Dio, *Samenzwering en verraad. De strijd om de macht na de moord op Julius Caesar*, Amsterdam.
- De Vries G.H., 2007, Lucianus, *Hoe word ik een goed historicus*, Amsterdam.
- De Win X., 1978, Plato, *Verzameld werk*, 5 dln., Antwerpen-Baarn.
- Gerbrandy P., 2001, Quintilianus, *De opleiding tot redenaar*, Groningen.
- Harper R. F., 1904, *The Code of Hammurabi King of Babylon about 2250 B.C. Autographed Text Transliteration Translation Glossary Index of Subjects Lists of Proper Names Signs Numerals Corrections and Erasures with Map Frontispiece and Photograph of Text*, Chicago.
- Hunink V., 2000, Gaius Julius Caesar, *Oorlog in Gallië* en Aulus Hirtius, *Aanvulling op Caesars Oorlog in Gallië*, Amsterdam.
- Hunink V. en Gerbrandy P., 2010, Tacitus, *Tegen het verval van de retorica*, Groningen.
- Hunink V. en Meijer F., 1999, Sallustius, *Rome in verval. De samenzwering van Catilina; De oorlog tegen Jugurtha*, Amsterdam.
- Janssen G., 2001, *Plutarchus Moralia* VI. *Politiek en filosofie*, Leeuwarden.

- Kassies W., 2002, Hesiodus, *De geboorte van de goden - Werken en dagen*, Amsterdam.
- Kassies W., 2007, Polybios, *Wereldgeschiedenis 264-145 v.Chr.*, Amsterdam.
- Krier J., 1981, *Die Treverer ausserhalb ihrer Civitas. Mobilität und Aufstieg*, Rheinisches Landesmuseum Trier.
- Lateur P., 2001, Ausonius, *Lied van de Moezel*, Amsterdam.
- Lateur P., 2010, Homeros, *Ilias. Wrok in Troje*, met een nawoord van Holland T., Amsterdam.
- Loenen D., 1937, Thucydides, *Rede van Pericles op de gevallen strijders uitgesproken te Athene in den winter van 431/430 voor Christus naar de berichtgeving van Thucydides in zijn boek over den Peloponnesischen oorlog*, Amsterdam.
- Loenen D., 1946, Thucydides, *De ondergang der Meliërs en De redenen van Pericles. Twee aspecten der Atheensche Democratie*, Amsterdam.
- Luckenbill D.D., 1924, *The Annals of Sennacherib*. Oriental Institute Publications 2, Chicago.
- Luckenbill D.D., 1927, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, II, Chicago.
- Meigs R. en Lewis D., 1989, *A selection of Greek Historical Inscriptions*, Oxford.
- Meijer J.W., 1990, Tacitus, *Annales*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien, Baarn.
- Meijer J.W., 1992, Tacitus, *Dialogo over de welsprekendheid; Agricola; Germania*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien, Baarn.
- Meijer J.W., 1970, Sallustius, *De oorlog tegen Catilina; De oorlog met Iugurtha; Historische fragmenten; Brieven aan Caesar; Smaadschrift tegen Cicero*, Haarlem.
- Peters T., 1997, Vitruvius, *Handboek bouwkunde*, Amsterdam.
- Pritchard J.B. (ed.), *The Ancient Near East*, Vol. 1, *An Anthology of Texts and Pictures*, Princeton.
- Verdin H., 1976, 'Een kritische stem over de Atheense democratie (Pseudo-Xenophon, over de staatsinrichting te Athene. Inleiding en vertaling', in: *Kleio*, 6, 55-68.
- Verdin H., 2001, *Griekse stemmen over geschiedenis*. Aulos. Studies over oude talen en antieke cultuur, Leuven.

Secundaire literatuur

- Axworthy M., 2009, *Iran, een cultuurgeschiedenis*, Amsterdam-Antwerpen.
- Alföldy G., 1991, 'Augustus und die Inschriften: Tradition und Innovation. Die Geburt der imperialen Epigraphik', in: *Gymnasium*, 98, 289-324.
- Beard M. en Henderson J., 2010, *De ontdekking van Arcadië. Een inleiding op de antieke wereld*, Amsterdam.
- Bengtson H., 1994, *Geschiedenis van de Oude Wereld*, Utrecht.
- Birley E., 1939, 'Die cohors I Tungrorum und das Orakel des klarischen Apol-

- lo', in *Germania*, 23, 1939, 189-190.
- Birley E., 'Cohors I Tungrorum and the Oracle of the Clarian Apollo', in *Chiron*, 4, 511-513.
- Blackburn S., 2008, *Plato's Politeia. Een biografie*, Amsterdam-Roeselare.
- Blackwell C.W., 2003, 'The Development of Athenian Democracy', in: *Dèmos: Classical Athenian Democracy* (A. Mahony and R. Scaife (red.), The Stoa: a consortium for electronic publication in the humanities (www.stoa.org).
- Braudel F., 2001, *Memory and the Mediterranean*, New York.
- Claes P., 1997, 'Requisitor tegen Caesar', in: *De Standaard*, 4 september 1997.
- De Boone W.J., 1954, *De Franken van hun eerste optreden tot de dood van Childerik*, Amsterdam.
- Daelemans R. e.a., 1995, *Met uitzicht op Europa*, Leuven-Apeldoorn.
- Democracy and Classical Culture*, National Archaeological Museum, Athene, 21 june-20 oktober, 1985.
- Den Boer W., Hugenholtz F.W.N. en Locher Th.J.G., 1978⁵, *Gestalten der geschiedenis. Van Thucydides tot Toynbee*, Haarlem.
- De Strycker E., 1980, *Beknopte geschiedenis van de antieke filosofie*, Antwerpen-Baarn.
- Devijver H., 1992, 'De 'Pax augusta'. Een nieuwe wereldorde?', in: *Kleio*, 21, 156-175.
- Donnelly T., 2000, *Rebuilding America's Defenses. Strategy, Forces and Resources For a New Century*, (<http://www.newamericancentury.org/RebuildingAmericasDefenses.pdf>)
- Duby G., 1992, *De geschiedenis gaat door. Het verhaal van een historicus*, Amsterdam.
- Duby G., Ariès Ph. en Veyne P. (red.), 1987, *Geschiedenis van het persoonlijk leven. Van het Romeinse Rijk tot het jaar duizend*, Amsterdam.
- Everitt A., 2003, *Het Rome van Cicero*, Amsterdam.
- Finley M.I., 1977, *The Ancient Greeks*, London.
- Fox R.L., 2007, *Een epische geschiedenis van de Grieken en de Romeinen*, Amsterdam.
- Fukuyama Y. F., 1989, 'The End of History?' in: *The National Intrest*, geconsulteerd via http://web.archive.org/web/20070209151313/http://www.marion.ohio-state.edu/fac/vsteffel/web597/Fukuyama_history.pdf
- Fukuyama Y. F., 1999, *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens*, Amsterdam.
- Hansen M. H., 1999, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes, structure, principles and ideology*, Norman.
- Havens P., 2006, *Athens and America: Democratic Imperialism in the Peloponnesian Wars and Iraq. Pericles and Bush: Making Their World Safe for Democracy*, geconsulteerd via http://www.associatedcontent.com/article/32319/athens_and_america_democratic_imperialism_pg2.html?cat=37
- Heinen H., 1996 : *Frühchristliches Trier. Von den Anfängen bis zur Völkerwanderung*, Trier.
- Held K., 1992, *Trefpunt Plato. Een filosofische reis door de antieke wereld*, Baarn.
- Hermesdorf B.H.D., 1972, *Schets der uitwendige geschiedenis van het Romeins*

- recht, Nijmegen.
- Holland T., 2006, *Rubicon. Het einde van de Romeinse Republiek*, Amsterdam.
- Holland T., 2007, *Perzisch vuur. De eerste supermacht en de strijd om het Westen*, Amsterdam.
- Jones A. H. M., 1986, *Athenian Democracy*, Baltimore.
- Johnson B., 2008, *Rome. Droombeeld van Europa*, Amsterdam-'s Gravenhage.
- Judt T., 2010, 'Woorden', in: *De Standaard*, 14-15 augustus 2010, 43.
- Kagan D., 2004, *De Peloponnesische oorlog. Epos van een moordende strijd tussen Athene en Sparta 431-404 voor Chr.*, Amsterdam-Leuven.
- Koolschijn G., 2005, *Plato. De aanval op de democratie*, Amsterdam.
- Lambrechts P., 1950, *Wat Hellas en Rome ons gaven*, Gent.
- Le Goff J., 1995, *Het oude Europa en het onze*, Kampen-Kapellen.
- Leezenberg M., 2006, *De vloek van Oedipus. Taal, democratie en geweld in de Griekse tragedie*, Amsterdam.
- Lendering J., 2006, *Oorlogsmist. Veldslagen en propaganda uit de Oudheid*, Amsterdam.
- Lendering J., 2009, *Vergeten erfenis. Oosterse wortels van de westerse cultuur*, Amsterdam.
- Letta C., 1989, 'Le dediche dis deabusque secundum interpretationem Oraculi Clarii Apollinis e la Constitutio Antoniniana', in *Studi Classici e Orientali*, 39, 1989, 265-280.
- Liddell Hart B.H., 1972 (=1944), *Why Don't We Learn from History?*, London.
- Mattern S. P., 1999, *Rome and the Enemy. Imperial Strategy in the Principate*, Berkeley-Los Angeles-London.
- McNeill J.R. en McNeill W.H., 2007⁵, *Het menselijk web. De wereldgeschiedenis in vogelvlucht*, Utrecht.
- Mehrtens G.F., 1987, *De nieuwe Romeinen. Een cultuurfilosofische verkenning*, De Haan.
- Meijer F., 1990, *Schipper, zeil de haven binnen, alles is al verkocht. Handel en transport in de Oudheid*, Baarn.
- Meijer F., 2006, *Macht zonder grenzen. Rome en zijn Imperium*, Amsterdam.
- Meijer F., 2007, *Vreemd volk. Integratie en discriminatie in de Griekse en Romeinse wereld*, Amsterdam.
- Meijer F., 2008, *Lessen in beschaving. Athene, Rome en Washington*, Amsterdam.
- Mernissi F., 1993, *Islam en democratie. De angst voor het moderne*, Breda.
- Meulemeester J.L. en Nouwen R. (red.), 2008, 'Pax Romana. De Romeinse vrede in de Lage Landen', Themanummer *Kunstijschrift Vlaanderen*, 320.
- Millar F., 1998, *The Crowd in Rome in the Late Republic*. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Naerebout F. G., 2005, *Griekse Democratie. Democratische politiek in het klassieke Athene*, Amsterdam.
- Naerebout F. G. en Singor H.W., 2004, *De oudheid. Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis*, Amsterdam.
- Nouwen R., 2006, *De Romeinen in België (31 v.C. - 476 n.C.)*, Leuven.

- Nouwen R., 2009, *Keizer Augustus en de Lage Landen*, Leuven.
- Nussbaum M., 1991, *Politieke dieren: Aristoteles over de natuur en het menselijk bedrijf*, Rotterdam.
- Parenti M., 2004, *De moord op Julius Caesar. Historische mythes over democratie*, Berchem-Antwerpen.
- Peremans W., 1947, *Hellas en de West-Europese Cultuur*, Leuven.
- Pernoud Régine, 1970, 'De overwinnaar der Galliërs', in: Madaule J. (red.), *Julius Caesar*, Hasselt.
- Plekett H.W., Singor H.W. en Versnel H.S., 1983, *Korte maatschappijgeschiedenis van de antieke wereld*, Groningen.
- Praet D., 1995, *De God der goden. De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen-Kampen.
- Provoost A. (red.), 1986, *De Atheense politieke idealen in beeld. Interpretatie van de Parthenon-sculpturen*, Leuven-Amersfoort.
- Provoost A., 2009, *De eerste Christenen. Hun denken en doen*, Leuven-Kampen.
- Rostovtzeff M., 1964, *De oude wereld*, 2 dln., Utrecht-Antwerpen.
- Salles C., 1982, *De zelfkant van de oudheid*, Baarn.
- Schot J. en Smits J.-P., 2007, 'Globalisering en geschiedenis', in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 4, 3-14.
- Schuurman A., 2007, 'Globalisering, geschiedenis en ruimte', in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 4, 15-35.
- Scott R. 2005, 'Imperialist Democracy, ancient Athenians and the US presence in Iraq', in: *Australian Journal of International Affairs*, 59-3, 335-350.
- Spivey N. en Squire M., 2005, *Panorama van de klassieke wereld*, Gent.
- Störig H.-J., 1972², *Geschiedenis van de filosofie*, Utrecht-Antwerpen.
- The Living Heritage of Greek Antiquity*, Parijs, 1967.
- Tollebeek J. & Verschaffel T., 1992, *De vreugden van Houssaye. Apologie van de historische interesse*, Amsterdam.
- Trouillez P., 2002, *Van Petrus tot Constantijn. De eerste Christenen*, Leuven.
- Usher S., 1997 (=1969), *The Historians of Greece and Rome*, Bristol.
- Vanzan A., 2008, *Perzië. Geschiedenis en cultuurschatten van een oude beschaving*, Leuven.
- Verbruggen H., 1964, *Zoeklicht op Oud-Perzië*, Hasselt.
- Verdin H., 1985, 'De versluerde oorlog. Enige beschouwingen bij Pericles' lijkrede (Thuc., II 34-46)', in: *Kleio*, 15, 1-17.
- Voisin J.-L., 1984, 'Les Romains, chasseurs de têtes', in: *Du châtement dans la cite. Supplices corporals et peine de mort dans le monde antique*, Roma 1982, Rome, 241-292.
- Vranckx R., 2008, *Stemmen uit de oorlog*, Antwerpen-Amsterdam.
- Wirszubski C., 1950, *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*, Cambridge.
- Zanker P., 1990: *The Power of Images in the Age of Augustus*, Michigan.

Noten

- 1 J. Le Goff, 1995, 7.
- 2 Herodotus, 3, 80-82.
- 3 Hierover genuanceerd B.H.D. Hermesdorf, 1972, 66.
- 4 Vgl. M. Leezenberg, 2006, 97 e.v. over het wezen van de politiek.
- 5 F. Mernissi, 1993.
- 6 *Rebuilding America's Defences*, 14.
- 7 www.newamericancentury.org
- 8 G.W. Bush, *5 Step Plan for Democracy in Iraq 24 May 2004*, U.S. Army War College, Carlisle, PA.
- 9 Vgl. B. Johnson, 2008, 233 e.v.
- 10 Vgl. J. Tollebeek & T. Verschaffel, 1992.

- HOOFDSTUK 1**
- 11 Herodotus, 1, 123-130.
- 12 Herodotus, 1, 69 e.v..
- 13 Herodotus, 1, 188 e.v.; Jesaja, 44, 28 en 45, 1.
- 14 Zie hierover <http://whc.unesco.org/en/list/1106/documents/> met bibliografie.
- 15 www.cais-soas.com/CAIS/History/hakhamaneshian/Cyrus-the-great/cyrus_cylinder.htm;
Marguerite Del Giudice, 2009.
- 16 J. Lendering heeft voor het ruime publiek bij herhaling gewezen op het problematische karakter van deze propaganda. Zie onder meer www.livius.org.
- 17 United Nations - Press Section - Office of Public Information: *Iran Presents Replica of Ancient Edict to United Nations*, Press Release HQ/264 dd. 14 oct. 1971; *Statement by Secretary-General, U. Tant, at Presentation of Gift from Iran to United Nations, 14 October*, Press Release SG/SM/1553 HQ/263 dd. 14 oct. 1971; *Note to Correspondents*, Note No. 3699 dd. 13 oct. 1971.
- 18 Vgl. T. Holland, 2007, 44 met noot 28 & 46.
- 19 *Falling for Ancient Propaganda. UN Treasure Honors Persian Despot*, geconsulteerd via www.spiegel.de/spiegel/0,1518,564395,00.html.
- 20 Vgl. M. Axworthy, 2009, 14-15.
- 21 J.B. Pritchard, 1958, 206-207. Vert. M. Axworthy, 2009, 15. Vgl.
Ook F. Meijer, 2007, 119-120.
- 22 Prisma van Taylor, kol. 3 (vert naar D.D. Luckenbill, 1924 & <http://members.casema.nl/vandriel/index/t/taylorprism.html>).
- 23 Vgl. ook Aeschylus, *De Perzen*, vs. 770 e.v..
- 24 Xenophon, *Kýrou paideía*, 1,1,3-5.
- 25 Jesaja, 44, 28; 45, 1-2 & 5-6.
- 26 Vgl. Herodotus, 1, 188-191.
- 27 Vgl. met J. Lendering, 2009, 170 e.v..
- 28 Hippocrates, *Over de lucht, het water, de plaatsen*.
- 29 Hierover uitvoeriger T. Holland, 2007, 9 e.v. Kritisch tegenover Holland: J. Lendering, 2006, 69 & J. Lendering, 2009, 173.
- 30 Herodotus, 1, 136 & 137.
- 31 Vert. M. Axworthy, 2009, 23.
- 32 Zie bv. Herodotus, 7, 139.
- 33 Herodotus, 1, 1-5. Alexander is de Griekse naam voor Paris.
- 34 Herodotus, 1, 161 e.v..
- 35 Thucydides, 1, 13, 1. Over de Perzische heerschappij, zie M.I. Finley, 1977, 61.
- 36 Herodotus, 6, 39.
- 37 Herodotus, 6, 96.
- 38 Herodotus, 6, 95.
- 39 Herodotus, 6, 106.
- 40 Herodotus, 6, 112-113 (vert. O. Damste, 1978).
- 41 Herodotus, 1, 153.
- 42 Herodotus, 7, 61 e.v..
- 43 Zie Herodotus, 7, 19 e.v..
- 44 Plutarchus, *Themistocles*, 3.
- 45 Herodotus, 6, 132-136.
- 46 Herodotus, 7, 143-144; Plutarchus, *Themistocles*, 4.
- 47 Herodotus, 7, 172.
- 48 Herodotus, 7, 179 e.v.; Plutarchus, *Themistocles*, 8-9.
- 49 Herodotus, 7, 228.
- 50 R. Meigs & D. Lewis, 1989, 23 in vertaling bij J. Lendering, 2006, 58.
- 51 Herodotus, 7, 175 e.v. & 8, 1 e.v.. Vgl. Ook Plutarchus, *Themistocles*, 8-9.
- 52 Herodotus, 8, 75. Vgl. ook Plutarchus, *Themistocles*, 12 & Aeschylus, *De Perzen*, vs. 353 e.v..
- 53 Aeschylus, *De Perzen*, vs. 402-405.
- 54 Vgl. Herodotus, 8, 123-125; Plutarchus,

- Themistocles*, 20-22.
- 55 Herodotus, 9, 7-9.
- 56 Thucydides, 1, 18.
- 57 Hierover R.L. Fox, 2007, 141.
- 58 Thucydides, 2, 34, 5. Thucydides vergist zich hier. De begraafing van gesneuvelden op het slagveld was in die periode de normale gang van zaken. Zie meer uitvoerig M. Toher, 1999, 497-501.
- 59 Herodotus, 7, 139 (vert. O. Damste, 1978).
- 60 Thucydides, 6, 56-59. Vgl. ook Aristoteles, *Ath. Pol.*, 18.
- 61 Plinius, *Naturalis historiae*, 34, 17.
- 62 Herodotus, 7, 102.
- 63 Herodotus, 8, 143 (vert. O. Damste, 1978).
- 64 Zie bv. Aeschylus, *De Perzen*, vs. 402-405.
- 65 Homerus, *Ilias*, 1, 1 e.v. (vert. P. Lateur, 2010).
- 66 Plinius, *Naturalis historiae*, 5, 112.
- 67 Hecataeus, *FgrHist* 1, F1 (vert. H. Verdin, 1977).
- 68 Herodotus, 2, 12 e.v..
- 69 Homerus, *Ilias*, 6, 208-210.
- 70 Herodotus, 8, 93.
- 71 Thucydides, 2, 37.
- 72 Plato, *Staat*, VIII 514A-520A.
- 73 Vgl. Aeschylus, *De Perzen*, 181.
- 74 Aeschylus, *Prometheus geboeid*, vs. 11.
- 75 Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1155a, 15-20 (vert. M. Nussbaum met aanpassingen door de auteur).
- 76 Aristophanes, *De wolken*, bijzonder vs. 1172-1174.
- 77 Zie specifiek Plato, *Theaetetus*, 22.
- 78 W. Peremans, 1947, 218 e.v..
- 79 Plutarchus, *Lycurgus*, 16 e.v..
- 80 Thucydides, 4, 53 (vert. M.A. Schwartz).
- 81 Theopompus, *FGrHist* 115 F 122.
- 82 Plutarchus, *Lycurgus*, 28 (vert. H.W.A. van Rooijen-Dijkman).
- 83 Vgl. Xenophon, *Hellenika*, 3.3.6.
- 84 Plato, *De wetten*, 630 d.
- 85 Aristoteles, *Ath. Pol.*, 2 & 10.
- 86 Plutarchus, *Solon*, 15-16; Aristoteles, *Ath. Pol.*, 6.
- 87 Plutarchus, *Solon*, 18. Zie verder hoofdstuk 2.
- 88 Vgl. R.L. Fox, 2007, 89 & 90.
- 89 Plato, *Meno*, 15 e.v..
- 90 Bv. Aristoteles, *Politica*, 1254 B 25.
- 91 P. Veyne, 1989, 364.
- 92 Demosthenes, *Tegen Nearea*, 18, 19 (vert. C. Salles, 42).
- 93 Xenophon, *Agesilaus*, 1, 21-22. Vgl. ook met bv. Plutarchus, *Agesilaus*, 15 & 20; Cornelius Nepos, *Agesilaus*, 4, 6 e.v..
- 94 Cornelius Nepos, *Agesilaus*, 1, 1.
- 95 Vgl. Xenophon, *Agesilaus*, 1, 33 & Plutarchus, *Agesilaus*, 22.
- 96 Vgl. bv. Plutarchus, *Agesilaus*, 13.
- 97 Thucydides, 7, 29 (vert. M.A. Schwartz).
- 98 Polybius, 2, 58.
- 99 Thucydides, 3, 81 (vert. M.A. Schwartz).
- 100 Livius, 33, 33.
- 101 Horatius, *Ep.*, 2, 1, 156. Vgl. Horatius, *Oden*, 4,9 is hiervan een mooi voorbeeld.
- 102 Vgl. hier Plinius, *Nat.hist.*, 34, 55.
- 103 Livius, 2,1.
- 104 Sallustius, *Ad Caes. senem*, 2, 5.
- 105 Livius, *Ab urbe condita*, 35, 32, 11.
- 106 Livius, *Ab urbe condita*, 7, 33, 3 & 23, 12, 9.
- 107 Livius, *Ab urbe condita*, 24, 16.
- 108 Cicero, *De domo*, 116; Plutarchus, *Cicero*, 33; Cassius Dio, 38, 17, 6.
- 109 Cassius Dio, 43, 44, 1.
- 110 Augustus, *Res Gestae*, 19 (vert. R. Nouwen). Het is niet duidelijk of die identisch is met de hoger vernoemde tempel van Libertas.
- 111 Augustus, *Res Gestae*, 1.
- 112 Cicero, *Philippicae*, 3, 3, 2.
- 113 Cassius Dio, 44, 1.
- 114 Vgl. Plinius, *Epistulae*, 8, 24, 2 & Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 13, 16-17.
- 115 Vgl. J. Lendering, 2009, 160.
- 116 Vgl. Cicero, *Ad Att.*, 4, 6, 1.
- 117 Cicero, *Pro Caelio*, 26.
- 118 P. Veyne, in A. Giardina, 1989, 369.
- 119 Seneca, *Epistula ad Lucilium*, 88, 30.
- 120 Livius, 3, 31, 8.
- 121 Cicero, *De Legibus*, 3,8,19.
- 122 Sallustius, *Ep. ad Caesarem*, 1, 5.
- 123 Juvenalis 10, 81. Vgl. Fronto, *Principia historiae* 18.
- 124 Columella, *De re rustica*, 1, 7, 1-6 (vert. J. Demey, 1966).
- 125 Bv. Martialis, 3, 73 & 11, 63.
- 126 Statius, *Silvae*, 2.
- 127 Hierover genuanceerd C. Laes, 2006, hoofdstuk 5.
- 128 Cicero, *Gesprekken in Tusculum*, 2, 17, 41. Vgl. Cicero, *Ad Fam.*, 7, 1.
- 129 Seneca, *Ad Lucilium*, 7.

- 130 Vgl. Tacitus, *Annales*, 1, 76, 3.
 131 Bv. Tertullianus, *Adversus Marcianum*, 1, 27, 5.
 132 P. Claes, 1997.
 133 Aulus Hirtius, *BG*, VIII, 44, 1.
 134 Aulus Hirtius, *BG*, VIII, 24, 4 - 25, 1 (vert. V. Hunink, 2000). Vgl. hier ook Caesar, *BG*, VI, 34.
 135 Cicero, *De officiis*, 1,35.
 136 Augustus, *RG*, 3, 1-2.
 137 Cicero, *De officiis*, 1,35.
 138 Polybius, 15 (vert. W. Kassies). Vgl. ook Polybius, 18, 3.
 139 J.-L. Voisin, 1984.
- HOOFDSTUK 2**
- 140 Herodotus, 3, 80, 6 (vert. O. Damsté).
 141 V. Ehrenberg, 1967, 140.
 142 Polybius, 6, 3 (vert. W. Kassies).
 143 Arrianus, *Anabasis*, 3, 7, 3 & bijzonder 7, 7, 3. Zie ook Herodotus, 1, 193; Polybius, 5, 44 & 48.
 144 M. Van de Mieroop, 2005, 99 e.v..
 145 Code van Hammurabi (vert. J. Demey).
 146 D.D. Luckenbill, 1927, par. 670 (vert. J. Demey).
 147 Herodotus, 1, 178.
 148 J.B. Pritchard, 1958, 206-207. Zie de Cyrus-cilinder: cf. supra, hfdst. 1: De Perzische erfenis.
 149 Behistun-opschrift, kol.1, (vert. J. Demey met kleine veranderingen). De volledige originele tekst met een Engelse vertaling is te vinden op www.avesta.org.
 150 Zie F. Meijer, 2007, 31-32.
 151 Zie verder bv. www.avesta.org.
 152 Plato, *Wetten*, 693, d-e.
 153 Plato, *Wetten*, 692b.
 154 Herodotus, 3, 82.
 155 Plutarchus, *Moralia: Over de kwaadwiligheid van Herodotus*.
 156 Zie specifiek Aeschylus, *De Perzen* en Euripides, *Iphigeneia in Aulis*.
 157 Plato, *Wetten*, 693, d. e.v..
 158 Thucydides, 1, 10.
 159 R.L. Fox, 2007, 42.
 160 Thucydides, 7, 77, 7.
 161 Thucydides, 2, 41, 1.
 162 Vgl. N. Spivey & M. Squire, 2004, 185.
 163 Hesiodus, *Theogonie*, vs. 81-90 (vert. W. Kassies).
 164 Herodotus, 3, 80-82.
- 165 Herodotus, 5, 92. Vgl. ook Diogenes Laertius, *Het leven van Periander*.
 166 Thucydides, 1, 10.
 167 Theopompus, *FGrHist* 115 F 122; Plutarchus, *Lycurgus*, 28.
 168 Vgl. M.I. Finley, 1977, 82-83; C.W. Weber, 1979, 7-8.
 169 Plutarchus, *Lycurgus*, 1. Zie bv. R.L. Fox, 2007, 96.
 170 Herodotus, 1, 65.
 171 Polybius, 6, 10.
 172 Plutarchus, *Lycurgus*, 21. In 6 citeert hij uit een lied van Tyrtaeus.
 173 Plutarchus, *Lycurgus*, 16 e.v..
 174 Aristoteles, *Politica*, 2, 9.
 175 Plato, *Wetten*, 693, d-e.
 176 Plutarchus, *Lycurgus*, 6.
 177 Plato, *Wetten*, 691e; Plutarchus, *Lycurgus*, 5.
 178 Plutarchus, *Lycurgus*, 6.
 179 Plutarchus, *Lycurgus*, 6.
 180 Herodotus, 7, 104.
 181 Polybius, 6, 3 & 10.
 182 Plutarchus, *Lycurgus*, 7.
 183 Euripides, *De smekelingen*, vs. 187. Vgl. echter M. Leezenberg, 2006, 45.
 184 Aristoteles, *Ath. Pol.*, 3.
 185 Hierover Herodotus, 5, 71; Plutarchus, *Solon*, 12 e.v..
 186 Plutarchus, *Solon*, 17.
 187 Aristoteles, *Ath. Pol.*, 4.
 188 Zie Herodotus, 1, 29; Plutarchus, *Solon*, 14 e.v..
 189 Zie hoofdstuk 1.4.
 190 Vgl. Solon, F36.
 191 Plutarchus, *Solon*, 18 (vert. H.W.A. van Rooijen-Dijkman). Vgl. Aristoteles, *Ath. Pol.*, 7.
 192 Aristoteles, *Ath. Pol.*, 7 (vert. J. Demey).
 193 Aristoteles, *Ath. Pol.*, 8. Vgl. R.L. Fox, 2007, 89.
 194 Vgl. Herodotus, 1, 59 e.v.; Plutarchus, *Solon*, 29 e.v..
 195 Plinius, *Nat.* 34, 17.
 196 Herodotus, 5, 70.
 197 Aristoteles, *Ath. Pol.*, 20 e.v..
 Vgl. Herodotus, 5, 66.
 198 Aristoteles, *De staat*, 4, 4; Plato, *De staat*, 8, 10 e.v..
 199 Aristoteles, *De staatsleer*, 5, 7, 7-11.
 200 Plutarchus, *Aristides*, 7, 4-6.
 201 Aristoteles, *Ath. Pol.*, 22, 3. Vgl. bv.

- Plutarchus, *Aristeides*, 1 & 7 en Themistokles, 22; Thucydides, 1, 135.
- 202 Plato, *Protagoras*, 322 (vert. X. De Win).
- 203 Ion van Chios, *FgrHist* 392, F 15 = Plutarchus, *Pericles*, 5, 3.
- 204 Plutarchus, *Moralia*, 10, 55, 5.
- 205 Thucydides, 2, 34-46, geciteerde passus: 2, 37 (vert. D. Loenen. Vgl. ook de vertalingen van M.A. Schwartz en J.A.E. Bons).
- 206 Vgl. K. Held, 1992, 100.
- 207 Euripides, *Smekelingen*, 403-408 & 429-455.
- 208 Vgl. ook Plutarchus, *Moralia*, 10, 55, 5.
- 209 Zie bv. *Athenaion Politeia*, 1, 5.
- 210 Aristophanes, *De kikkers*, vs. 727-733.
- 211 Aristophanes, *De kikkers*, vs. 1083-1086.
- 212 Vgl. Plato, *De wetten*, 3, 690 e.v..
- 213 Plato, *De staat*, 8, 555c e.v..
- 214 Aristoteles, *De staat*, 4,4.
- 215 Cicero, *Pro Flacco*, 5, 16.
- 216 Livius, 2,1.
- 217 Polybius, 6, 3 e.v..
- 218 Polybius, 6, 4.
- 219 Polybius, 6, 9 (vert. W. Kassies).
- 220 Polybius, 6, 2.
- 221 Polybius, 6, 10, 12.
- 222 Polybius, 6, 11 (vert. W. Kassies).
- 223 F. Millar, 1998.
- 224 Vgl. M. Parenti, 2004, bijzonder 56 e.v..
- 225 Cicero, *De re publica*, 1, 54.
- 226 Cicero, *De legibus*, 3, 28 en 3, 34-39.
- 227 Cicero, *De re publica*, 2, 56 (vert. A. Everitt, 2003, 231).
- 228 Cicero, *Pro Sestio*, 97-98.
- 229 Cicero, *Ad Att.*, 2, 19 (vert. R.L. Fox, 461).
- 230 Cicero, *De Officiis*, 3, 83.
- 231 Augustus, *Res Gestae*, 34. Vgl. Velleius Paterculus, 11, 89.
- 232 Vgl. hier ook H. W. Benario, 1975, 79.
- 233 Augustus, *Res Gestae*, 34.
- 234 Tacitus, *Annales*, 1, 4 (vert. J.W. Meijer).
- 235 Tacitus, *Annales*, 2, 69, 3 & 71, 1; Suetonius, *Tiberius*, 53; Cassius Dio, 57, 18.
- 236 Tacitus, *Annales*, 2, 53 e.v.. Vgl. Suetonius, *Tiberius*, 53.
- 237 Tacitus, *Annales*, 3, 15; Cassius Dio, 57, 18.
- 238 *Senatus Consultum de Cn. Pisone patre*, 159-166 (vert. R.L. Fox, 2007, 599).
- 239 Suetonius, *Augustus*, 28.
- 240 Plutarchus, *Dion*, 52. Vgl. H. Beek & A. Leys, 1947.
- 241 Zie Plutarchus, *Timoleon*, praef.
- 242 Plutarchus, *Lycurgus*, 31 (vert. H.W.A. van Rooijen-Dijkman).
- 243 Plutarchus, *Moralia*, 10, 56.
- 244 Plutarchus, *Moralia*, 10, 4 (vert. G. Janssen).
- 245 Cassius Dio, 44, 2 (vert. G.H. de Vries).
- 246 Cassius Dio, 52, 5.
- 247 Cassius Dio, 52, 15.
- 248 *Panegyrici Latini*, 8 (5), Pan. Constantio Caesari, 17, 2 (vert. W.J. De Boone met aanpassingen door de auteur).
- 249 Montesquieu, 1734, 46.

HOOFDSTUK 3

- 250 Vgl. P. Vandermeersch, 'Grenzen aan de journalistiek', in: *De Standaard*, dd. 2009-11-02. Vgl. R. Vranckx, 2008, 48.
- 251 Zie R. Vranckx, 2008, 48.
- 252 Zie CMA & CMC. www.avesta.org.
- 253 Zie het Unesco-dossier op <http://whc.unesco.org/en/list/1106>.
- 254 Herodotus, 1, 135.
- 255 Herodotus, 3, 67 e.v..
- 256 Herodotus, 3, 61.
- 257 Herodotus, 3, 85-87.
- 258 Herodotus, 3, 88.
- 259 BPb op www.avesta.org.
- 260 DNB, 5-11. Zie www.avesta.org (vert. M. Axworthy, 2009, 23).
- 261 XPa, vrij vertaald naar www.livius.org.
- 262 Plutarchus, *Moralia*, 10, 55, 3.
- 263 Herodotus, 7, 143-144; Plutarchus, *Themistocles*, 4 (vert. H.W.A. van Rooijen-Dijkman).
- 264 Plutarchus, *Themistocles*, 3.
- 265 T. Judt, 2010.
- 266 Cicero, *Brutus*, 46.
- 267 Plutarchus, *Moralia*, 10, 55.
- 268 Plato, *Gorgias*, 452e (vert. X. De Win).
- 269 Vgl. W. Peremans, 1947, 218 e.v., bijzonder 220.
- 270 Thucydides, 1, 139 (vert. M.A. Schwartz).
- 271 Aristophanes, *Acharniërs*, 530-531 & Plutarchus, *Pericles*, 5. Vgl. Ook Plato, *Phaedrus*, 269a.
- 272 Thucydides, 1, 140-144.
- 273 Zie het methodekapittel, Thucydides, 1, 22.
- 274 Thucydides, 8, 68.
- 275 Bv. Plato, *Phaedrus*, 260e.
- 276 Polybius, 39, 1.
- 277 Cicero, *Brutus*, 65-67.

- 278 Cicero, *Ad Quint.fr.*, 2, 5.
 279 Cicero, *Ad Att.*, 1, 13 (vert. H. Beek, 1960).
 280 Plutarchus, *Moralia*, 10, 55.
 281 Tacitus, *Dialogus de oratoribus*, 43.
 282 Sallustius, *De samenzwering van Catilina*, 51-52.
 283 Plutarchus, *Cicero*, 21.
 284 Quintilianus, *Institutio Oratoria*, 10, 1, 114 (vert. P. Gerbrandy, 2001).
 285 Tacitus, *Dialogus de oratoribus*, 21 & 25.
 286 Zie Tacitus, *Dialogus de oratoribus*, 37.
 287 Dio Cassius, 67, 12, 5.
 288 Tacitus, *Dialogus de oratoribus*, 1.
 289 Vgl. vb. Tacitus, *Annales*, 4, 34-35.
 290 Tacitus, *Annales*, 4.
 291 Zie in dit kader vooral A. Provoost (red.), 1986.
 292 Plutarchus, *Pericles*, 12 & 13.
 293 Plutarchus, *Pericles*, 17.
 294 Plutarchus, *Pericles*, 12.
 295 Zie Plutarchus, *Pericles*, 31. Vgl. N. Spivey & M. Squire, 2004, 173 e.v..
 296 Plutarchus, *Pericles*, 12.
 297 Bv. Pausanias, 1, 24, 5 & 1, 25, 7; Plinius, *Naturalis historia*, 36, 18-19; Plutarchus, *Pericles*, 13 & 31.
 298 Vgl. hier bv. Plutarchus, *Theseus*.
 299 Pausanias, 1, 23, 5.
 300 Bv. Hecataeus, *FgrHist* 1 F19. Cf. supra 1.3. Vrijheid en het Griekse mensbeeld.
 301 Ephorus, *FgrHist* 70 F31b = Strabo, 9, 3, 11-12 (vert. H. Verdin).
 302 Bv. Herodotus, *Historiae*, 9, 16.
 303 R. Bianchi Bandinelli in: *The Living Heritage of Greek Antiquity*, 1967, 115.
 304 Thucydides, 1, 21-22 (vert. M.A. Schwartz).
 305 Vgl. Lucianus, *De historia conscribenda*, 47.
 306 R. Vranckx, 2008, 48.
 307 Dionysius, *Over Thucydides*, bijzonder 6-7 & 19-20.
 308 Lucianus, *De historia conscribenda*, 42.
 309 Bijzonder Polybius, 1, 4.
 310 Polybius, 1, 1 (vert. W. Kassies, 2007).
 311 Polybius, 9, 1-2.
 312 Polybius, 3, 31.
 313 Polybius, 6, 4. Cf. supra 2.5 De res publica.
 314 Bv. Polybius, 10, 40.
 315 Polybius, 39, 1.
 316 Polybius, 33, 1.
 317 Sallustius, *De coniuratione Catilinae*, 3, 3 (vert. V. Hunink); vgl. *Bellum Iugurthinum*, 41-42.
 318 Vgl. Plutarchus, *Tiberius Gracchus*, 8; *Sulla*, 6, 7-13.
 319 Bv. Velleius Paterculus, 2, 49, 3. Vgl. daartegenover Suetonius, *Caesar*, 30 & Cicero, *De officiis*, 3, 82.
 320 Suetonius, *Caesar*, 56 (vert. H. Verbruggen, 1986). In het Latijn gebruikt Suetonius hier consequent het woord *commentarii*.
 321 Livius, *Ab urbe condita*, Praef. (vert. F.H. van Katwijk-Knapp, 1997).
 322 Vgl. Livius, *Ab urbe condita*, Praef.
 323 Tacitus, *Annales*, 1, 1 (vert. J.W. Meijer).
 324 Tacitus, *Annales*, 4, 32 en vooral *Agricola*, 3.
 325 Tacitus, *Historiae*, 1, 1.
 326 Tacitus, *Agricola*, 3.
 327 Vgl. Tacitus, *Annales*, 1, 10, 1-4 met Augustus, *RG*, 1-3.
 328 Tacitus, *Historiae*, 1, 1.
 329 Tacitus, *Annales*, 3, 27 en Cicero, *Brutus*, 62, 224.
 330 Tacitus, *Annales*, 3, 28.
 331 Tacitus, *Annales*, 4, 34-35.
 332 Lucianus, *De historia conscribenda*, 41 (vert. G.H. De Vries).
 333 Cassius Dio, 52, 1 e.v..
 334 Cassius Dio, 53, 27.
 335 Horatius, *Carmen saeculare*, vs. 4.
 336 Vergilius, *Aeneis*, 6, 787-792 (vert. A. Van Wilderode, 1981(5)).
 337 Ovidius, *Fasti*, 5, 551-568.
 338 Een *ustrinum* is de plaats op een Romeins grafpark waar de lichamen werden gecremeerd.
 339 Augustus, *RG*, 19-21.
 340 Suetonius, *Augustus*, 28.
 341 *Les enceintes augustéennes*, 1985.
 342 Hierover in het bijzonder G. Alföldy, 1991, 289-324.
 343 Tacitus, *Annales*, 3, 57, 2 en 3, 59, 2; Suetonius, *Nero*, 10, 2.
 344 Horatius, *Carmen saeculare*, vs. 53 (vert. A. Van Wilderode).
 345 Augustus, *Res Gestae*, 12.
 346 Horatius, *Carmen saeculare*, vs. 29-32 (vert. A. Van Wilderode).
 347 *CIL*, VII, 633; *ILS*, 3230; RIESE, 1870; *ER*, II, 633; *RIB*, 1579; S. MONTERO HERRERO, 1989, 358.

- 348 Tacitus, *Annales*, 12, 22.
 349 *CIL*, III, 2880.
 350 *CIL*, VIII, 8351.
 351 *AE*, 1929, 156.
 352 *BAM*, 8, 1968-1972, 221-227.
 353 C. Letta, 1989.
 354 *BCTH*, 1946-1949, p. 437, nr. 1.
 355 E. Birley, 1939, 190.
 356 E. Birley, 1974, 512-513.
 357 Cassius Dio, 77, 15, 5 e.v..
 358 P. Giessen, 40, 1, 3.
 359 Dio Cassius, 79, 9, 5.
 360 C. Letta, 1989, 268 e.v..
 361 Dio Cassius, 77, 15.
- HOOFDSTUK 4**
- 362 Y. F. Fukuyama, 1989 & 1992.
 363 Aristoteles, *Ath.Pol.*, 2, 2.
 364 Vgl. bv. Thucydides, 12 e.v..
 365 Vgl. echter Jean-Paul Descoedres, 2008.
 366 Hesiodus, *Werken en dagen*, 732 e.v..
 367 Vgl. Strabo, 6, 2, 4.
 368 Eed van de stichters van Cyrene,
 ca. 630 v.C. (vert. R.L. Fox, 2007, 39).
 369 Homerus, *Ilias*, 2, 530.
 370 Thucydides, 1, 3 (vert. M.A. Schwartz).
 371 Plutarchus, *Moralia*, 329b-d (vert. F.
 Meijer, 2007).
 372 Hierover uitvoerig F. Meijer, 2007, 90 e.v..
 373 Vgl. Cicero, *De officiis*, 1, 35.
 374 Livius, 2, 21.
 375 Tabula Lyonensis. Vgl. ook Tacitus,
Annales, 11, 23 e.v..
 376 Tacitus, *Annales*, 11, 24 (vert. J.W. Meijer).
 377 GRM inv. nr. 6992.
 378 Zie bv. Caesar, *BG*, 1, 19, 2.
 379 Tacitus, *Annales*, 3, 40 (vertaling: J.W.
 Meijer, 1990).
 380 Suetonius, *Caesar*, 80. Vgl. ook met
 Caesar, *BC*, 3, 59.
 381 Aulus Hirtius, *BG*, 26, 1, 2 & 27, 1.
 382 R. Frei-Stolba, *BPA* 38, 1996, p. 59-72.
 383 Tacitus, *Historiae*, 4, 55, 1.
 384 Tacitus, *Historiae*, 4, 32, 3.
 385 Plutarchus, *Moralia*, 470c.
 386 Tacitus, *Annales*, 11, 23-25.
 387 P. Grimal, 1992, 52-53.
 388 Tacitus, *Agricola*, 4.
 389 *CIL*, III, suppl.1, XIX (= *CIL*, XIII, 1, 2, 3606 =
 XVI, 43 = XVI, suppl. p. 215); *ILB*, 137.
 390 P. Giessen 40, 1, 3.
 391 Cassius Dio, 78, 9, 5.
- 392 Ulpianus, *Digesta*, 1, 5, 17; Cassius Dio,
 78, 9, 4-5.
 393 Martialis, 7, 30.
 394 Hierover F. Meijer, 2007.
 395 Seneca, *Ad Helviam matrem de
 consolatione*, 6, 2-3.
 396 Juvenalis, *Sat.*, 3, 57-74 (vert. M.
 D'Hane-Scheltema).
 397 Flavius Josephus, *De Joodse Oorlog*, 2,
 487-489 (vert. F.J.A.M. Meijer & M.A.
 Wes).
 398 Flavius Josephus, *De Oude Geschiedenis
 van de Joden*, 18, 257 e.v. Vgl. met 16, 160.
 399 Philo Judaeus, *Tegen Flaccus*, 2, 29 &
Gezantschap naar Caligula, 2, 166.
 400 Bv. Flavius Josephus, *De Oude
 Geschiedenis van de Joden*, 20, 105.
 401 Philo Judaeus, *Tegen Flaccus*, 6-9.
 402 Flavius Josephus, *De Oude Geschiedenis
 van de Joden*, 20, 105 e.v..
 403 Bv. Martialis 7, 30 & 12, 57.
 404 Hierover F. Meijer, 2007.
 405 Bv. Martialis, 5, 78 & 6, 71.
 406 Cicero, *Ad Att.*, 1, 19, 4.
 407 Aristoteles, *Politica*, 1327b.
 408 Cf. supra, hoofdstuk 1.
 409 Vitruvius, *De architectura*, 6, 1, 11
 (vert. T. Peters).
 410 Aelius Aristides, *Lof op Rome*, 61-62
 (vert. F. Meijer).
 411 Athenaeus, *Deipnosophistae*, 1, 36.
 412 Vgl. Aristoteles, *De staat*, 2, 2.
 413 Hesiodus, *Werken en dagen*, vs. 547-550
 (vert. W. Kassies).
 414 Xenophon, *Oikonomikos*, 5, 17.
 415 Hesiodus, *Werken en dagen*, vs. 451 e.v..
 416 Aristoteles, *Ath..Pol.*, 2; Plutarchus,
Solon, 15.
 417 Plutarchus, *Lykourgus*, 8.
 418 Thucydides, 2, 14 e.v..
 419 Thucydides, 2, 14 e.v..
 420 Aristophanes, *De vrede*, vs. 550-554
 (vert. E. De Waele).
 421 Livius, 3, 26, 7-10 (vert. F.H. van
 Katwijk-Knapp).
 422 Livius, 2, 23, 3-7.
 423 Appianus, 1, 7.
 424 Vgl. Augustus, *RG*, 3.
 425 Varro, *De re rustica*, 1, 2, 8; Cato, *De
 agricultura*, 1, 3.
 426 Augustus, *RG*, 5.
 427 Suetonius, *Augustus*, 37.

- 428 Suetonius, *Augustus*, 41.
 429 Vgl. bv. *BGU*, 8, 1730.
 430 Vgl. Tacitus, *Agricola*, 19, 4-5.
 431 Tacitus, *Annales*, 3, 40.
 432 Martialis, *Epigr.*, 6, 11, 7.
 433 Martialis, *Epigr.*, 13, 54, 2.
 434 Plinius, *Naturalis Historia*, 10, 53.
 435 Xenophon, *Oikonomikos*, 4, 2-3.
 436 Xenophon, *Lakedaimioon Politeia*, 7, 1-6.
 437 Vgl. Xenophon, *Poroi*, 2, 1-4.
 438 Cicero, *De Officiis*, 1, 150-152.
 439 Plutarchus, *Cato Maior*, 21, 5-6.
 440 Herodotus, 2, 178-179.
 441 Vgl. Strabo, *Geographika*, 7, 4, 6.
 442 Plutarchus, *Solon*, 24, 1.
 443 Vgl. Demosthenes, *Lept.*, 30-33.
 444 *Sylloge*³, 304; Demosthenes, *Lept.*, 33.
 445 Pausanias, *Per.Hell.*, 1, 1, 2-3.
 446 *Digesten*, 47, 22, 4; IG II², 141, 30-36.
 447 Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum*, 2, 383 & 386.
 448 Vgl. Gregorius van Nazianze, *Lof op Basilisus*, 34-35.
 449 Augustus, *RG*, 27.
 450 Tacitus, *Annales*, 2, 59 (vert. J.W. Meijer).
 451 Plinius, *Naturalis Historiae*, 18, 66.
 452 Suetonius, *Claudius*, 18 & 20; Aelius Aristides, *Lof op Rome*, 11-13; Cassius Dio, 60, 11, 1-5.
 453 Strabo, 17, 1, 6-9.
 454 Appianus, *Bellum Punicum*, 96.
 455 *CIL*, 3, 14165.
 456 *CIL*, XIII, 8815; *ILS*, 4757.
 457 *CIL*, XIII, 8725.
 458 *CIL*, XIII, b 8338.
 459 Martialis, *Epigr.*, 13, 54, 2. Zie ook het Prijsedict van Diocletianus.
 460 Plinius, *Naturalis Historia*, 10, 53.
 461 Vgl. Diodorus Siculus, 5, 26, 2-3.
 462 J. Krier, 8 & 7.
 463 *CIL*, XIII, 390 & 391.
 464 J. Krier, 41.
 465 Martialis, *Epigr.*, 13, 103.
 466 J. Krier, 42.
 467 Herodotus, 8, 144. Zie ook Plato, *De wetten*, 708c.
 468 Plato, *De wetten*, 708c.
 469 Tacitus, *Agricola*, 21.
 470 J. Kier, 2.
 471 Martialis, *Epigr.*, 6, 11, 7. Vgl. Juvenalis, *Sat.*, 9, 30.
- HOOFDSTUK 5**
- 472 Herodotus, 1, 123-130.
 473 Zie hoofdstuk 1.1 De Perzische erfenis.
 474 Zie *Kroniek van Nabonides*, 17de jaar.
 475 Herodotus, 1, 189-191.
 476 Jesaja, 44-45.
 477 Zie *Kroniek van Nabonides*, 17de jaar.
 478 M. Axworthy, 2009, 15.
 479 Ezra, 1.
 480 Jesaja, 44-45.
 481 Jesaja 44.28. Vgl. Jesaja 45.1.
 482 Herodotus, 3, 1 e.v..
 483 Behistun-opschrift, 1, 5-7 (vert. J. Demey).
 484 Herodotus, 6, 18 e.v..
 485 Xerxes, Persepolis H. (XPh).
 486 Herodotus, 7, 14.
 487 Zie Xerxes Persepolis F. (XPf).
 488 Herodotus, 7, 60.
 489 Thucydides, 4, 80.
 490 Xenophon, *Hellenika*, 3, 3, 6.
 491 Thucydides, 1, 118 (vrij naar M.A. Schwartz).
 492 Plutarchus, *Aristides*, 23; Aristoteles, *Ath.Pol.*, 23, 5.
 493 Thucydides, 1, 98-99. Vgl. ook Plutarchus, *Pericles*, 12.
 494 Plutarchus, *Pericles*, 12.
 495 Thucydides, 2, 34 e.v..
 496 Thucydides, 2, 64 (vert. M.A. Schwartz).
 497 Plutarchus, *Pericles*, 12.
 498 Plutarchus, *Pericles*, 17.
 499 Thucydides, 1, 103, 4.
 500 Thucydides, 2, 34 e.v..
 501 Vgl. F. Meijer, 2008, 15.
 502 Plutarchus, *Pericles*, 25.
 503 Thucydides, 6, 82 e.v..
 504 Thucydides, 2, 63-64. Vgl. hier ook Herodotus, 7, 14.
 505 Thucydides, 1, 144 (vert. M.A. Schwartz).
 506 Thucydides, 5, 85-113.
 507 Thucydides, 5, 91-95 (vert. M.A. Schwartz).
 508 Thucydides, 5, 105, 2.
 509 Thucydides, 4, 85 e.v..
 510 Aristoteles, *De Staatsleer*, 2, 6, 13 (vert. J. Demey).
 511 Over Timaeus, zie o.m. Polybius, *Historiën*, vooral boek 12.
 512 Polybius, *Historiën*, 1, 20, 14-15.
 513 Polybius, *Historiën*, 1, 20, 1-2 (vert. W. Kassies).
 514 Cicero, *De imperio Cn. Pompei*, 2, 6 (vert. R. Bouman).

- 515 Cicero, *De imperio Cn. Pompeii*, 41. Vgl. ook Cicero, *Ad Qfr.*, I, 1, 7.
- 516 Cicero, *De officiis*, 1,35.
- 517 Sallustius, *Brief van Mithridates*, 17-21 (vert. F. Meijer).
- 518 Sallustius, *De samenzwering van Catilina*, 12.
- 519 Régine Pernoud, 1970, 89.
- 520 Cicero, *De provinciis consularibus*, 32.
- 521 Cicero, *De provinciis consularibus*, 30. Vgl. Tacitus *Agricola*, 30.
- 522 Cicero, *Pro Murena*, 9, 22.
- 523 Suetonius, *Caesar*, 37.
- 524 Propertius, *Elegiae*, 2.15 (vertaling: K. van Eerd, 1986-1987).
- 525 Hierover bijzonder o.m. E. Simon, 1967; A. Provoost, 1985.
- 526 OGIS, 458.
- 527 Horatius, *Carmen saeculare* (vert. A. Van Wilderode).
- 528 Livius, 33, 33.
- 529 Suetonius, *Augustus*, 21, 2 (vert. H. Verbruggen).
- 530 Cassius Dio, 54, 9, 1.
- 531 Cassius Dio, 56, 33, 5-6 (vert. G.H. De Vies).
- 532 Tacitus, *Annales*, 1, 11.
- 533 Cassius Dio, 56, 41, 7.
- 534 Vergilius, *Ecloge* 1, vs. 6-8 (vert. A. Van Wilderode).
- 535 Vergilius, *Aeneis*, 6, vs. 854-859 (vert. Van Wilderode).
- 536 Letterlijk: 'volkeren tot vrede gebracht'.
- 537 Horatius, *Oden*, 4, 14 (vert. A. Van Wilderode).
- 538 *CIL*, v, 7817; Plinius, *NH*, 3, 136.
- 539 Livius, 1, 16, 7 (vert. F.H. van Katwijk-Knapp).
- 540 Vgl. Vergilius, *Aeneis*, 6, 854-459.
- 541 Tacitus, *Agricola*, 30, 4.
- 542 Sallustius, *Brief van Mithridates*, 17-21.
- 543 Tacitus, *Annales*, 1, 10, 4 & 12, 33.
- 544 Ausonius, *Mosella*, vs. 649-677 (vert. P. Lateur).
- 545 Ammianus Marcellinus, 16, 3, 2 (vert. W.J. De Boone met aanpassingen).
- 546 Zie duidelijk Ammianus Marcellinus, 16, 1, 1 & 25,4,1.
- 547 *Panegyrici Latini*, VIII (v), 9,3 & 21 (vert. W.J. De Boone).
- 548 *Panegyrici Latini*, VI (vii), 6 (vert. W.J. De Boone met aanpassingen).
- 549 *Panegyrici Latini*, XI, (iii), (vert. W.J. De Boone met aanpassingen).
- 550 Libanius, *Oratio*, LIX, 130/1, (vert. W.J. De Boone).
- 551 Libanius, *Oratio*, LIX, 132, gehouden in 348/9, (vert. W.J. De Boone met aanpassingen) (vgl. Herodianus, 6, 7.).
- 552 Claudianus, XXI, *De consulatu Stilichonis*, 1, vs. 189 en 221-227, geschreven in 399 (vert. W.J. De Boone).
- 553 ILB, 51.
- 554 RIB, 2108.
- 555 *CIL*, XIII, 8815.
- 556 Gregorius van Tours, *Liber in Gloria Confessorum*, 71.
- 557 Paulinus van Nola, *Epistulae*, 18 & 37.
- 558 Sulpicius Severus, *Chronicon*, 2, 32.
- 559 Irenaeus, *Adversus haereses*, 1, 10, 2.
- 560 H. Heinen, 1996, 16 e.v..
- 561 Tacitus, *Annales*, 15, 44.
- 562 Plinius, *Epistulae*, 10, 96.
- 563 *BGU*, 287.
- 564 Lactantius, *De mortibus persecutorum*, 15, 7.

EPILOOG

- 565 G. Duby, 1992, 55 e.v..
- 566 Herodotus, 1, 1.
- 567 Thucydides, 1, 22.
- 568 Dionysius, *Over Thucydides*, 7.
- 569 Thucydides, 5, 84 e.v..
- 570 Thucydides, 1, 140-144.
- 571 Vgl. G. Koolschijn, 2005, 27.